

שְׁנוֹת דוֹר וְדוֹר

חלק א

היסטוריה משפחתית של

לאה (לבית נויבואר) וזיגי (שמעון) גיטר

”זְכוֹר יָמוֹת עוֹלָם, בֵּינוּ שְׁנוֹת דוֹר וְדוֹר; שְׂאֵל אָבִיךָ וְנִגְדָּה, זְקֵנֶיךָ וַיֹּאמְרוּ לָךְ”

(דברים ל"ב ז')

אסף וערך דן עמיר

הרצליה 2022

"הציץ בי הזר ואמר כי חייב אדם לדעת את ייחוס אבותיו לפחות עד אדם הראשון. כשנפרד הזר לשלום ונעלם מעבר לפינה, אמר ר' אברהם רובינשטיין (בעל חנות הספרים) שאינני צריך להתרגש יותר מדי מבדיחות גליצאיות, ושאל אם יודע אני מי האיש – זה היה עגנון." מספרו של חיים באר, 'קשר לאחד'

מבוא

מטרתו של ספר זה אינה להלל ולשבח את אבות משפחתנו. בדורות של אבות אבותינו היה ל"ייחוס" תפקיד חשוב – זה היה, בדרך כלל, הנתון היחיד שאדם צעיר היה יכול להתהדר בו. בזמננו יש לנו מדדים טובים יותר להערכת צעירים הנמצאים בראשית דרכם בחיים מאשר מוצאם – הישגיהם האקדמיים, שירותם בצבא או מבחני אישיות שונים. היום איננו זקוקים לייחוס המשפחתי לשם כך. אבל דווקא בימים אלו, כאשר לימוד ההיסטוריה נדחק הצידה, חשוב לנו להכיר את ההיסטוריה האנושית ואת ההיסטוריה הלאומית בכלל ולהפיק את הלקחים מהן, ואת ההיסטוריה המשפחתית בפרט, כדי לתת לאבותינו ולאמותינו את ההערכה שהם ראויים לה וללמוד מהם.

בעיקרו, אין זה ספר מחקר אקדמי, אלא אוסף של סיפורים משפחתיים כפי שסופרו או נשתמרו במשפחה. עם כל המעלות והחסרונות שבכך. **כל אחד מדווח על האירועים כפי שהוא חווה אותם או כפי שהעדיף לזכור ולספר אותם**, וסיפורים שונים על אותם אנשים, מקומות או אירועים יכולים להיות שונים זה מזה. בנוסף לכך, חלק מהעדויות נמסרו לאחר כחמישים שנה, כשהאדם המספר עבר את גיל השבעים, והוא עלול בהחלט לשגות בפרטים מסוימים. עם זאת, ממכלול העדויות והסיפורים אנחנו מקבלים תמונה חיה של ההיסטוריה המשפחתית של הדורות הקודמים **עד הקמת מדינת ישראל**, ובמיוחד של דמויותיהן יוצאות הדופן וראויות להערצה של ד"ר יעקב-יקותיאל נויבואר ואשתו רצי (לבית דים) – שהם "הגיבורים הראשיים" של ספר זה, ושככל שלמדתי יותר עליהם, גברה הערכתי אליהם.

רוב המסמכים שמהם ציטטתי שמורים אצלנו. רשימת המקורות שמהם אספתי את החומר, כוללת את ספרו האוטוביוגרפי של בנו (ברנרד משה) גיטר 'סיפור חיים' (הוצאת 'שוקן' 1997), הספר 'מזיכרונותיה של שרה-הינדה נתנזן' שכתבו בנותיה יעל ריינדורף וחנה רנאל (2010), חוברת הזיכרון לרצי נויבואר, סיפור הבריחה של משפחת גיטר כפי שרשמה אותו רעיה ליבוביץ-עמית מפי לאה גיטר, עדותה של חנה יצחקי ל'יד ושם' ועוד, וכמובן, בראש וראשונה – עדינה, שהייתה שותפה פעילה בעבודה זו והשלימה בזיכרונותיה את החומר שמצאתי בכתובים.

חנה וחיים דים

רצי דים

אנה והרמן נויבואר

יקותיאל נויבואר

פרל ושמשון גיטר

נתן גיטר

סימה וישראל פישלר

ג'ני פישלר

לאה נויבואר

זיגי גיטר

דניאלה

עדינה

רשימת הפרקים

5	פרק א: הורודנקה - בית משפחת גיטר
13	פרק ב: סטניסלבוב - בית משפחת פישלר
19	פרק ג: וינה – האג – אמסטרדם – נדודי משפחת גיטר
30	פרק ד: לייפציג - בית משפחת נויבאור
36	פרק ה: פשוורסק - בית משפחת דים
45	פרק ו: מלייפציג להרמנסברג
59	פרק ז: ווירצבורג
77	פרק ח: הדרך הארוכה למשרה אקדמית
93	פרק ט: מעליית היטלר עד הפלישה להולנד
113	פרק י: שנות כיבוש ראשונות
128	פרק יא: בריחת משפחת גיטר
153	פרק י"ב: "הפתרון הסופי"
171	פרק י"ג: ניצולים ומציליהם
189	פרק י"ד: ארגנטינה
216	אפילוג: סוף-סוף בישראל

פרק א: הורודנקה - בית משפחת גיטר

מתוך ספרו של בנו גיטר 'סיפור חיים'

אבי, הצעיר במשפחה בת שמונה אחים ואחיות, נולד בעיירה בשם הורודנקה, ששני שלישים מהשנים-עשר אלף תושביה היו יהודים. האזור היה צומת מריבה, והחליף לעתים קרובות את זהותו הלאומית והפוליטית. עד סוף מלחמת העולם הראשונה השתייך חבל ארץ זה לאוסטריה, ומאז עבר מהאוסטרים לאוקראינים, מהאוקראינים לפולנים, מהפולנים לרוסים – ולאחר קריסת ברית-המועצות נותר בידי אוקראינה.

לא הרבה ידוע לי על חייו ופועלו של אבי מיום עוזבו את בית הוריו בגיל ארבע-עשרה לערך, **לאחר מותו של אביו בדמי ימיו**, ועד אשר התיישב עם אמי באמסטרדם. מהמעט הידוע לי אני מסיק כי במהלך שנים אלה רכש לעצמו את מקצוע הבורסקאות על צדדיו הטכנולוגיים והשיווקיים. חלק גדול מהכשרתו, יש לשער, **קיבל כשוליה בבתי-מלאכה לעיבוד עורות. גיסו הבכור, בעלה של אחותו צירל, עסק בעיבוד עורות, כמו אחדים מבני משפחתנו**, ואבי ספג את ריח העורות המעובדים בבית המלאכה בחצר הבית, עם ריחות ילדותו האחרים. חלק לא פחות מכריע מהכשרתו רכש בעצמו [...]. אבי היה אוטודידקט בהכשרתו. מעולם לא היה יכול להרשות לעצמו לשבת וללמוד באופן מסודר.

תמונה משפחתית שצולמה ב- 1935 מעידה על ההרכב המיוחד של משפחת אבי: אחות אחת נקראה "הפולניה", אבא היה "ההולנדי", דוד אחר היה "האוסטרי", דודה אחרת חיה ברומניה, עוד דודה התגלגלה לאיטליה, והיה הדוד שנקרא "הגרמני". את **הדוד שלמה** "הגרמני" אהבתי במיוחד. הוא היה רחב-לב ורחב-יד. המתנות שהביא לי, כשהתגורר אצלנו משך חודשים, שימחו אותי יותר מכל מתנה אחרת שקיבלתי... הדוד שלמה היה חריג במשפחתנו; הוא לא היה דתי ונשא עליו כתם של גירושין. למרות בקשותינו ואזהרותינו חזר לגרמניה לאחר שהותו הממושכת אצלנו. ב- 1938 נודע לנו שנעצר בהמבורג, ולאחר שנשפט נידון לחמש שנות עבודת-פרך. אחיה של חברתו הגרמנייה הלשין אליו. קשרים רומנטיים וקשרי נישואין בין אריים ליהודים היו חטא כבד ביותר על פי חוקי הגזע של נירנברג... ב- 1944 שוחרר. יום לאחר שחרורו ממחנה הכלא נשלח לפולין כנתין פולני – הישר אל גורלו במחנה המוות.

כאמור, התוודע אבי לתעשיית עיבוד העורות בעודו נער בבית אחותו וגיסו. אין זה מקצוע לאננינים; העלו בדעתכם את הריחות, את שטיפת העורות המזוהמים והמצחינים מדם ומהפרשות, את השרייתם במלח ובכימיקלים, את קילוף השיער והסרת חלקים פנימיים, את עבודת החיתוך והעיבוד. לא בכדי נמנעו הגויים מלעסוק בו; אולם יהודים לא יכלו להרשות לעצמם ויתור על ענף כלכלי מבטיח. בעצם, מזלם שיחק להם כאשר הושאר בידם המקצוע הבזוי, ש/התפתח והיה למקצוע יהודי מובהק. כענף תעשייה ביתי הייתה הבורסקאות אחד מענפי התעשייה המעטים שהותר ליהודים לעסוק בהם. הקצבות, שנחשבה אף היא למקצוע בזוי ונותרה לרוב בידי יהודים, הייתה קרש קפיצה לעולם המתפתח של תעשיית העורות. יהודים שפרנסתם הייתה באטליזי הבשר, פשטו את העורות – הלא הם השְלָחִים – שטפו, ניקו וקרצפו אותם היטב מהדם ומהשיער; מכאן לא היה המרחק גדול מהקמת בתי-עיבוד קטנים, פרימיטיביים, מאחורי האטליזים. ראשיתו של ענף הבורסקאות ככזה הייתה בבתי-מלאכה קטנים או בחצרות הבתים, בצעירים שהתחילו כשוליות והפכו לבעלי מקצוע. עסקים משפחתיים קטנים הפכו לבתי-מלאכה גדולים. הבורסקאות אפשרו לעוסקים בה פרנסה טובה, והייתה כר נרחב ליוזמה כלכלית ושיווקית. בסוף המאה שעברה נודעו במזרח אירופה מעבדי עורות, שהפכו לתעשיינים ולסוחרים עשירים... הם סחרו עם פולין, גרמניה, הונגריה וצ'כוסלובקיה והרחיקו עד בריטניה הגדולה ומעבר לים – לשתי האמריקות... אבי, שהחל את צעדיו בשטח זה ממש מ"השטח", קנה לו עם השנים שליטה בכל היבטי מקצוע הבורסקאות. במונחי המקצוע היה אבי רב-אמן אמיתי. כישרונותיו המקצועיים, נאמנות, נועם הליכותיו וחריצותו – הם שהקנו לו את ההצלחה. העבודה הייתה קשה ותובענית, אך אבי אהב את מלאכתו, אהב לעבוד ואהב להצליח.

היו לאבי קשרים מצוינים עם ספקים ותעשיינים הונגרים גדולים, מומחים מקצועיים בעלי ידע וניסיון, שמהם אוכל ללמוד את רזי המקצוע, ושהותי בהונגריה תהיה מועילה ומאלפת לי ולחברה, שאבי היה שותף בה. השנה הייתה 1938, אוסטריה כבר סופחה לגרמניה במסגרת ה"אנשלוס". עזבתי את הולנד, שלכאורה הייתה שרויה בטוב, להונגריה, שמצבה נראה דומה... מי שהפיג בשבילי את קשוי ההתחלה היה **דודי לונק (אריה) פישלר, אחיה הצעיר של אמי** והקרוב ביותר לנפשה. לונק נשא את אדית פייגל, בתו של הרב המקומי, וחי בנועם עם אשתו ועם שני ילדיהם בקהילה גדולה שמנתה עשרים אלף יהודים. איך הגיע לונק, יליד סטניסלבוב, לגיינגייט – עיירה שהצטיינה בפירותיה המשובחים, ביופיה וביהודיותה? כדי לענות על כך עלי לסטות מהסיפור.

כשאני חושב על חייו של דודי, נדמה לי שהם מייצגים גורל יהודי טיפוסי. ב-1917, בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, נכנסו האוקראינים לסטניסלבוב, שכבר

עברה פעמים מספר מיד ליד. הפורעים היו מאנשי פטליוורה – גרסה חדשה ופרועה במיוחד של צבא חמלניצקי. הם תפסו כמה עוברי אורח יהודים כבני-ערובה. אחד מהם היה לונק. הפורעים היו רעבים, ולכן השאירו את שבוייהם כפותים לעצי הרחוב. "כשנחזור, נחסל אתכם אחד-אחד", הבטיח מפקדם. למרבה המזל שוחררו כולם על-ידי העוברים ושבים. כל זה קרה זמן קצר לאחר חגיגת הבר-מצווה של לונק. אמי, שכבר הייתה עם אבי בהולנד, לא נכחה בה.

איני זוכר בדיוק איך התנהלה התקשורת בין הורי לבין המולדת הישנה – במכתבים או במברקים. כך או אחרת, משנודע לאמי איזה זעזוע חווה אחיה הקטן, התחלחלה. כך הסכימו היא ואבי כי בביתנו בהולנד יוכל הנער להשתקם במהרה, ולונק הפך אפוא לחלק מחיי המשפחה שלנו. בשבילי ובשביל אחי הקטן היה יותר מעין אח בכור ואהוב מאשר דוד. הפרש הגילים בינו לבין זיגי לא עלה על עשר שנים...

לונק רצה להיות עצמאי ופרש לעסקי קפה... הוא נסע לגרמניה, ולאחר גרמניה ובאוסטריה, השתקע ב-1933 בהונגריה ועסק ביצוא פירות. לימים, כאשר התהדקה הטבעת סביב יהודי הונגריה, חזרתי אליו כדי לשכנעו לעלות ארצה או לברוח לאן שאפשר. במאמצים קשים הצלחתי אפילו לחלץ חלק מהונו והעבירו להולנד. אך אשתו סירבה להגר "לארץ החמה, שבה גמלים מסתובבים ברחובות" וכל מאמצי לשכנעה לא הועילו. כשפלשו הגרמנים להונגריה נאלץ לונק, האזרח היהודי-פולני, לחזור למולדתו. את ימי הגטו עשו הוא ומשפחתו בסטניסלבוב, עם דודתו מצד אבי, שביתה הקטן, בשניים וחצי חדרים, הצטופפו יותר מ-40 קרובי משפחה. כולם מצאו את מותם בבורות המוות. "

מידע מהאינטרנט על הורודנקה ויהודיה

הורודנקה (באוקראינית **Городенка** בפולנית **Horodenka** **ביידיש: האראדענקע**, קואורדינטות: $48^{\circ}40' 25^{\circ}30'$), היא עיר במחוז איוואנו-פרנקובסק (בעבר סטניסלוב) במערב אוקראינה. עד מלחמת העולם השנייה בגליציה המזרחית, פולין. הורודנקה נזכרת לראשונה במאה ה-12, ובמאה ה-17 הוענקו לה זכויות עיר, והיא עברה לבעלות משפחת פוטוצקי. בשנת 1739 נהרסה העיר מפלישת הרוסים. בחלוקת פולין בשנת 1772 סופחה העיר לגליציה האוסטרית, ונעשתה למרכז פלך. במחצית השנייה של המאה ה-19 הוקמו בעיר מפעלים שונים, שהביאו להתפתחותה הכלכלית.

יהודים מעטים ישבו בהורודנקה כבר במחצית השנייה של המאה ה-16. במהלך המאה ה-17 גדל מספרם, וב-1743 העניק להם בעל-העיר, הגראף פוטוצקי, זכות לשבת בעיר ולעסוק במלאכה ובמסחר. בתחילת המאה ה-18 הייתה בהורודנקה קהילה יהודית מאורגנת ואליה היו מסונפים 14 ישובים כפריים שבסביבה - יחד כ-1,050 יהודים. באמצע המאה ה-18 הייתה הורודנקה לזמן מה מרכז של חסידי שבתאי צבי ושל התנועה הפרנקיסטית, אך מרבית הקהילה נהתה אחרי החסידות. ר' נחמן מהורודנקה היה מתלמידי הבעש"ט. בנו, ר' שמחה, נשא לאשה את נכדת הבעש"ט, והוליד את ר' נחמן מברסלב. ב-1765 ישבו בעיר 923 יהודים. מספר יהודי הורודנקה עלה אחרי סיפוח האזור לאוסטריה. ב-1885 נשרף בית הכנסת הגדול, וב-1887 הוחל בבנייתו מחדש. כן היו בעיר בית מדרש ובתי כנסת לחסידים. במהלך שנות השלטון האוסטרי בעיר הוטלו על יהודי המקום מיסים כבדים, פי חמישה מאלו שהוטלו על התושבים האוקראינים. בסוף המאה ה-19 ישבו בהורודנקה כ-4,340 יהודים שהיו כ-40% מכלל-האוכלוסייה. 7 מבין 18 חברי מועצת העיר היו יהודים. ב-1898 הוקם בהורודנקה בית-ספר לנערים מקרן הברון הירש, שפעל עד מלחמת העולם הראשונה, ילדי הקהילה למדו גם בבתי הספר הממלכתיים וב-1907 נפתח בית ספר העברי. בראשית המאה ה-20 קבע את מקומו בעיר האדמו"ר יחיאל מיכל הגר משושלת ויז'ניץ. ב-1916, במלחמת העולם הראשונה נכבשה העיר בידי הרוסים. הם העלו באש בתים רבים ותשעה יהודים הועמדו לדין והוצאו להורג באשמת ריגול. כתוצאה מכך, רוב יהודי העיר נמלטו ממנה. עם הגעת גדוד חיילים אוסטרו-הונגרים לעיר בנובמבר 1918, התעמרו ופגעו גם הם ביהודיה, וכך גם השלטון האוקראיני הזמני שבא אחריהם.

לאחר תום מלחמת העולם הראשונה וסיפוח האזור לרפובליקה הפולנית השנייה, השתקמה הקהילה בעיר בסיוע הג'וינט וארגוני עזרה הודית. ב-1931 נמנו בעיר 3,256 יהודים, כשליש מתושביה, וערב מלחמת העולם השנייה נימנו שם כ-3,000 יהודים. יהודי הורודנקה עסקו במסחר בתוצרת חקלאית ובעיבודה, רבים היו בעלי מלאכה. במחצית השנייה של המאה ה-19 היו בבעלותם טחנות-קמח, משרפות-אשלג, משרפות-יי"ש, מבשלת הבירה, בתי מלאכה לאריגה ובתי חרושת קטנים לייצור סבון. במאה ה-19 היו בין יהודי הורודנקה גם סוחרים-בהמות וסוחרים טבק, ויהודים עסקו בגידול דגים בבריכות ובייצואם. בראשית המאה ה-20 רבו בעיר חנויות מכולת יהודיות, **בתי מסחר לעורות** ולנעליים, חנויות לאריגים, דברי-הלבשה וחומרי בניין. כן התפתחו מסעדות, מסבאות ובתי-מלון יהודים, שהיו קשורים באירוה חסידים שבאו לחצרות האדמו"רים בהורודנקה. עגלונים יהודים חלשו על הסעות והובלות בין העיר לסביבתה. יהודים עסקו גם בהלוואת כספים לאיכרי הסביבה. בעלי המלאכה היהודים הקימו ארגון משלהם. היו ביניהם חייטים, תפרים, נגרים, פרוונים, פחחים ושענים. ב-1907 הקים יהודי בית-חרושת לרעפים, וכמה בנקים של יהודים פעלו בעיר. מלחמת-העולם הראשונה פגעה בכלכלת היהודים. ב-1920 התפקדו בקהילה היהודית 200 אלמנות ו-220 יתומים, שקיבלו סיוע מהקהילה. בסוף שנות ה-20 החלה פעילות מחודשת במסחר ובמלאכה. בבעלות יהודית היו עסקי עצים וברזל, טחנות קמח בעיר ובסביבה. הסוחרים עמדו בפני תחרות קשה עם מתחריהם הפולנים ועם הקואופרטיבים האוקראינים שהוקמו. ב-1928 הוקם איגוד סוחרים יהודים, ארגון בעלי המלאכה הצטרף ל'יד חרוצים', קופה לגמילות חסדים ואגודות עזר כמו 'ביקור חולים', 'לינת צדק' ו'עזרה'. בשנות ה-30, בעקבות המשבר הכלכלי, גברה המצוקה בקרב יהודי הורודנקה. ב-1936 נסגר בפקודת השלטונות הקואופרטיב היהודי לייצור מוצרי-חלב. משנות ה-90 של המאה ה-19 החלה בהורודנקה פעילות ציונית. ב-1897 נוסדה בעיר אגודת 'בני ציון', וב-1910 - ארגון של 'צעירי ציון'. בפולין אחרי מלחמת העולם הראשונה הוקם ב-1923 סניף של 'התאחדות'. ואחר כך סניפי רוב המפלגות הציוניות וסניף ויצ"ו. ב-1924 היו הציונים רוב בבחירות לוועד הקהילה. ב-1928 קם סניף של אגודת ישראל הבלתי ציונית ותנועת ה'בונד' פעלה בעיר. בין תנועות הנוער הציוניות היו: 'השומר', 'החלוץ', 'גורדוניה', 'איחודיה', 'הנוער הציוני', 'בית"ר' ו'השומר הצעיר'. כן פעלו מועדוני ספורט של "מכבי" ו'הפועל'. ב-1920 עלו ראשוני החלוצים מהורודנקה לארץ-ישראל. בין מלחמות העולם עלו ארצה כ-250 איש.

View on the main street in 1915

כפי שעולה מספרו של בנו, ילדיהם של פרל-יוטה ושמשון גיטר נפוצו לארצות שונות בעולם. כך שהקשר ביניהם (ללא אמצעי התקשורת המודרניים) התרופף ונמוג במשך השנים. באלבמו של זיגי נמצאת תמונה משפחתית אחת שלהם, משנות השלושים, עם הכיתוב: "שישה אחים ואחיות GITTER" – אולי זוהי אותה תמונה המוזכרת על ידי בנו :

בתחתית התמונה, רשם זיגי כמה מהשמות – וסימן בקו שישה מהם:

Simon Hinde
Schulz

(Sara +) Sigmund

Kleter Gisa-Max

Salomon

Natan

גיזה קלטר הייתה, כנראה, בת דוד מצד האם, יוטה-פרל לבית קלטר, ומאקס – בעלה. כך שבתמונה נמצאים כל ארבעת האחים: זיגמונד (כנראה "האוסטרי" לפי בנו), סימון, נתן ("ההולנדי") וסלומון ("הגרמני"). שאר ארבע הנשים שבתמונה הן כנראה ארבע האחיות. אבל רק אחת מהן מזוהה בשמה הפרטי, הינדה. כדי לזהות את היתר, ניסינו להיעזר בדברים שרשמה עדינה מסיפורה קרובת המשפחה **אוולין גיטר מארצות הברית**, שביקרה ב- 2004 את זיגי ולאה וגם ביקרה בביתנו:

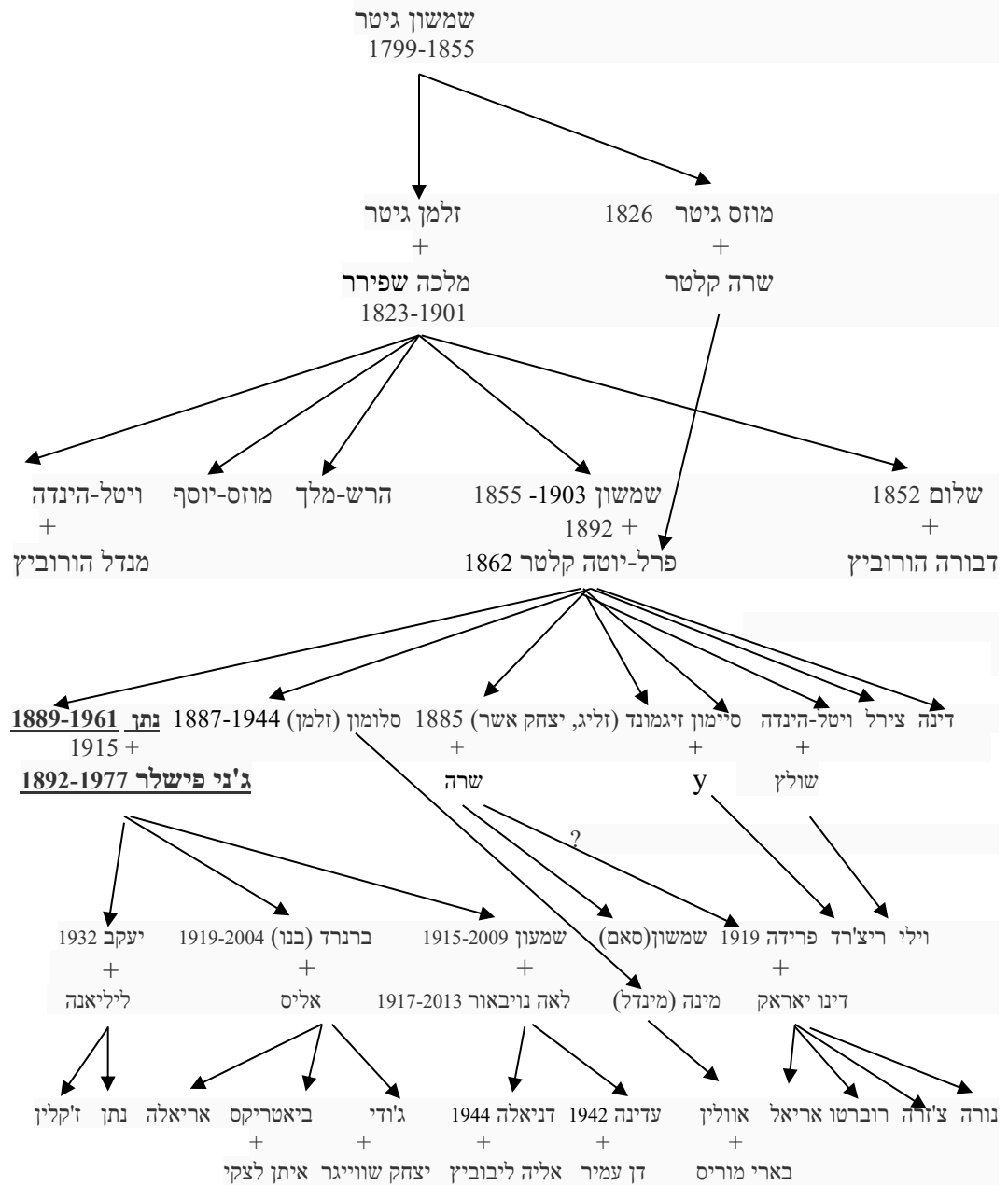
"לנתן גיטר היו עוד שני אחים וארבע-חמש אחיות¹. אחת מהאחיות הייתה הינדה (הידל), ולה היו ארבעה בנים – אחד מהם הוא ווילי שולץ. אח אחר שלו היה סימון שהיה בפרו. בנו ריצ'רד ביקר בארץ. התגרש והתחתן שוב. אח אחר של נתן היה זיגמונד (זליג). שמו העברי היה יצחק אשר. האח האחר היה סלומון (זלמן). הוא נרצח ע"י הנאצים. שמשון (סאם) היה הבן של זליג, ואשתו היא מינה (מינדל), בתו של זלמן. אוולין היא בתם, ובעלה הוא בארי (דוד דב) מוריס..."

כלומר, לפי אוולין ובניגוד למה שרשם זיגי ליד התמונה, "שולץ" הוא שם משפחתה של הינדה לאחר נישואיה, ולא של אחות אחרת.

וילי שרייר (בעלה של איווט ואביו של הגיטריסט יהודה שרייר), היה כנראה בנה של האחיות ה"איטלקיה". ייתכן שבעלה של האחיות ה"רומניה" היה אותו "לונק" שבא לחתונתה של עדינה והביא כמתנה מגש מוכסף.

¹ במאגר הרשומות של יהדות פולין, JRI, מצאתי שלשמשון ופרל גיטר נולדו בסוף 1877 תאומות, אך הן נפטרו לאחר זמן קצר.

עץ משפחה משוער (חלקי) למשפחת גיטר

+ מסמן קשר נישואין.
 x אחות נוספת, כנראה זו "הדודה האיטלקיה", והיא אמו של וילי שרייר, בעלה של איווט ואביו של יהודה.
 ? פרידה היא ילידת וינה. נורה נולדה במילנו ב-1939, וצ'ורה – באמסטרדם ב-1940. המשפחה הגיעה לארגנטינה
 ב-1941 אחרי מסע ארוך ורב תלאות באנייה "כף התקווה הטובה".

פרק ב: סטניסלבוב - בית משפחת פישלר

מתוך ספרו של בנו גיטר 'סיפור חיים'

"אמי נולדה בסטניסלבוב, עיר פלך גדולה במזרח גליציה, במרחק כארבעים

קילומטרים מהורודנקה². אני משער כי בגיחותיו בראשונות של אבי מעירתו לעולם הגדול נראתה לו סטניסלבוב עיר גדולה וחשובה. שם פגש את אמי, אם כי נסיבות פגישתם לוטות בערפל. אמי הייתה אשה יפה, תרבותית וחמה, סמל ומופת ל"אידישע

מאמע" אמתית. היא הייתה הבת השנייה במשפחה אמידה בת שישה ילדים.

את סבי מצד אמי, אלתר (ישראל) פישלר, זכיתי להכיר ב-1926, בהיותי בן שבע,

בעת ביקור בן שבועיים שערכה משפחתנו בארצם הישנה של הורי. הוא הרשים אותי

בהופעתו החסידית: עטור זקן ופאות, חובש שטריימל משונץ בשמונה-עשר שנצים,

ולגופו קפוטת משי בשבתות ובחגים. הביקור לא התנהל מעדנות, לפחות כפי שהוא

זכור לי. קינאתי מאד בבן-אחות אמי שנשא אותו שם כמוני בדיוק, משה-דב (וכמוני

כונה "פֶּנוּ"). הוא נחשב ל"ילד טוב", וסבא לא החמיץ הזדמנות להזכיר לי זאת.

בתגובה לא החמצתי הזדמנות להציק לבן-דודתי המסכן. פעם סגרתי אותו בבית

השימוש בחצר, ועברו שעות עד ששוחרר מכלאו. סבא נזף בי כמובן לאחר מעשה,

אותו הוא יכול אהוב גם אחרי שאסע. סבא לא הבין זאת, וכנקמה קיצצתי את זנבות

השטריימל שהיה מונח על השולחן אחרי ההבדלה במוצאי-שבת.

אני זוכר את עיניו העצובות של סבי כשליווה אותנו לתחנת הרכבת. תקרת התחנה

הייתה גבוהה מאד – כמו בכל תחנות ברכבת באימפריה האוסטרו-הונגרית – כדי

לאפשר לעשן הקטר להיתמר. האנשים לבשו בגדי קיץ קלים, האוויר היה חם ונעים,

אבל פניו של סבא היו קודרות. בלי השטריימל והקפוטה נראה סתם איש זקן ולא

מפחיד. גם אני נעשיתי עצוב פתאום. אמי רכנה עלי ולחשה: "תן נשיקה לסבא ותביט

בו טוב, אולי כבר לא תראה אותו עוד." קולה היה חנוק מדמעות. ניגבתי את פני

בפניו באדישות. הקטר והקרונות משכו את לבי יותר מאשר סצינת הפרידה

המתמשכת. מאז לא ראיתי את סבי. זמן-מה לאחר מכן נפטר ממחלת הסרטן. הייתי

בטוח ששובבותי ואי-הכבוד שלי קיצרו את חייו, ועברו שנים רבות עד שרגש האשמה

שלי התפוגג.

במושגי אמסטרדם היהודית ובעיני, היה סבי נציג העולם הישן, אולם על-פי תנאי

הזמן ההוא הייתה אמי בת-מזל, שכן זכתה ליהנות משני העולמות: מהעולם החסידי

שורשי – ומהשכלה שלא כל בת זכתה בה. מסיפוריה ניתן לחוש את גאוותה על כך.

² בתעודת הלידה של ג'ני פישלר נקוב תאריך הלידה 1 במרץ 1892.

נערה מבית חסידי, שלמדה בגימנסיה העברית וקיבלה חינוך ציוני, הייתה תופעה נדירה, אך סבא התיר לה ללמוד ולהשכיל. היא חזרה וסיפרה לנו על אותו יום מר ונמהר ב-1904, יום מותו של תיאודור הרצל. אמי הייתה אז בת עשר. את הפרח שענדה באור קבע על דש בגדה לרכך את מדי בית-הספר החמורים, החליפה בסרט שחור.

באוסטריה-גליציה הייתה השכלה אקדמית משאת-נפש וגם אות למעמד. רבים מבני המשפחות הבורגניות היהודיות נסעו לווינה כדי לרכוש באוניברסיטאותיה תארים ומקצועות חופשיים. חלק מהם נעשו עורכי-דין, רופאים, כלכלנים ואנשי מדע, והביאו תועלת במדינותיהם החדשות, ולימי גם בישראל. מסלולה של אמי בדרך להשכלה גבוהה נקטע על-ידי מלחמת העולם הראשונה. משלא הצליחה להגשים את שאיפותיה, לא חשה תסכול. מאז נישואיה לאבי, וכעזר כנגדו, התמקדה בתפקידה כאשת-איש, אם ובעלת-בית. גם מיצוי הנאות החיים – לא במובן הנהנתני והקל, אלא מתוך שמחת החיים הטבעית שניחנה בה, באהבתה לכל הטוב והיפה – היה עניין מרכזי בחייה. מבחינתה התבטא הדבר בפעילות חברתית נרחבת, בעזרה לזולת וברח התנדבות שפעמה בה עד זיקנה ושיבה.

לא ידעתי הרבה על חייהם של בני משפחתי בסטניסלבוב, ופחות מזה – על סופם. ביקורי החטוף שם ב-1939 הפך אותם בני משפחה שהיו שם, מצד אמי ומצד אבי, לממשיים בעיני. אז, בביקורי הקודם לפני חמישים שנה, לא הצלחתי לשכנעם להימלט, והסכנה כבר עמדה בפתח... על דינה, אחות אבי, ידעתי שהייתה אלמנה וערירית. דירתה בת שני החדרים וחצי הייתה בלב השכונה היהודית. היא פחדה לחיות לבד, ולכן התגוררו אצלה תמיד בני משפחה. כשהפכה השכונה לגטו, הסתופפו בצל קורתה כארבעים איש. גם לונק, אחי אמי, גר אצלה עם אשתו, בנו ובתו – למרות שלא היה קרוב-משפחה ישיר.

את יום הולדתה השמונים חגגנו בהקמת בניין פנימייה על שמה. המחווה גרם לו אושר רב. אמנם לא חדלה למחות שהוספנו לה שנה אחת; תמיד טענה שהוריה הוסיפו לה שנה בתעודת הלידה, כדי שתלמד עם אחותה באותה כיתה... היא נפטרה ב-30 ביוני 1977, יותר מחמש-עשרה שנה לאחר מות אבי.

מידע מהאינטרנט על סטניסלבוב ויהודיה

סטניסלבוב נוסדה ב- 1662 על ידי מושל המחוז הנסיך אנדריי פוטוצקי ונקראה על-שם אביו הנסיך סטניסלב פוטוצקי. מטרת ייסוד העיר הייתה להגן מפני פלישות הטטרים לתחומי פולין. ב- 1772, בעקבות חלוקת פולין הראשונה, צורפה לאימפריה האוסטרית. ב- 1848 נטלה חלק פעיל במהפכה, שלאחריה הורחבו זכויות המחוזות באוסטרו-הונגריה. ב- 1866 הונחה דרך העיר מסילת הרכבת ללבוב ולצ'רנוביץ. בשנים 1915-1916 נהרס רוב העיר בקרבות שהתחוללו בה במסגרת מלחמת העולם הראשונה. ב- 1918 הוכרזה בעיר הרפובליקה העממית של מערב אוקראינה והעיר שימשה לבירתה עד 1919 ולאחר מכן, לפי הסכם ריגה, צורפה לפולין. ב- 1939, לפי הסכם ריפּנטרופ-מולוטוב, נפלה לידי ברית המועצות וצורפה לאוקראינה. עם הצבא הגיעו גם אנשי נ.ק.ו.ד, אשר רצחו את כל מי שחשדו בו שיתנגד למשטר, ורבים אחרים הוגלו לסיביר. בין 1941 ל- 1944 הייתה תחת כיבוש גרמני. ב- 1944 סופחה לרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית האוקראינית עד להתפרקותה של ברית המועצות ב- 1991, ומאז היא חלק מאוקראינה העצמאית. ב- 1962, בחגיגות 300 שנה לעיר, שונה שמה לאיוונו-פרנקיבסק (איוונו-פרנקובסק ברוסית) על-שם הסופר האוקראיני איוון פרנקו, שביקר רבות בעיר וכתב עליה.

בקהילה פעלו חצרות חסידיות בהנהגת שושלת סטניסלב. וכן הדור השלישי של חסידות נדבורנה וחסידות זוטשקא. בעיירה פעל בשנות ה- 30 קן של תנועת 'הנוער הציוני'. טרם פרוץ מלחמת העולם השנייה נמנו בעיר כ- 25,000 יהודים, למעלה משליש מתושביה, והתקיימה בה פעילות ציבורית יהודית ענפה. פעילות זו נאסרה עם הכיבוש הסובייטי של האזור בספטמבר 1939. בין 1941 ל- 1944 השמידו הגרמנים את יהודי העיר.

הסופר ש"י עגנון, יליד העיירה בוצ'ץ' הקרובה לסטניסלבוב ולהורודנקה, כתב הרבה על עיירת מולדתו ואל היהודים בה ובסביבתה. העיר סטניסלבוב, היא סטניסלבוב, נזכרת בסיפורו 'סיפור פשוט' (בוצ'ץ' עצמה מכונה בו בשם 'שבוש')

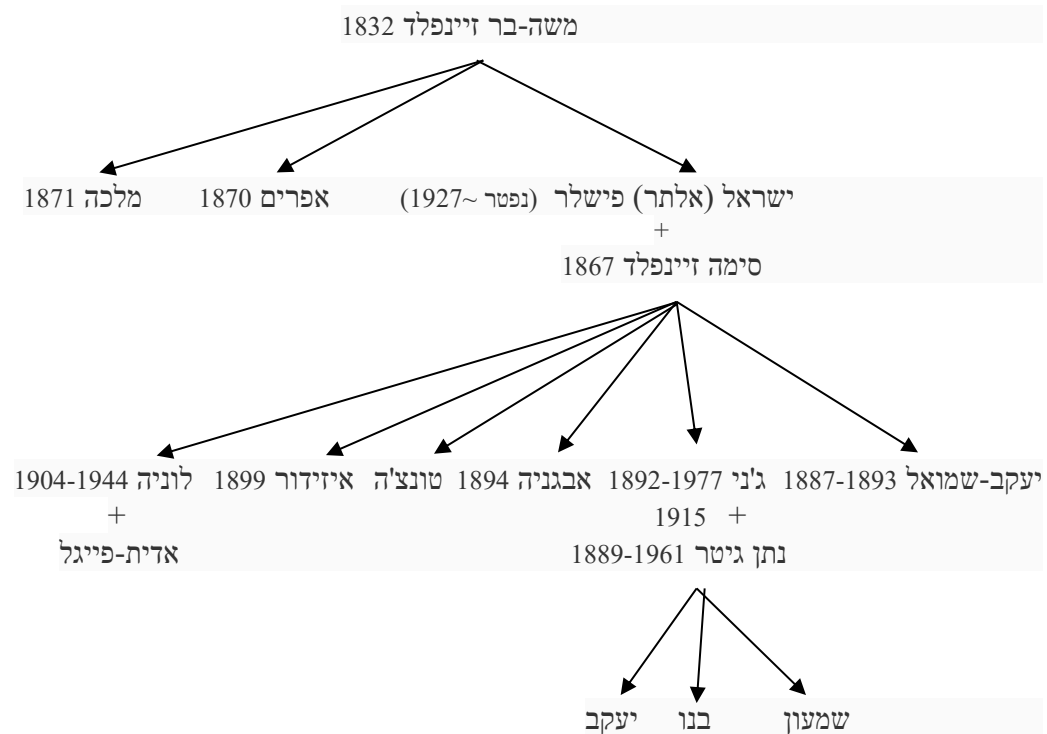
סטניסלבוב, בית הכנסת טמפל מהמאה ה-19

מידע מסטניסלבוב ב- JRI:

הוריה של ג'ני פישלר היו ישראל פישלר וסימה זיינפלד. סימה נולדה ב- 1867, אביה משה-בר זיינפלד היה אז בן 35. (הייתה סימה זיינפלד קודמת שנפטרה ב- 1864 בת שלוש וחצי). ב- 1870 נולד אפרים למשה בר וחנה זיינפלד וב- 1871 נולדה להם מלכה. ב- 1887 נולד לישראל וסימה יעקב-שמואל שמת ב- 1894 (בן חמש וחצי). ב- 1892 נולדה ג'ני. ב- 1894 נולדה אבגניה, ב- 1899 נולד איזידור. ב- 1904 נולד דויד לאון (אריה, לונק).

לפי אוולין גיטר, לג'ני (ז'נט) גיטר מבית פישלר היו שתי אחיות - גניה שנספתה וטונצ'ה קמינקר, ושני אחים - ליאו ויצחק.

עץ משפחה משוער (חלקי) לג'ני פישלר

מפת גליציה ערב מלחמת העולם הראשונה³

³ סימנתי בקו במפה את הורודנקה, סטניסלבוב ובוצ'ץ' (עיירת מולדתו של ש"י עגנון) הקרובות לקצה הדרום-מזרחי של גליציה המזרחית, ובצפון-מערב המדינה גם את פֶּשְׁבוֹרֶסְק (עיירת מולדתה של סבתא-רבתי רצי דים – אמה של לאה גיטר. כמו כן מסומנות (בקו מרוסק) בירת גליציה המזרחית - לְבוֹב (או לְמֶרְג) ובירת גליציה המערבית, - קְרָקוֹב.

פרק ג: וינה – האג – אמסטרדם – נדודי משפחת גיטר

מתוך ספרו של בנו גיטר 'סיפור חיים':

"הורי, ג'ני לבית פישלר ונתן בן שמשון גיטר, אמנם נישאו בווינה בראשית 1915, אך זמן קצר אחרי נישואיהם, באחד מחודשי האביב של אותה שנה, עקרו להולנד. הימים היו ימי מלחמת העולם הראשונה, והיה יותר מחשש סביר שאבי יגויס לצבא האוסטרי. לבד מהסיכון להיהרג במלחמה חסרת-תכלית, סירב אבי להתגייס לצבא שנודע לשמצה ביחסו האנטישמי והמשפיל כלפי חייליו היהודים. החלטה גורלית זאת הייתה מעין דגם פעולה שהוטבע בהמשך חייו, כאילו ניבא אבי, ולא ידע מה ניבא, את הבריחות העתידות עוד לקרות, את החלפת המולדות, את שינויי המקום ושינויי המזל. זו הייתה קביעה לעתיד: "אנחנו איננו מחכים עד שהסכנה תיגע בפתח ביתנו". עקירה זו לא הייתה מעשה של מה בכך: אמי הייתה בת תשע-עשרה, כבר בהריון עם אחי הבכור שמשון הוא שמעון, או כפי שהוא מכונה בחוג משפחתנו – זיגו, ואבי היה אז בן 26. שניהם היו מעוצבים בתבנית עיירות הולדתם היהודיות, ואיש לא חיכה להם בהולנד הזרה בזרועות פתוחות. בהגיעם אליה הייתה רחוקה מהם כרחוק מערב ממזרח – בשפתה, באורחות חייה, ובחיי הקהילה היהודית הלא-מוכרים להם. על אך כל זאת היו מלאי תקווה וציפייה לעתיד. שלא כיהודים רבים, שהעתיקו את חייהם לפרבר סְּוֹוֹנִינְגֶן שליד האג, תוך שהם מעתיקים גם את סגנון חייהם בעיירה, בחרו הורי לגור בעיר האג עצמה. שם נולד אחי זיגו. שנותיהם הראשונות של הורי בהולנד עמדו בסימן המאבק להתבססות. אחרי הקשיים הרגילים, מנת-חלקם של מהגרים בכל מקום ובכל זמן, וכשגבר ביטחונם באזרחותם ובשפתם החדשות, עברו לאמסטרדם, לרחוב יאן סְּטִין באזור העממי-בינוני.

זיגו

ג'ני ונתן

1916

בהולנד הפך אבי לסוחר. הוא סחר בעורות בשווקים בינלאומיים, ידע מתי והיכן לקנות עורות-גלם, והיכן למכור את המוצרים המוגמרים. הוא לא הסתפק בכך, אלא המציא ופיתח חידושים טכנולוגיים בתעשיית העורות, וחילץ אותה מהפרימיטיביות ומההזנחה שאפיינו אותה. 'פ.ה.הולטי' – חברה קטנה לעיבוד עורות – גילתה את אבי והעסיקה אותו בשנותיו הראשונות באמסטרדם. הוא היה נכס אמיתי למעסיקיו: הוא ניחן בשאפתנות מקצועית ובכושר עבודה בלתי-נראה. עד מהרה הלך שמו לפניו בחוגי המקצוע. לאחר שעשה חיל בחברה קטנה, עבר אבא לעבוד כשותף בחברת Loewenbach – אחת הגדולות בהולנד. מכאן הייתה הדרך קצרה אל עסקי שיווק עורות, יבוא ויצוא בקנה-מידה בינלאומי.

כשהתחזק מעמדם הכלכלי והחברתי עברו הורי לבית גדול ויפה ברחוב סְטְאָדְהַאוּדְרֶסְקְאָדְהָ⁴, ליד רציף אחת מתעלות נהר האַמְסְטֶל. הבית החדש לא שכן בתוככי האזור היהודי, אלא בפיתול הנהר, מצדו השני, במקום שהפך לתעלה. הבית הצטיין בגודלו, בנוחיותו וברהיטיו היפהפיים, פרי עיצובו של ארכיטקט-אמן. ועוד מעלה חשובה הייתה לו: קרבתו לאזור היהודי.

כילד קטן קיפצתי את כל המרחק לבית-הכנסת, לא יותר מעשרים דקות הליכה. כשגדלתי, הצטמצם המרחק. בשבתות גשומות – השכיחות מאד במזג-האוויר ההולנדי – הצטערנו שהגשר על התעלה הסמוכה לביתנו לא נבנה צמוד אליו יותר, כי אז יכולנו ליהנות מהליכה יבשה עד בית-הכנסת. לבי נחמץ כשאני עובר היום בפינה זו; היום הגשר בנוי שם, ממש כמו שפיללנו, אבל בית-הכנסת שלנו נחרב, ומתפלליו פסו מן העולם.

מיקומו של ביתנו היה מצוין: מהגדה הנגדית של ה"קנאל" – התעלה הגדולה מצד האמסטל – יכולנו לראות את מלון 'אמסטל', שכתר עיטר את כיפתו. נהר האמסטל הציע לנו בילויים ותענוגות לרוב. בלי להיות ספורטאים דגולים בעצמנו, יכולנו לעקוב מביתנו אחרי תחרויות החתירה העליונות שהתקיימו לעתים תכופות. הרעש היה חסרוננו האחד של הבית, במיוחד בשעות הבוקר ואחר-הצהריים: כרכרות רתומות לצמדי סוסים בלגיים כבדים חלפו על פני גשר האבן הקרוב. הכרכרות היו עמוסות לעיפה בחביות בירה. כאשר היו מלאות, הרעישו עד מאד, וכאשר היו ריקות – הרעישו עוד יותר."

⁴ Stadhouders (מחזיק מקום" או "ממלא מקום") היה תפקיד מנהלי בימי הביניים בארצות השפלה, שהתפתח במאה ה-18 והפך לראש מדינה בפועל ברפובליקה ההולנדית. Kade הוא 'רציף' בהולנדית, וכך מכונים רחובות לחוף האמסטל ותעלות סמוכות.

מתוך הערך יהדות הולנד ב'ויקיפדיה':

במאה ה-17 נוסדו בהולנד קהילות אנוסים, רובם מפורטוגל וחלקם מספרד, שישבו באמסטרדם, רוטרדם, אלקמאר והארלם. באמסטרדם נוסדה קהילת 'נווה שלום' ואף נבחר לה רב. בשנת 1619 החליטה הולנד שכל עיר תחוקק חוקים בנושא היהודים. לאחר מכן הגיעו יהודים אשכנזים להולנד, בעיקר מגרמניה, פולין וליטא והקימו את קהילתם הראשונה בשנת 1635. למרות שהוטלו מגבלות שונות על היהודים, הם הצליחו להגיע לעצמאות כלכלית מסוימת עד כדי כך שיהודים ספרדים היו בעלי מניות ב'חברת הודו המזרחית' וליהודים היו עמדות חשובות בכמה ענפי כלכלה, בהם ענף היהלומים. עם הזמן אף נוצר מונופול יהודי בענף זה. בשנת 1626 הקים הרב מנשה בן ישראל דפוס עברי באמסטרדם ולימים הייתה העיר למרכז הדפוס העברי. באותה עת היו הקהילות היהודיות בהולנד מרכז תרבות גדול בלימודי יהדות ולימודים כלליים. במאה ה-17 באו על הקהילה היהודית מספר משברים בין מתבוללים לאורתודוקסים, והמפורסמים שבהם היו פרשיות אוריאל דה-קוסטה וברוך שפינוזה. באמצע המאה ה-17 רבים מיהדות הולנד נתפסו לרעיונות המשיחיים של שבתי צבי. ב-1657 הכריז הסטאדהאודר וילם השני שהיהודים הם נתינים שווי זכויות. לא הוסר הצורך להישבע שבועה נוצרית לשם הצטרפות לגילדות ולכן ההצטרפות המשיכה להיות מוגבלת ליהודים, ומאותה סיבה לא יכלו להתמנות למשרות ציבוריות. במאה ה-18 הורע מצב היהודים, היקף המסחר שלהם הידרדר והם סבלו משלטון צרפת. 54% מיהודי אמסטרדם תוארו כאנשים שזקוקים לתמיכת הקהילה. ב-1796 הוכרז שוויון זכויות ליהודי הולנד והשלטונות השתדלו לשלבם בחיי המדינה. בשנת 1810 היו בהולנד 49,973 יהודים אשכנזים ו-5,000 יהודים ספרדים. המלך וילם הראשון התעניין בקהילה היהודית ואף הוציא צווים שנגעו לענייניה הפנימיים. בתקופה זו עסקו רוב היהודים במסחר ואף בלט חלקם בין המשפטנים והסופרים וכן בשורות הסופרים והאמנים. ביחס לחינוך בתי-ספר יומיים, ילדים יהודים היו רק באמסטרדם ואף שם הספיקו לקלוט רק שליש מהילדים בגיל בית-ספר. נוסף לכך התקיימו גם מוסדות חינוך יהודי משלים בערים אמסטרדם, רוטרדם והאג. גם בית המדרש הוותיק להכשרת רבנים המשיך בפעולתו והיו לו כמה עשרות תלמידים מדי שנה ושנה. בעיקר גדלה השפעת התנועה הציונית ותנועת היהדות החרדית שהתרכזה סביב 'אגודת ישראל'. בערב מלחמת העולם השנייה נאמד מספר היהודים בהולנד בכ-140,000 נפש ועליהם נוספו כ-30,000 פליטים יהודים מגרמניה הנאצית.

על יהודי אמסטרדם, מתוך ספרו של בנו גיטר

"כארבע מאות שנים חיו יהודים באמסטרדם. הראשונים היו ניצולי פורענויות. הגירושים הגדולים מספרד ופורטוגל, הפוגרומים, ההשפלות והמצוקות – בשל כל אלה נהרו אליה יהודים מכל ארצות אירופה לאורך הדורות. כאשר באירופה סבלו היהודים מאפליה ומקיפוח בל דתם, באמסטרדם הם התקבלו בענייניות מעשית, יבשה משהו, אך מובנה מאליה... יהודי מזרח אירופה ומרכזה הגיעו להולנד בראשית המאה (העשרים). בתקופת מלחמת העולם הראשונה הצטרפו אליהם יהודים מבלגיה. כאמור, נולדתי חודשים אחרי תום המלחמה. בילדותי היו בעיר כשמונים אלף יהודים. באותה עת מנתה אוכלוסיית העיר כולה שבע מאות אלף תושבים. שיעור כה גדול של אוכלוסייה יהודית – למעלה מ- 11% - מטביע את חותמו בכל מקום ובכל תקופה, על התושבים היהודים והלא-יהודים כאחד, על המציאות החברתית והכלכלית ועל עולם המושגים של שני הצדדים. עד כדי כך גדולה הייתה ההשפעה, שאפילו מטבעות-לשון עבריים חדרו לשפה ההולנדית – אף כי בשיבושים: כאשר יורד גשם, אומרים באמסטרדם "האט מיימט" (מלשון 'מים'), שתייה אלכוהולית נקראת בניב המקומי "יים" (יין) ופעם שמעתי נהג לא יהודי מנחה נהג אחר במילים: "עכשיו תעשה "עוישה שולם" – דהיינו, חזור קצת לאחור, כדרכם של יהודים דתיים בתפילת שמונה-עשרה בעושה שלום במרומי".

שתי הקהילות היהודיות באמסטרדם, האשכנזית והפורטוגלית (מצאצאי גולי צי-האי האיברי), היו זו מול זו. במשך מאות שנים נהנו היהודים הפורטוגלים מיוקרה רבה כצאצאי ה"ראשונים" – ה"מייפלאואר" של יהדות הולנד. בתי-הכנסת שלהם, ובראשם ה"אסנוגה" (Esnuga), הכילו אוצרות יודאיקה שלא סולאו בפז. בחיק משפחותיהם האריסטוקרטיות ובבתי-הכנסת המשיכו היהודים הפורטוגלים לדבר בשפתם, וגם הוראות התפילות וזמניהן התנהלו ונכתבו בלשון הפורטוגלית. במרוצת הדורות התהפכה הקערה החברתית היהודית, והקהילה הפורטוגלית איבדה מכוחה – אם כי לא מיוקרתה. נישואים פנימיים בקהילה הפורטוגלית ההולכת ומצטמקת, אי-הזרמת דם חדש ואובדן המוטיבציה למנהיגות – כל אלה ניוונו את הקהילה העתיקה, האריסטוקרטית. לעומתם עלו ופרחו בהדרגה היהודים האשכנזים. בפיהם התפתחה שפה יהודית-הולנדית, הרחוקה מרחק רב מהאידיש המזרח-אירופית. הם עמלו קשה כדי להשתלב בחברה הכללית ובקהילה, להיות אזרחים הגונים ונקיי-כפיים, ולהעניק לילדיהם ערכי חינוך יהודי לצד כבוד והכרת תודה כלפי אזרחותם ההולנדית.

וכך מספר בנו, הצעיר מזיגי בארבע שנים ונולד כבר באמסטרדם, על האווירה בבית⁵:

"כילד יהודי באמסטרדם נולדתי לתוך אקלים סובלני. אמסטרדם הציבה דגם התנהגות נדיר: תושביה היהודים נהנו משוויון זכויות מלא ומהרגשת אזרחות ופטריוטיות מקומית בלתי-מעוררת. אמנם לא הכול היה נקי מאפליה, ופה ושם ניתן היה לחוש בעוינות ברורה; אך אותה עוינות הופגנה מצד בני המקום גם כלפי בני ארצם, שלא חלקו איתם את אמונתם, הקתולית או הפרוטסטנטית. לכן נמנעו מליחס לתופעות השליליות, שנתקלנו בהן מדי פעם, כוונה אנטישמית. (חברות מסוימות נהגו לקבל עובדים קתולים בלבד... אך אינני זוכר חברה יהודית שמנעה כניסת לא-יהודים לשורותיה)...

מדיניות השוויון הורגשה היטב בבתי-הספר באמסטרדם. ילדים יהודים שוחררו מבתי-הספר הכלליים בימי ששי ובערבי חגים שעות אחדות לפני כניסת השבת או החג. הקהילה עצמה העניקה לחבריה אפשרויות לחינוך יהודי מלא ומגוון: היו לה כמה בתי-ספר יסודיים ובית הספר התיכון 'מיימונידס'. הייתה זו קהילה ממוסדת ומסודרת, שקלטה והפנימה היטב תכונות שההולנדים ידועים בהן: חריצות, צניעות, ארגון וסדר. מוסדות עזרה וסיוע הוקמו על-מנת לאפשר לכל חבר קהילה קיום בכבוד. בעיר היו שלושה בתי-חולים יהודיים... ה-'PIZ', בית-החולים היהודי-פורטוגלי, היה בית-החולים ל'מיוחסים'... גם יהודים ממוצא אשכנזי ראו ב-'פיז' סמל מעמד. כאן נולדתי אני עצמי. כשבאתי לעולם, בחרו הורי את בית-החולים היוקרתי ביותר. מכאן אני למד שחבלי הקליטה כבר היו מאחורי גבם.

כל המוסדות שנוקנו להם - בתי הכנסת, בתי-הספר, בתי-החולים, מוסדות הציבור וארגוני החברה - נמצאו בתוך האזור היהודי, ששטחו היה כשני קילומטרים רבועים. אמנם אזור זה לא נקרא 'גטו', ולא היה בו מאוירתם הקודרת והנכאה של גטאות, אך מרבית התושבים היהודים העדיפו להתגורר בו או בסמוך לו. למעשה יכול היה יהודי למצוא את כל מבוקשו הקהילתי והחברתי בתחום צר זה, מהלך חצי שעה מקצה לקצה... מבין כל בתי-הכנסת, היה ה'אסנוגה' המרשים, העתיק והמפורסם ביותר... באחד מאולמות בית-הכנסת שכנה ספריית 'עץ חיים' - מן הספריות העתיקות, החשובות והעשירות ביותר בעולם היהודי. הספרייה הכילה כתבי-יד עתיקים, שאת ערכם לא ניתן לאמוד: כתבי-יד של הפילוסופים ברוך שפינוזה ואוריאל ד'אקוסטא (הקהילה קיבלה לחיקה את שני הפילוסופים השנויים במחלוקת - אם כי אחרי מותם), ספרי תורה וכתבי-יד של פרשנים ורבנים...

⁵ זיגי נולד בהאג בתשיעי בדצמבר 1915, בביתו של ד"ר ליסאואר, שאירח את המשפחה מספר חודשים. בנו נולד באמסטרדם בשמיני במאי 1919. האח הקטן יעקב, נולד רק ב-1932.

רגשי האהבה וההתפעלות כלפי בית הכנסת העתיק היו משותפים לכל יהודי העיר, ללא הבדלי מוצא. לאנשי הקהילה הספרדית, שראו עצמם כאריסטוקרטיה יהודית, סימל בית-הכנסת את עברם המפואר ואת היותם אזרחים רבי-ותק בהולנד. משפחתנו נהגה לפקוד את בית-הכנסת 'קהילת יעקב' ברחוב סוואמרדם, שנקרא בלשון העם 'בית-הכנסת הרוסי'. בבית-הכנסת שלנו התפללו חסידי חב"ד ומשכילים בהרמוניה רבה. ביתנו היה דתי, לא ציוני. ערכי היסוד של הדת נשמרו. אבי, המקורב על-פי נטיותיו ל'אגודת ישראל' (הנאורה לאין-שיעור ממקבילתה היום), לא אילץ אותנו לחבוש כיפה אלא בבית, וכמובן - בבית-הכנסת ובטקסים המחייבים, אך הייתה הקפדה מלאה על כשרות, תפילות, בית-כנסת, וכמובן על מצוות שבין אדם לחברו. אמי ואבי גם יחד רדפו צדקה וחסד כל ימי חייהם. בגלל מעשי הצדקה הנון-קונפורמיסטיים שלו סיכן אבי, האהוב ומוערך בקהילה, את מעמדו: הקהילה היהודית ההולנדית התאפיינה ביושב ביורוקרטי מסוים. לא נהוג היה בה, למשל, להרשות ליחידים לתת צדקה, והעזרה לזולת הייתה מוגבלת לפעולות שנעשו על ידי הקהילה. הכוונה מאחורי כלל מחייב זה הייתה לדאוג שהצדקה תיעשה ותינתן בצורה מסודרת ומאורגנת באמצעות מוסדות הקהילה, ושכל הנזקקים אכן יזכו לעזרה, אך הגבלה זו על הצדקה נראתה שרירותית ומיותרת בעיני פילנטרופ יליד מזרח אירופה כאבי. כיון שכך, יסד מכספו קרן תמחוי וארגן למהגרים היהודים אירוח בבתי אנשי קהילתו. לפני גמר התפילה שאל כל אחד מהאורחים אם מצא מקום לסעוד בו, ולאלה שלא הוזמנו נתן פתקים לארוחות במסעדות כשרות. פרנסי הקהילה לא ראו בעין יפה את יוזמתו של אבי. אחד מראשי הקהילה אף נזף בו ואמר, שיש במעשיו כדי לעודד "שנורריות".

השיר שכתבה לאה לכבוד יום הולדתו ה-70 של סבא נתן, כתבה גם על דאגתו לנזקקים:

In Amsterdam an Bahnhof, Da steht ein Polizist.
Oftmals mit scharfen Blick, Er einen Fremdling misst.
Da sieht er Bart und Pejes Und es versteht's der Christ,
Und sagt alsbald dem Schnorrer, Dass man gut bei Gitter isst.

Jedes Junge Pärchen In seiner Kehilla
Erhielt ein Esservice Geschenk zur Chatuna
Und diese schöne Tat Die lohnt sich immerhin
Denn bei jeder Mahlzeit Denken sie an ihn.⁶

⁶ "בתחנה באמסטרדם, עומד שם השוטר. לפעמים רואה הוא, איש עם מראה אחר: עם זקן ושתי פאות, והגוי שכבר יודע, אומר לו לקבצן: אצל גיטר תהיה שְׂבֵעַ. לכל זוג צעיר אצלו בקהילה, נתן סרוויס לאוכל, שי להתונה. ועל נדיבות לבו, בכל סעודה, מקבל הוא את גמולו ברגשות התודה."

1921

ג'ני עם זיגי ובנו

1923

בנו: "אבי, תמיד מקורי בדרכי חשיבתו, העדיף להעניק לנו חינוך והשכלה כלליים בבית-הספר הכללי, שלדעתו היה ברמה גבוהה יותר (מבתי הספר היהודיים). להשלמת חינוכנו היהודי לא חסך במורים פרטיים, ולימדו אותנו בבית כל מה שהחסרנו בבית-הספר. תפקידם היה ללמדנו ש"ס ופוסקים, הלכות ועברית. בבית-הספר היסודי הכללי רכשנו סובלנות וליברליות הולנדית. מורינו היו סוציאליסטים וליברלים מתקדמים, וערכים מסורתיים כדת וכבית-המלוכה כמעט שלא נחשבו בעיניהם. התחנכנו על-פי השקפת עולם שדגלה בזכותו של כל אדם לחיות על-פי מסורתו, ערכיו ודתו. כל דת כובדה בבית-הספר, אך לא שלטה או השפיעה עליו מרוחה. אני מחזיק טובה להורי, שאפשרו לי חינוך נאור, המפריד בין דת למדינה."

לאה: "אצל זיגי בבית דיברו גרמנית. הם היו מקהילה פולנית שדיברה גרמנית. זיגי פחד מה יעשה בבית ספר שבו מדברים הולנדית. לתמהונו גילה שהוא יודע הולנדית."

לאחר שסיים שש שנות לימוד בבית הספר היסודי הכללי, המשיך זיגי את לימודיו בגימנסיית 'ווסיוס'⁷. הגימנסיות ההולנדיות, בהן לימדו גם את השפות הקלאסיות (יוונית ולטינית) המשיכו את מסורת "בתי הספר הלטיניים" של ימי הביניים, כשהשפה הלטינית הייתה הכרחית ללימודים באוניברסיטה. בשנות העשרים התרחב הביקוש ללימוד בגימנסיה, שקודם היה נחלתם של השכבות העיליות בלבד, וב-1926 נפתחה באמסטרדם גימנסיה ציבורית שנייה, היא גימנסיית 'ווסיוס'. בזכות מי נשלח לגימנסיה? נראה לי שזו הייתה בחירה משפחתית משותפת: האם ג'ני, שמסלול לימודיה נקטע אחרי ביה"ס התיכון בגלל מלחמת העולם, רצתה שבנה הבכור יגיע לאוניברסיטה; האב נתן, האוטודידקט, העריך מאוד את התרבות והטכנולוגיה האירופית ורצה לשלוח את בנו למוסד הלימודים היוקרתי החדש באמסטרדם; וזיגי עצמו, שלפי עדות של בנו "מיום שעמד על דעתו ידע שילמד רפואה" – ולשם כך היה צריך ללמוד לטינית...

גימנסיית ווסיוס, 1933

מסימת הגימנסיה שהייתה, כמובן, בשפה הלטינית: *Sine labore nihil* ("בלי עבודה אין שום דבר"), ניתן להבין שבשש שנות לימודיו שם (1927-1933), למד זיגי באופן אינטנסיבי, ולא נותר לו הרבה פנאי לפעילויות אחרות. למרות זאת, הוא זכר שנות לימוד אלו לטובה, בעיקר בזכות מורו הנערץ ז'ק (יעקב) פְּרֶסֶר (Presser). שהיה לוקח אותם למוזיאונים ולקונצרטים באמסטרדם, והקנה להם תרבות כללית ואהבת המוסיקה.

⁷ Vossius Gymnasium, שנקראה על שם המלומד גרארוס ווסיוס (1577-1649), נעשתה עם השנים לאחד ממוסדות החינוך המעולים בהולנד.

ז'ק פרסר נולד ב- 1899 למשפחה דלת-אמצעים ברובע היהודי של אמסטרדם. אביו עבד בחיתוך יהלומים, והמשפחה הייתה חילונית וסוציאליסטית. הוא סיים בית-ספר מקצועי ועבד שנתיים בעבודה משרדית, עד שבתמיכתו של פטרון (לא-יהודי) התאפשר לו, החל מ-1920, ללמוד באוניברסיטת אמסטרדם היסטוריה, היסטוריה של האמנות והולנדית. שם גם הכיר את עולם המוסיקה. ב- 1926, לאחר שסיים בהצטיינות את לימודיו, החל לעבוד כמורה להיסטוריה בגימנסיה 'ווסיוס' שהוקמה באותה שנה. בנוסף להיותו מורה היסטוריה מעולה, היה מתלווה לתלמידיו להצגות תיאטרון ופתח בפיהם את עולם התרבות האירופית. הוא היה מזמין את זיגי לביתו ומראה לו ספרי אמנות, וגם לקח אותו לקונצרט הראשון.

ז'ק-פרסר (1899-1970)

לדניאלה זכור שזיגי סיפר שלהחלטתו של האב נתן לרשום אותו בגימנסיה הציבורית תרם גם המורה הפרטי לתלמוד, שפסל לחלוטין את דרך לימוד הגמרא במוסדות החינוך של הקהילה באמסטרדם. כנראה היה זה המורה הליטאי שעליו מספר בנו: "דמות בלתי-נשכחת, שהטביעה את חותמה היהודי-חינוכי עלינו, היה ר' ישראל אהרונסון: תלמיד-חכם, ערירי וסגפן, בור סוד שאינו מאבד טיפה... אמי, שליבה היה פתוח לנזקקים, העתירה על ר' ישראל דאגה משפחתית. יום-יום שלחה אוכל לביתו. אבי, שכיבד תלמידי-חכמים, ביקש ממנו להעניק גם לנו מאוצרות רוחו. ר' ישראל סירב; הוא לא היה מוכן להפוך את תורתו קרדוס לחפור בו. אבי התעקש לשלם, ולבסוף הגיעו לפשרה: ר' ישראל, שהתפרנס מליטוש יהלומים, לימדנו את רזי מקצועו, נוסף על הוויות אַפְּי וְרַפָּא ונבכי הפשט והדרש; השכר ניתן, כביכול, על לימוד ליטוש היהלומים. כך השקיטו הן אבי והן ר' ישראל איש איש את מצפוננו..."

כשהגיע זמנו של האח בְּנוֹ לתיכון, ב- 1931, רשמו אותו לבית-הספר התיכון היהודי הכללי, שנוסד שנתיים לפני-כן (לאחר המלחמה הוא נקרא 'מיימונידס', על שם הרמב"ם) בו הייתה אז רק מגמה אחת, הומניסטית (אך ללא השפות העתיקות). כעבור שלוש שנים, הועבר לבית-ספר התיכון הכללי (HBS) שם לימדו גם לימודים ריאליים וכלכלה⁸.

עדינה מספרת מזיכרונותיו של אבא זיגי:

"מימי בית הספר זיגי זכר שאביו נתן היה נוסע בתחילת כל שבוע וחוזר ביום ששי לקראת שבת. היה בא ונוסע ברכבת, וזיגי היה מלווה אותו. בסוף השבוע זיגי היה עוזר לאביו לכתוב את החשבונות והיה כותב עבורו את המכתבים.

אבא זכר לטובה את החופשות המשפחתיות בערי החופשה (המרפא) באירופה. זכר את הבילוי עם הדודים שלו, אשר בחלקם נספו בשואה ובחלקם עברו לארצות הברית. תמיד היה קשה לי לזכור את הפרטים על משפחת אבא ואני מצטערת על כך. היו האחים של נתן, חלקם גרו ברומניה. נתן היה יהודי ישר מאד, דתי מאד, אבל שאף לתת לאבא זיגי חינוך כללי שיכשיר אותו לחיים באירופה המודרנית. זיכרון מרשים של אבא מכיתה א: המורה שאלה כמה זה 1+1, אף אחד לא ידע, אז הרימה 2 אצבעות אחת בכל יד, ואבא זכר שפתאום הבין שזה 2! לפני זה לא דיברו על כך אף פעם!"

לאה מספרת על זיגי:

"עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה החליט אביו של זיגי, נתן, לעבור מווינה להולנד, כי הוא היה מועמד לגיוס לצבא האוסטרי, למרות שהיה מהורודנקה. נתן עבד אז בחקלאות. הוא בא להולנד עם קצת כסף, חיפש עבודה ומצא עבודה בפירמה של ג'ורג' לוונבך, האבא של פליקס. כשזיגי היה בן שנה הם עברו לאמסטרדם. זיגי לא הלך לגן ילדים. הם גרו קרוב ל Staaouderkade. אחר כך עברו לבית מס. 147 ברחוב הזה. בבית היו לפחות שתי קומות ומרתף. לזיגי היה חדר עם חלון לרחוב. בנו זיגי ישנו במיטה רחבה למעלה. היה לו study. אחרי בית הספר העממי זיגי למד בגימנסיה Vossius. בהולנד היו HBS והיו גימנסיות. הגימנסיה הייתה במידה מסוימת מכובדת יותר. ב-HBS לא למדו לטינית ויוונית, אבל למדו שם יותר מתמטיקה. אני הלכתי בהולנד שנתיים לבית הספר התיכון היהודי, HBS יהודי, ועשיתי בגרות ב- 1935.

⁸ 'בית הספר הגבוה הכללי' ההולנדי (HBS - Hogere Burgerschool) היה סוג של בית ספר תיכון ציבורי עם תכנית של חמש או שש שנות לימוד. ה-HBS היהודי הוקם ב-1928, ולאחר עשר שנים עבר לבנינו החדש ברחוב Herengracht.

מלימודים בגימנסיה לא הייתה שום בעיה להתקבל לאוניברסיטה. לזיגי היה מורה פרטי לתלמוד ואמו של זיגי שלחה למורה באופן קבוע אוכל. כמו שהמורה לא ידע להסתדר עם האוכל גם הדירה שלו הייתה מבולגנת לגמרי. הם ניצלו פעם אחת כשהוא נסע מחוץ לעיר וניקו עבורו את הבית. כשהוא חזר הוא הגיע לבית של גיטר והביא כל מה שהשאירו שם, ואמר *שהשיקסה קלקלה את כל הבית*⁹. (עדינה: צחקנו על זה כשסידרתי לאבא ואמא כשלא היו בבית ואמרנו *שהשיקסה קלקלה את כל הבית*).

זיגי גיטר (ביום הולדתו ה-80 של בנו): "מ-1921 עד 1933 קיבלתי את חינוך יסודי ותיכון בבתי-ספר הולנדיים, חילוניים ולא יהודיים, שמילאו בהקפדה את **חוקי הפרדת דת ומדינה שהושגו בהולנד באמצע המאה ה-19**. הקשר שלי עם היהדות והיהודים התבסס על חיינו המשפחתיים, עם קשרים עם משפחות מהגרות דומות שנאספו סביב קהילה קטנה מיוחדת, ועל לימודי יהדות אינטנסיביים עם מורים פרטיים אחרי שעות בית-ספר. ידעתי מעט על היישוב היהודי הגדול באמסטרדם ועל היהודים בעולם. אבל הרגשתי השתלבות מלאה גם בבית הספר וגם במשפחתנו המאושרת."

⁹ "שיקסע" הוא כינוי גנאי באידיש לצעירה גויה.

פרק ד: לייפציג - בית משפחת נויבאור

מזיכרונותיה של סבתא רצי נויבאור

נכתב ע"י יוסף יצחקי מפי רצי ולאה גיטר¹⁰

... "חמי, הרמן-צבי נויבאור, נולד בשטוטגרט שבגרמניה. אביו, יקותיאל נויבאור, הגיע לֵיאָסִי. איך הוא בא ליאסי אינני יודעת, עובדה היא שהיה ביאסי, אז בשלטון התורכים ובתחום רומניה בעתיד, ושם התחתן עם ציפורה לבית שניידר, אותה לא הכרתי, אך כשבאתי לבית חמי בלייפציג הראתה לי חמותי מחפציה שנשארו: מזוודה וכמה ממחטות מסומנות בכתר, כי ציפורה שניידר הייתה מבית אצילים, "הרוזנת" כמו שנקראה אז בפי המשפחה. אביה לקח הבטחה מאת יקותיאל נויבאור הזקן לשמור על הנתינות התורכית שקיבל ביאסי. המשפחה גרה בגרמניה מאז ועד זמן היטלר. ארבעה דורות נולדו שם. והנתינות התורכית נשמרה לנו ועוד במלחמת העולם השנייה. עזרה לנו, אך זה סיפור אחר...

הרמן-צבי לא למד תורה בילדותו, ובעצם גם לבית ספר בגרמנית לא הלך - על כל פנים לא הלך הרבה. בגיל צעיר מאוד החל לעבוד במסחר אביו ביהלומים. אביו נתן לו תיק קטן מלא סחורה, וכמנהג הזמן, עבר חמי ברגל את גרמניה. מאז ידע לדבר את עשרות הדיאלקטים הגרמניים, ועם אנשי כל מקום ומקום היה משוחח כאחד מהם. על אף שהיה אוטו-דידקט ולמד רק בהזדמנות, הכרתי אותו כאדם בעל תרבות וידיעות רבות. על הזמן ההוא היה יושב ומספר לנו, ולפעמים היה שר לנו שעות משירי הלכת הגרמנים העתיקים. בדרך אסף ידיעות וניסיון במקצועו ומחוצה לו. פעם, נדמה לי, ראה בית ספר לציור מבפנים. מזמן לזמן היה מזדמן לאנטוורפן, מרכז מסחר היהלומים, ושם, בפעם הראשונה, הכיר את הסביבה היהודית של היהודים יוצאי מזרח-אירופה שאצלם היהדות הייתה חיה ומכובדת ושמורה בצורתה השלמה. האווירה הזאת הקסימה אותו והוא, שלא ידע ביהדות, הפך לחסיד של הרבי מֵפֶּלְזֵ. קשר הדוק היה בין יהודי אנטוורפן ויהודי לייפציג. כך הזדמן חמי לבית יוסלובסקי בלייפציג. כמה וכמה פעמים היה מספר איך הבת הצעירה, אנה חֶסְקֶלֶבֶן, יוסלובסקי, פתחה לו את הדלת והוא התאהב בה מהרגע הראשון, שהייתה קטנה וחמודה ויפהפייה בעלת עיניים שחורות גדולות. זוהי חמותי סב-סבתא שלך, שהכרת בחתונתה של מרים. אך השפעה גדולה השפיעה עליו שרה-הינדה יוסלובסקי חמותו.

¹⁰ הנוסח הראשון של זיכרונות אלו הוא מחגיגת בת-המצווה של עדינה (1954), והשני - הנמצא גם בספר 'שרה-הינדה נתנזן ז"ל" - מיום הולדת השישים של רצי (1955).

היא הייתה אשה דתית מאד... משנולד סבך, יקותיאל בעלי, הייתה קוראת לו 'התנא הגדול שלי', וליום הולדתו השלישי קנתה לו ספר תורה, שנשאר אתנו עד שגורשנו מאמסטרדם בידי הגרמנים. גם ספרים אחרים קיבל ממנה בגיל צעיר. חומשים, משניות, וש"ס קיבל כשמלאו לו שש שנים. יקותיאל למד תורה מקטנותו, ויחד אתו למד גם אביו.

... בעיר הולדתי, פֶּשְׁבֹרֶסְק שבגליציה, חי יהודי בגיל אבי, לייב שמוקֶלֶר, שלא הצליח לפרנס את משפחתו במקום ויצא לעשות עסקים, גם שם המשא ומתן לא הצליח בידו, ומשום כך קיבל את הצעתו של רב הרשלה, הוא הרמן נויבואר, ללמד את בנו הבכור יקותיאל יעקב, תורה בלייפציג. שם לא היה מנהג כבפולין לעשות חתונה לבחור צעיר כל כך. אך הרמן נויבואר דאג למלא אחר המצווה 'בן שמונה עשרה לחופה' ולא מצא אשה לתלמיד צעיר באמצע הלימודים שאין בידו לפרנס את אשתו. רבי לייב שמוקֶלֶר, בזכרו את חברו ללימודים, חיים דים, קשר את הקשר בין שתי המשפחות, ... כל שנה, לשבועות, היה נוסע חמי עם בנו לרבי בבלז. סידר רבי שמוקֶלֶר שיכיר את אבי החתן בירוסלב¹¹. ראה אבי את יקותיאל שהוא רק בן 15 כמוני אז ולא רצה לסדר את השידוך, אך הוא התרשם רושם רב, כי אבי המשכיל העריץ תרבות מודרנית והוא חיפש דבר שלא היה אז בנמצא לא בפולין ולא בגרמניה: - בפולין היו בחורי ישיבה תלמידי חכמים רחוקים מהחיים ובגרמניה היו משכילים מתבוללים רחוקים מן היהדות, והנה כאן בחור מלובש כגרמני ויודע השכלה כללית והוא תלמיד חכם ובכל זאת צעיר מדי, ולכן התנה אבי תנאי שיגמור יקותיאל בחינת בגרות ואז ידברו. כך מאותה פגישה לא שמעתי אז כלל."

וזאת הוסיפה עדינה, לפי אמה לאה, על משפחת נויבואר:

"סבא של אמא שלי מצד אביה, הרמן נויבואר, היה יהודי חילוני שהגיע לבלגיה בעבודתו בסחר יהלומים. חכם, שתלטן, חרוץ, אוטודידקט. בקי בשפות רבות שאפשרו לו לקיים יחסי מסחר טובים באירופה. בכמה ממסעותיו שוכנע על ידי חסידים בלגים ונהיה חסיד דתי מקפיד בקלה כבחמורה. באחד ממסעותיו הגיע ללייפציג ושם ישן באכסניה והתפעל מבעלת האכסניה. הוא התחתן עם בתה של אותה בעלת האכסניה, השתקע בלייפציג, ושם נולדו ילדיהם. הבכור היה יעקב-יקותיאל - סבי, ולאחריו נולדו שבע בנות... את כל יהבו שם בבנו בכורו, ויחד עם הלימודים הכלליים לימדו בעזרת טובי המורים הרבניים להיות רב.

¹¹ ירוסלב, הקרובה לפשוורסק, נמצאת על הקו מלייפציג דרך קראקוב ללבוב, שלידה הייתה נמצאת בלז. אולי בגלל סיפור זה נכתב בחוברת 'רצי נויבואר ז"ל', כנראה בטעות, שהרבי מבלז הציע את השידוך.

כשביקש הרמן מקום להתיישב ולבנות שם הכשרה ציונית דתית קנה הר קטן באזור רֶגְנֶסְבוּרְג שעליו היה מנזר. להר קראו Hermansberg (יההר של הרמן), ללא קשר לשמו שלו). המנזר היה בית מידות. הורידו את הסממנים הנוצרים, במקום פסלונים בנישות כניסה שמו מזוזות, התקינו בו מקווה (את המקווה ראו בני משפחתי אשר ביקרו שם בשנות התשעים של המאה הקודמת).

מספרים שהבן יקותיאל היה יפה תואר, עד כדי כך שכאשר היה מגיע לבית הספר לקחת את אחיותיו הקטנות הביתה, באו כל הנערות לגדר לראותו. אמי לאה סיפרה שהגיע מכתב מהנהלת בית הספר שבגלל עובדה זו מבקשים שהילד לא יבוא לקחת את אחיותיו מבית הספר. יעקב-יקותיאל יועד על ידי אביו השתלטן, להיות הרב של הישיבה של ההכשרה, ובהתאם הוסמך לרבנות בגיל 18. עם סיום לימודיו התיכוניים "בן 18 לחופה" - אבל מי בגרמניה, בין היהודים המשכילים, ייתן את בתו לצעיר בן 18? נעשה שידוך בעזרת משפחת במברגר שחיה בפשוורסק אשר בפולין, והתארגן מסע גדול ומפואר ברכבת, ללוות את העילוי הצעיר. בפשוורסק גרה משפחת דים. משפחה אמידה בעלת בית חרושת לבירה. למשפחה היו חמש בנות. האב חינך את בנותיו הגדולות יפה וגם לימד אותן תורה, אך כשנולדה הבת החמישית החליט שתגדל כבן. היא לבשה מכנסיים ארוכים, וכשבגרה הלכה לאוניברסיטה בלייפציג והיא האשה הראשונה שזכתה שם בתואר דוקטור לכימיה. לפני כמה שנים נכתב עליה בהיסטוריה של אוניברסיטה זו. ד"ר אסתר במברגר עבדה בסוף ימיה בירושלים כספרנית בספריה לכימיה בבניין המתימטיקה באוניברסיטה בגבעת רם. יקותיאל נועד לבת השנייה רצי. בעת שהגיעה הרכבת עמדה רצי על הרציף. מאחוריה עמד דודה שאהב אותה מאד ואמר לה שאינה חייבת לקחת חתן זה. רצי העיפה מבט אחד בחתן המיועד והתאהבה בו על המקום! ואז סוכמו התנאים..."

מפי לאה גיטר:

"סבא שלי (הרמן) לא היה בהתחלה איש דתי ממש. הוא בא ללייפציג ופגש שם בעלת בית ששמה היה שרה-הינדה והתחתן עם בתה, אבל מאוד אהב את חותנתו שרה-הינדה. הוא היה איש קשה מאוד שכפה את רצונו על כולם. בהתאם לרצונו קראו לבת הראשונה של כל אחד מילדיו בשם 'שרה-הינדה'. בנוסף לאבי יקותיאל היו לו שבע בנות ואותן הוא אהב פחות. כשבאו לרשום את אחותי הבכירה במרשם התושבים בשם 'שרה-הינדה', אמרו להם שם 'שרה' הוא שם אפשרי, אבל 'הינדה' זה לא שם מוכר. הסבא החליט שהוא ילך לשם בעצמו. בעירייה הוא אמר שרצו לקרוא לילדה גם על שם גיבור האומה הגרמנית הגנרל הינדנבורג, אבל מכיוון ש'הינדנבורג' זה שם ארוך מדי לילדה, רוצים לקרוא לה בקיצור 'הינדה'. הם השתכנעו והסכימו."

בספר 'מזכרונותיה של שרה-הינדה נתנזן', מובא מפי צבי קומט (רשמה חנצ'ו):

"האמא של סבא הרמן-צבי נויבאור הייתה ברונית. שמה היה קלרה לבית שניידר, ובעלה – יקותיאל¹². כשהדודה הברונית הייתה מבקרת בבית נויבאור, היו הילדות לבית נויבאור צריכות לנשק את ידה עטוית הכפפה הלבנה, לקוד קידה ולהתרחק בהילוך לאחור, בלי להפנות את גבן כבוד הברונית."

מתוך המאמר 'משפטן לא מוכר? יעקב נויבאור באוניברסיטת לייפציג' מאת גרלד וימרים (Gerald Wiemers, 1941-2021). תרגום: יואב ספיר (2008).

"יעקב נויבאור נולד ב- 29 בינואר 1895 בלייפציג, כבן לסוחר היהלומים הרמן נויבאור. אבל בעקבות המפלה לפרוסיה בקרב קניגגרץ [Königgrätz], חלו שינויים מבניים בחצי האי הבלקני, שהובילו בתורם להתחזקות הזרמים הלאומיים ולהקמתה מחדש של ממלכת הונגריה. העיר יאסי, הממוקמת במזרח רומניה..., שימשה כצומת דרכים והצטיינה בחיי אמנות מגוונים ביותר. יהודים, רוסים, רומנים, הונגרים, תורכים ובני לאומים רבים אחרים חיו כאן יחדיו. עם זאת, ביאסי טבוע גם חותמם של פוגרומים רבים שבוצעו ביהודים. מתוך מאה בתי כנסת שהיו מצויים בעיר בעבר, נותר כיום אחד בלבד על מכונו.

משפחת נויבאור יכלה לבחור את הנתינות הרצויה עליה. היא קבלה על עצמה את הנתינות התורכית, משום ששם "הייתה האנטישמיות נפוצה פחות מאשר בהונגריה או ברומניה." אביו של יעקב, הרמן נויבאור, היגר לגרמניה והתחתן בלייפציג. הוא יסד בית מסחר ביהלומים והתקבל כחבר בבורסת היהלומים באנטוורפן. בשנת 1933 הוא היגר לאנטוורפן, אותה עזב בשנת 1937 לפלשתינה. שם נפטר שנה לאחר מכן.

מלבד יעקב, היו להרמן נויבאור ולאשתו, שמוצאה היה מגליציה, שש בנות: רחל, ורה, רבקה, ציפורה, אסתר ופלימה. יעקב נויבאור היה, אם כן, אזרח תורכי ובן דת משה... מיד לאחר קבלת תעודת סיום הגימנסיה, ב- 16 באפריל 1913, החל נויבאור את לימודי המשפטים באוניברסיטת לייפציג. הוא שמע הרצאות מפי מורים מפורסמים: קארל ביכר, אדולף וואך, לודוויג מיתייס, היינריך זיבר, רודולף זום, פאול קושאקר, וילהלם וונט, ופרנץ אוילנבורג¹³. כבר בסמסטר הרביעי השתתף נויבאור בקורס "קריאות סוריות" שהעביר האשורולוג היינריך צימרן."

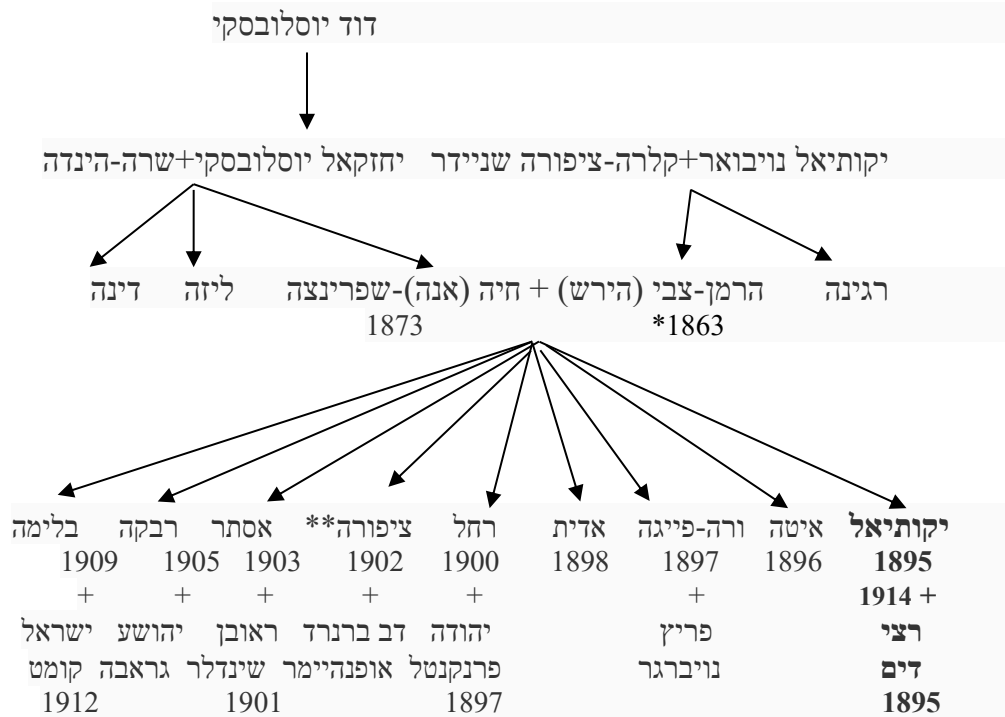
¹² בחוברת 'רצי נויבאור ז"ל' נקרא אביו של צבי הרמן - 'הולמן'. בכל המקורות האחרים – 'יקותיאל'.
¹³ פרנץ אוילנבורג הוכה כמעט עד מוות על ידי הגסטאפו בחג המולד 1943, וזמן קצר אחר כך מת בבית החולים היהודי באלכסנדרפלאץ, ברלין).

לאה וסיך (sieg-זיגי בהולנדית) גיטר על הקשר עם פרופ' וימרס
ביטאון 'בית יוליאנה', הנוכה תש"ע (2009)

"לפני שלוש שנים קיבלנו, אשתי ואנוכי, עותק מעלון הידיעות של אוניברסיטת לייפציג הוותיקה, שציינה 600 שנה לקיומה. אחייננו, ד"ר אלחנן במברגר, היה בלייפציג כדי לקבל יותר מידע על לימודי אמו שם. במאמר גדול בעמוד הראשון הוא מצא צילום שלה, מתחת לכותרת הגדולה: "גורשה מלייפציג, עכשיו בבית בירושלים". אסתר במברגר עזבה את גרמניה ב-1933, מיד לאחר היבחרו של היטלר, ולקחה איתה את כתב הדוקטורט, שעדיין לא הופיע בדפוס, לפלשתניה. העותק שנדפס בירושלים נשלח ללייפציג, שם אישרו אותו הפרופסורים המנחים שלה, והיא הייתה לדוקטור בכימיה התקבלה לאוניברסיטה בירושלים, לפקולטה לכימיה. המאמר נכתב על ידי פרופ' ג. וימרס, היסטוריון ארכיונאי של אוניברסיטת לייפציג. כותרת הסיפור על אסתר במברגר הזכירה לנו שגם לד"ר יעקב נויבואר, גיסה של אסתר במברגר (אביה של אשתי לאה) היה כתב דוקטורט תלוי בחדר עבודתו, שפונה כמובן עם כל יתר תכולת הדירה באמסטרדם כאשר נשלחה המשפחה ב-1943 לווסטרבורק ולאחר מכן לברגן-בלזן, שם נפטר ד"ר נויבואר ב-1944 מאפיסת כוחות זמן קצר לפני השחרור. פרופ' וימרס מצא נתונים נוספים על לימודיו ועל פרסום עבודת הדוקטור שלו (1917), שהוכתרה בהצטיינות (magne cum laude). רבים ממסמכים אלה שלח לנו. מיד הופיע המאמר הראשון בעלון הבא של אוניברסיטת לייפציג, כתוב בידי פרופ' וימרס, בכותרת: 'חיי ד"ר נויבואר הסתיימו בשואה. משפטן בלתי-ידוע באוניברסיטת לייפציג?' בנב למאמר נכתבה הערה, שהארכיונאי מתמסר במיוחד לכיבוד זכרם של סטודנטים ומלומדים שאולצו לעזוב ב-1933 את האוניברסיטה...

תיק עבה עם מכתבים ושיחות טלפון רבות עם פרופ' וימרס במשך השנים האחרונות הביא עכשיו לפרסום נרחב על ד"ר נויבואר בכתב העת האקדמי החשוב 'Abhandlungen der Leubnitz Sozietat der Wussenschaften'... כל זה הפך לבסיס של חברותנו, הראשונה והיחידה בגרמניה, עם פרופ' גרלד וימרס, שכתב לנו שהוא מאד גאה על כך.

עץ משפחה למשפחת נויבואר

* על המצבה של הרמן כתוב נולד בשנת תרכ"ו – כלומר 1866, אבל בספר על שרה-הינדה כתוב 1863
 ** ציפורה נקראה, בוודאי, על שם אמו של הרמן – ציפורה קלרה. הרמן לא הוטרד מכך שיש כבר "ציפור" אחת בין בנותיו – פייגה, שכנראה נקראה על שם קרובת משפחה אחרת...

יקותיאל נויבואר ושלוש אחיותיו, 1900

מזיכרונותיה של סבתא רצי נויבאואר בחגיגת בת המצווה לעדינה (1954)

"טלטולים רבים טולטלו היהודים מגלות לגלות עד שובם ארצה. גם משפחתך את, עדינה, התגלגלה ממקום למקום ולא השתרשה עד חזרה למחוז חפצה, ארץ-ישראל. הבה ואכיר לך ולכל נכדי הנאספים כאן לרגלי חגיגתך זו את אבותיך מצד אמך, שתדעי מה מוצאך. לא מקרה נראה בעיני שאתם נכדי, נצרי המשפחה הזאת, הגעתם למקום הזה. על אמך, דודיך ודודותיך לא אצטרך לדבר, כי הם פה איתך ומוכרים לך. גם על דורי - עלי ועל אחיותי - לא ארחיב את הדיבור. דורה, אדית, צילה ואסתר פה אתנו. כולנו כאן, כולנו נתינות ישראל. אך כאשר נאספו ארבע מאתנו לפני כעשרים שנה בחתונתה של אסתר בוורצבורג שבגרמניה (1933), הייתה דורה נתינה פולנית, אני תורכית, אדית נתינת אוסטריה ואסתר נהפכה באותה הזדמנות לנתינת גרמניה. צילה, נתינת ישראל, לא הייתה נוכחת. היא יצאה כבר עשר שנים לפני כן לנסיעת ירח הדבש למזרח הקרוב. כידוע, בהגיעה לנמל חיפה העמידה את המזוודה ואמרה, "ובכן מי שירצה יחזור, אני אשאר פה!" והיא הייתה פה ראשונה לקבל את כולנו.

הורי היו יהודי פולניה. שם היה מנהג להתחתן בגיל צעיר מאד. נולדו הרבה ילדים. הדורות היו קרובים זה לזה, גם בגיל וגם במחשבה ובצורת החיים. אבי נקרא לשירות חובה בצבא האוסטרי-הונגרי, באותו הזמן היה כחוק אצל יהודי להשתמט משירות הצבא ככל האפשר, כי שירות זה היה קשור בחילול שבת, אכילת טרף, גילוח הזקן - בקיצור, הפרת המצוות. אבי לא הצליח להשתמט לגמרי ובגיל שמונה עשרה היה צריך ללכת לשרת חודשיים בחיל המצב בראדים. אז כבר היה אב לבנות. כל זמן שירותו הגדוד כולו, כולם גויים פולנים, אכלו כשר ועשו את מסעותיהם לא ברגל, כי אם על עגלות וסוסים, הכל על חשבון אביו.

לאבי היו תשעה אחים וגם לאמי היו תשעה אחים, אבל אבי אמי, אייזיק אנגלרד, אביו של פנחס, היה בן יחיד. אביו שלו, פנחס אנגלרד הראשון, היה סוחר בעל מעמד. הוא היה נוסע מפשבורסק לווינה בעגלה וסוסים (לפני בניית הרכבת) כדי לקנות סחורה. שבועות ארוכה נסיעה כזאת, כי בזמן ההוא מפשבורסק לווינה היה רחוק יותר מאשר היום מעפולה לבואנוס איירס. לאשתו, גיטל-צירל, זאת שצילה נקראת על שמה, היה מביא משי וקטיפה לבגדיה מאותן הנסיעות, ואחרי מותה עשו מהם מעילי תפארת לספרי התורה בבית הכנסת של העיר. ככה היה עוזב את ביתו לזמן ממושך וגיטל-צירל התקשתה בחינוך בנה היחיד.

כשחזר רב פנחס מנסיעתו הייתה מתלוננת בפניו, שבנה המפונק רוצה לאכול כל השבוע בכף של כסף. ענה לה בעלה: - "שאת נישט, שאט נישט גיטל-צירל, אזוי ווי

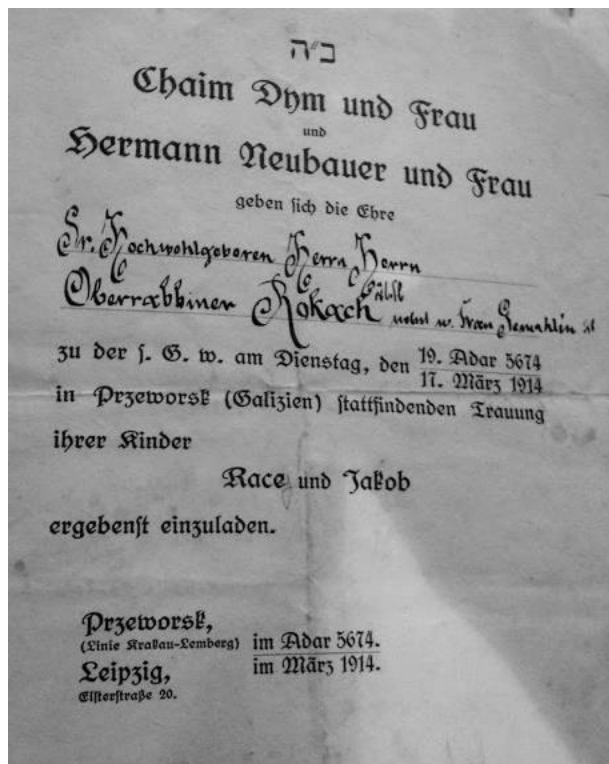
מאן שטלט זיך, שטייט מאן" (אין דבר, גיטל-צירל, כפי שאדם מעמיד את עצמו כך הוא עומד).

את גיטל-צירל, סב-סבתא שלי, כמעט ולא הכרתי, אבל אני זוכרת שפעם אחת לקחה אותי ביד, ועוד מי שהיה, ואמרה: "בואו ילדים, נקבל את פני הקיסר פראנץ-יוסף מאוסטריה. מה שעוד אפשר לראות היום, אל תדחו ליום אחר". כי כך היה המנהג. בעוברו את פשבורסק עמד הקיסר עם רכבתו בתחנה והיהודים לבשו את בגדי השבת שלהם, רציוולקה ממשי ושטריימל, ולקחו בידם ספר תורה והלכו לקבל את פני הקיסר.

סיפרו לי, שכאשר הגיע אייזיק אנגלארד לגיל חופה באו והציעו לאביו שידוכים. השדכנים הציעו וההצעה נתקבלה, ונסעו המחונתנים לביתו של רב **יוסלי פולגר** בשניבה (כמובן בלי החתן) "אוף בישאו" (לתצוגה). האורחים התקבלו יפה. ישבו בסלון וסידרו את התנאים וגמרו משא ומתן, ואז החליטו לראות את הכלה. העוזרת מצאה את הילדה מלקקת תפוחי אדמה אפויים מתוך התנור המלא פית, הביאה אותה למטבח, ניגבה לה את הפנים ואת הידיים, הכניסה אותה לחדר ואמרה: "הנה הכלה". זאת אשתו של אייזיק אנגלארד, חיה-לאה, היא שאמך נקראת על שמה. היא מתה בגיל צעיר, ואני זוכרת שכשהייתה חולה נוטה למות לא השלימה המשפחה עם הגורל המר: איך יכול הקדוש ברוך הוא לבנות בית כבית ההוא ולהוריד ממנו את גגו? ואמרו תהילים ועלו לתורה להתפלל בעדה, ובביתו של סבי פתחו את כל הארונות המלאים בגדים ולבנים והזמינו את עניי העיר לבוא ולקחת, כדי להפוך את גזר דינה. אצלנו בבית-החרושת לבירה בפשבורסק הייתה באה גולדה החלבנית הזקנה, ובמוצאי שבתות הייתה דורה מכריחה אותה לספר לנו מאגדות ישראל. היא סיפרה על זמן הגאולה והמשיח, על גשר הברזל וגשר קורי-העכביש שעליהם יעברו היהודים לגאולה, ועל תפילת "אלוהי אברהם" הארוכה, וגם הייתה אומרת: "אם יהודייה שילדה שבעה בנים, לא תראה גיהנום". על קברה של חיה-לאה סבתי שבעה בנים אמרו קדיש. גם אביה היה שם במותה, ואני זוכרת את הדרת הפנים של סב-סבי הגבוה, זקוף-קומה ובהיר-עיניים בעל הזקן הלבן, רבי יוסלי פולגר. על שם אשתו סב-סבתי רצי, נקראו רבות בין נכדותיה ונינותיה. כולם התאימו את השם לשמות הגויים במשך הזמן. אז לא היה נוהג לדבר רצינית עם בנות, ולכן התרשמתי רושם רב משיחתו איתי. "שמח אני שקוראים לך רצי", הוא אמר לי, "כי בני ישראל נגאלים ממצרים בזכות שלושה דברים: שלא שינו את שמם, שלא שינו את לשונם ולא ביטלו את המילה."

יוסף דודך נקרא על שמו ועל שם סב-סבי, אבי-אמו של חיים, רבי יוסף-אליעזר רוזנבלאט. שני הסבים נולדו בשנת 1830, שנת הולדתו של פראנץ יוסף הקיסר. כל

הבנים שנולדו באותה שנה ליהודי אוסטריה נקראו בשם 'יוסף' לכבוד הולדת הבן הבכור לקיסרית מריה-תרזה, וכך דודך יוסף קיבל את שמו בעקיפין מאותו קיסר. ... הכרתי את בעלי בראשונה בפגישה בקראקוב, אך התארסתי רק בפגישה השלישית שהייתה בברסלאו. שם כתבו את התנאים ואני נסעתי הביתה. יקותיאל עם אביו נסעו משם לבקר אותנו. בדרך ירדו באושוויינצים ושם קיבל הבחור סמיכה לרב מאת רבי אנגל ומשם המשיכו ונסעו לקראקוב ושם קיבל סביך סמיכה מבית הדין בקראקוב ומשם בא לבקר אצלנו. בדרך בתחנות הרכבת השונות באו יהודים לקבל את פני העילוי הצעיר. אחרי ביקור קצר נסעו חמי עם בעלי הביתה וכל המשפחה חזרה לפשבורסק בפורים 1914 לחתונה¹⁴. וזאת הייתה חתונה! האורחים הוזמנו לשבעה ימים. ושבעה ימים פעמיים ליום ישבו מאות אנשים לשולחן לשבע ברכות. זאת הייתה החתונה האחרונה בפשבורסק בסגנון כזה. כי אחרי כן פרצה מלחמת העולם הראשונה והתנאים השתנו."

הזמנה לחתונת רצי ויעקב (יקותיאל), פשוורסק י"ד אדר תרע"ד (17.3.1914)
מדברי האחות צילה, ליום הולדתה ה-60 של רצי (1955)
 (נמצא אצלנו בכתב-ידה)

¹⁴ בחוברת 'רצי נויבואר ז"ל' כתוב שיקותיאל ורצי התחתנו בפשמישל. ייתכן שהרישום ברבנות נעשה שם.

"מזמן חיכיתי להזדמנות להעלות מקצת מזיכרונות חדר נעורינו כדי לספר לדור הבא על מה שאירע בילדותנו, כפי שנוהגת דורה שלנו לומר: "מימי הקיסר פראנץ-יוסף". בפרט ברצוני לייחד את הזיכרונות על אחת מאחיותינו, כלת המסיבה הזו, רצי שתחיה עד מאה ועשרים.

חמש בנות היינו, ואחת לא הייתה דומה לחברתה מבחינת היופי האופי והדופי, והכלה דן נבדלה מאתנו ביותר מבחינת כישרונותיה, תכונותיה וסגולותיה המיוחדות במינן...

בהיותי הילדה הצעירה בחבורה (כי אחותנו אסתר עוד לא הייתה אז בעולם). קרה וישבנו בערב אחד בצוותא, רצי אדית ואני. על שתי אחיותי הגדולות היה להכין את שיעוריהן. אני שיחקתי לתומי במה ששיחקתי. והנה לפתע נדהמתי כאשר ראיתי כאילו צמחו כנפיים למנורת הנפט שעמדה על השולחן, וטראך בוימס! המנורה נחתה מתחת לשולחן. התעוררתי ממשחקי והתברר לי שגם אדית וגם רצי שיחקו משחק מסוכן מדי. אדית היקרה שלנו, כדרכה בקודש, אף פעם לא הייתה להוטה אחרי לימודים, כי הרי שמעה מכל אחד שהיופי מחפה על הכל. אבל משיעורים אי-אפשר היה להתחמק תמיד, כפי שאתם יודעים. ודווקא הפעם – לא כמנהגה – רצי התעקשה ולא רצתה בשום אופן לעזור לה בהכנת שיעוריה. מה אתם חושבים עשתה אדית? היא החליטה להפריע לאחותה בכל מחיר. היא משכה את מנורת הנפט לצדה. אבל גם רצי לא טמנה ידיה בכיסה, כהרגלה, וגם היא העתיקה את המנורה ממקום למקום. הדבר נראה כמשחק דמקה או שש-בש מעניין, עד שבסופו של דבר השולחן על מחברותיו יחד עם המנורה היו מוטלים על הרצפה, ורק בנס ניצלנו מדליקה בטוחה, ומראה החדר היה כמו אחרי מהומה כבדה.

בכלל, זו לא הייתה הפעם הראשונה שרצי ניצלה בנס. היה למשל באחת השבתות אחרי הצהריים, כאשר אבינו ז"ל היה בוחן אותנו בידעת פרשת השבוע, ורצי משום מה לא השיבה מיד כהלכה. ראשה היה מטרה לספר תנ"ך עבה שעף לעומתה. אך זריזותה עמדה לה שלא להיפגע. ולמה רצי הייתה צריכה תמיד לענות כראשונה תשובה נכונה? כי היא תמיד רצתה להצטיין הן בתבונה והן בחוכמה ודעת מכולנו.

ואם תחשבו שרק בזה הצטיינה, הרי אינכם אלא טועים. כי הצטיינותה הקיפה הרבה שטחי פעולה. כך למשל צץ בה רעיון להיות ציירת בישראל, וניסתה את כוחה בהתחלה ביצירות לא קלות. אם אינני טועה, יצירת ההתחלה שלה הייתה ציור התמונה של אחרית הימים. לשם השתלמות במקצוע זה עברה לגור אצל דודתנו לם. לפי דבריה האירה לה כביכול הדודה בפעם הראשונה את דרכי החיים המשעממים. אבל ראו זה פלא – לא ארכו הימים ומסביבה הצטופפו מספר מחזרים רב למדי שבכלל אף פעם לא ניסתה להיחלץ מהם. היא אמנם מכחישה עד היום את הרצינות שבדבר, אבל מסופקת אני אם באמת הייתה תמימה כזו. והראייה לאי-שוויון הנפש

מצדה, שמרוס התעסקות בבחורים שליוו אותה בחזרה הביתה, תחבה את כרטיס הרכבת לאחד מכיסיה המרובים שבחליפתה, ומרוב התרגשות לא מצאה אותו להציגו בפני המבקר. ותארו לעצמכם את המבוכה הגולה ואת הקנס הגדול ששילם אבינו, כשפגש אותה בתחנה. מה רבו תמהונה ושמחתה כאשר כעבור זמן, בלבשה במנוחה נפשית את חליפתה, מצאה את הכרטיס. אחרי חליפת דין ודברים עם הנהלת הרכבת נתקבל הקנס בחזרה.

בזה אחר זה התמסרה גם לתעשיית כובעים מנייר קלוע בצבעים ובצורות שונות ומשונות. מסוקר עד ערב העסיקה אותי בקליעת צמות מנייר קרפ כדי להופיע מדי יום ביומו בכובע חדש. אי אפשר להגיד כי ההוביים שלה הצטמצמו בחד-צדדיות. נהפוך הוא - הם השתרעו על שטחים רבים. אזכיר לדוגמה תקופת עפיפונים. לא היו די ידיים עוזרות ולא הספיקו החוטים והנייר בכל מחוזנו כדי לעשות ולהעיף מכשיר טיסה זה שהיה צריך להגיע עד מרומי הירח. כשהגיע תור עשיית קישוטים לסוכה העבדה את כולנו בפרך, כי לא היה מספיק להכין סתם קישוטים, כי אלה היו צריכים להיות קישוטים יוצאים מהכלל, שאף אחד לא יוכל להתחרות ביופיים ומספרם.

לפני מספר שבועות, בכינוס שארית פליטת עיירתנו, הזכירו את המחזה 'מגילת אסתר' שרצי העלתה על הבמה בגייסה את בנות העיירה, ועד היום לא שכחו את המשטר שבו נהגה את ההצגה, ואיך הטילה על כל אחת ואחת, למורת רוחן, תפקידים כגון אחשוורוש, חרבונה, המן וזרש, ואת הכינויים האלה היה עליהן לשאת כל ימי חייהן. את כישרונותיה בהנהלת משק הוכיחה בגיל צעיר ביותר כאשר חגגנו את יום הולדתה ה-12. רבים הוזמנו לחגיגה זו. כאן הראתה לא רק רצי את כוחה באפייה, בישול ועריכת שולחן בטוב טעם, כי אם גם את כישרונותיה כמארחת מצוינת, בהציעה לנוכחים מפרי רוחה דקלומים ושעשוע ער ומושך.

ואם תשאלו את פנחס, גם הוא יודע לגמור את ההלל על בת אחותו. הוא זוכר עד היום איך, כשהגיע לעול המצוות וידי כל משפחתו היו מלאות עבודה כדי לשוות למאורע חגיגות מיוחדת, כיאות לבן זקונים של משפחתנו, רצי נטלה על עצמה לרקום את כיס התפילין. הנוהג שבעולם היה שכיס תפילין הוכן ברקמה על גבי קטיפה. אבל בת אחותו של פנחס, רצי, בשאיפתה להראות את טעמה המשובח שאין דומה לו, החליטה לרקום את כיס התפילין על משי. מעשה ידיה היה באמת להתפאר, ועורר התפעלות כללית. אך מה גדולה הייתה האכזבה של הבר-מצווה כעבור זמן קצר, כאשר המשי נעלם ורק הרקמה היפה נשארה, בבחינת אותיות פורחות באוויר. בבלותנו פעם בקיץ את החופש אצל דודתנו הגדולה שגרה בעיירה מרוחקת מאד ממקומנו, ביקשה שוב להתבלט באופן אחר. ומה עשתה? התיישבה על אוכף סוס

אביר ובחברת צעיר מעירי המקום דהרה למרחקים אין סוף. הפעם הודתה כי בחור זה היה מחזור רציני ביותר, ופלא עד היום כיצד זה קרה שבכל זאת נמלטה מרשתו. כולנו חונכנו במשטר ספרטני למדי, אבל זה לא נגע ברצי שלנו. היא ידעה להוציא את עצמה מן הכלל ולרכוש חלק הגון בתפנוקים בקצת בכי, שנבע כנראה מרפיון בלוטות הדמעה. ביטויה האהוב היה "Ja nie moege", שפירושו: "אינני יכולה", והיא הצליחה תמיד להשיג אפילו את הבלתי אפשרי.

נוסף לתכונות הטובות הרבות, שאין למנותן בזמן קצר זה, הייתה לה חולשה שקשה להבינה, ובפרט לאלה שמכירות אותה - היום בוודאי לא יאמינו בזה. מילא, כאשר הרכיבו אבעבועות לחברותיה והתעלפה במקום - אין זה פלא. אבל לא הייתה צריכה להיות פעולה כירורגית מעין זו כדי להוציא אותה משיווי המשקל. הספיק גם להזכיר בזמן שיחה כללית את המילה 'דם' או שמישהו נפצע, ומיד אפשר היה למצוא אותה מתחת לשולחן בלי הכרה.

לבסוף עלי להזכיר שפרקי ידיה היו מאד גמישים. בכל עת-מצוא כשחסרה לה תשובה מתאימה ומשכנעת חלקה במקומה תשובה פיזית – סטירת לחי. יכולתי עוד הרבה לספר, אבל ברצוני לשמור את השאר לזמן שנודמן לחוגג אי"ה את יום הולדתה המאה ועשרים."

חיים וחנה דים עם בנותיהם (מימין לשמאל): דורה, אדית, צילה ורצי פשוורסק, 1900 לערך

עדינה: "רצי סיפרה שכילדה הייתה ערב-ערב מתפללת בכריעה ליד מיטתה, בידיש :

” אלוהים יקר, עזור נא לי שאהיה ילדה טובה. שאעשה כל מה שהורי מבקשים ומה שכל החברים והשכנים מצפים ממני לעשות, על מנת שאהיה ילדה טובה ואעשה את הדבר הנכון”. ואז, ממשיכה רצי בסיפורה, ”כשקמתי חשבתני בלבי שזה בדיוק מה שדווקא לא אעשה. כשאהיה גדולה, כל בעיה שתהיה לי, אחשוב עליה בעצמי ואפתור אותה בעצמי בדרך שאחשוב כנכונה.”

מה'ויקיפדיה':

פּשבורסק (בפולנית **Przeworsk**, בידיש **פרשעוואָרסק**) היא עיר מחוז קטנה בפרובינציית פּוֹדְקָפּאָטְי שבפולין, בה התקיימה עד השואה קהילה יהודית גדולה. פּשבורסק נזכרת לראשונה בשנת 1280, ובשנת 1394 הוענקו לה זעויות עיר. בסוף המאה ה-15 השתייכה העיר למנזר במייחוב, ולאחר מכן עברה לבעלות האציל הפולני יאן טרנבוסקי. בתחילת המאה ה-17 עמדה העיר במצור שהטילו עליה הטטארים, ובהמשך אותה מאה נפגעה ממספר שריפות ומגיפות שפקדו אותה. במהלך המאות ה-18 וה-19 התבססה כלכלת העיר על תעשיית אריגה ביתית. בשנת 1895 הוקם בעיר בית חרושת גדול לסוכר. בחלוקת פולין בסוף המאה ה-18 נכללה העיר בתחום גליציה האוסטרית.

יהודים ישבו בעיר מתחילת המאה ה-16, אך בסוף אותה מאה הוטלו עליהם מגבלות מגורים ועבודה ביישוב. בשנת 1610 הוקם בעיר בית-כנסת ראשון. במהלך המאה ה-19 גדל היישוב היהודי בעיירה, ובתחילת המאה ה-20 הגיע לשיאו. מהמאה ה-19 נמנו רוב יהודי העיר על החסידות, ובתחילת המאה ה-20 החלה בעיר גם פעילות ציונית. בנובמבר 1918, לאחר מלחמת העולם הראשונה, פרעו ביהודי העיר חיילי הצבא הכחול. דליקה גדולה שפרצה בעיר בשנת 1930 פגעה במיוחד ביהודיה. בתקופה שבין מלחמות העולם נמנו בעיר 1,457 יהודים, קרוב למחצית מתושביה.

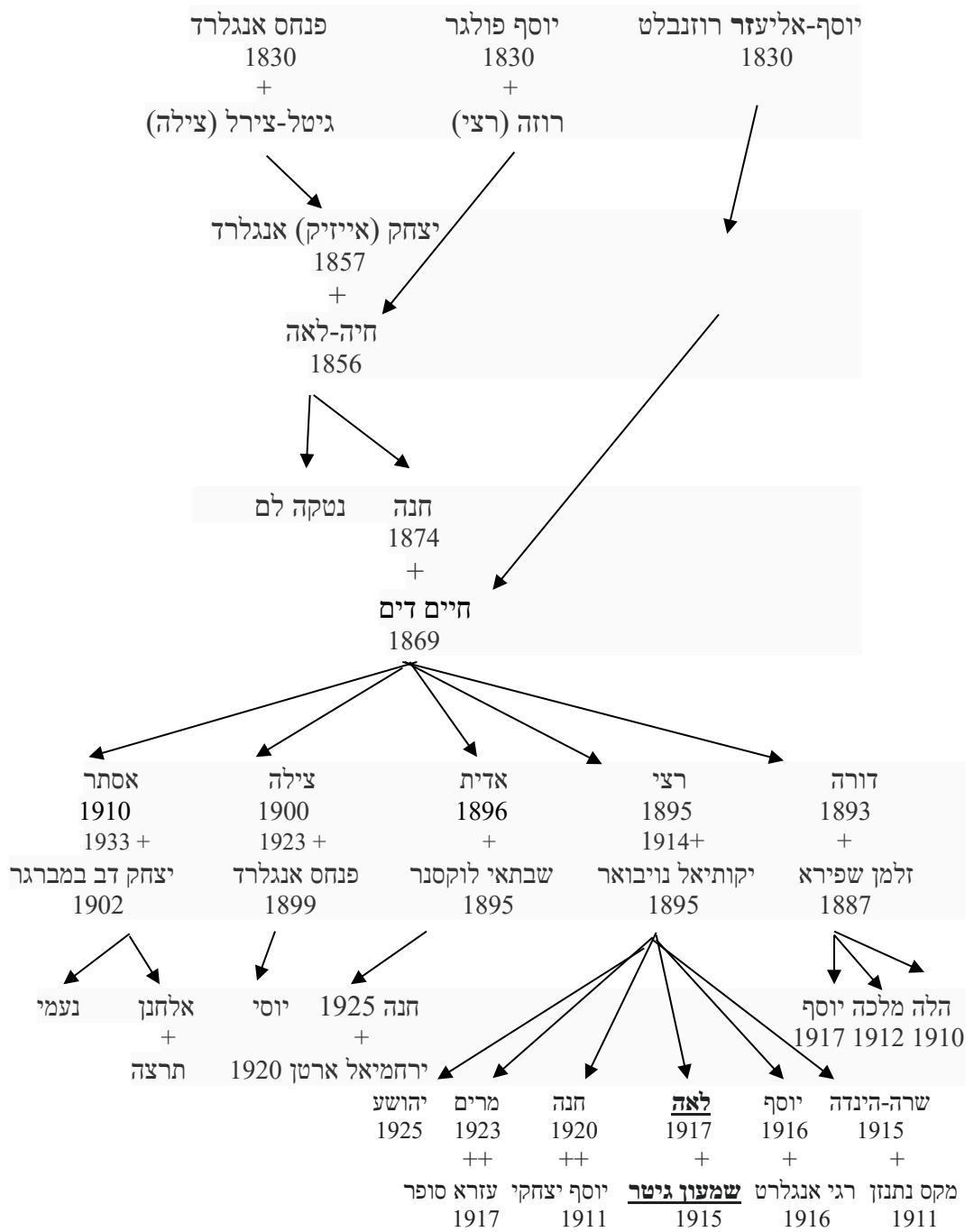

תצלום של בית הכנסת בעיר, 1934

רצי בת שש-עשרה

עץ משפחה חלקי למשפחת דים

פרק ו: מלייפציג להרמנסברג

מזיכרונותיה של סבתא רצי נויבאואר

"אחרי החתונה נסענו ללייפציג. אמרתי שחמי היה תקיף, דיקטטור גדול! אומנם הובטח לנו שנקבל דירה לחוד ואבי סידר לנו הכנסה חודשית עד שבעלי יגמור את לימודיו באוניברסיטה, אך לחמי היה צר להיפרד מבנו הבכור, בנו היחידי, ולכן סידר איך שסידר ואנחנו שהיינו עוד ילדים בעצם באנו לגור בבית חמי. כשהגעתי נתקבלתי על ידי חמתי ושבע בנותיה, האחיות הצעירות של בעלי והמטפלת. המטפלת שמחה לראותי: מעכשיו, אמרה, לא אצטרך אני לקשור את השרוכים והעניבה של יעקב. אתם מתארים לעצמכם כמה מפונק היה סבא שלכם?

בעלי גמר באוניברסיטה משפטים והמשיך ללמוד תורה, כתב שני ספרים והוציא לאור כמה מאמרים. ובינתיים המלחמה הלכה וקשתה. שרה-הינדה, יוסף ולאה נולדו בלייפציג. המצב נהיה רציני ביותר, לא היה מה לאכול וחמי תמיד פעל לפי מה שנכון בעיניו וסרב לקנות כלום בשוק השחור אף על פי שהמשפחה, בניו ובני, סבלו רעב ממש. אני זוכרת שמכרה אחת פעם ריחמה על הילדים והביאה לחמותי קילו סולת. כאשר שמע חמי על כך הכריח אותה להחזירו, כי היה קנוי בשוק השחור.

תמיד חלם חמי לקנות משק, ובסוף המלחמה נראה לו שהמשק יכול לפתור את הבעיה של האוכל¹⁵ והלך וקנה משק גדול בדרום גרמניה שבמקרה היה שמו הרמנסברג. לא היה בטבע חמי לעשות מעשיו בגלל נימוקים מעשיים פרוזאיים כאלה בלבד. בעלי היה אז מועמד כמרצה בלייפציג, אבל חמי תאר לו שבהרמנסברג יקים כעין ישיבה, מרכז תרבות היהדות בהנהלת בעלי, והמשק יתנהל על ידו. שמח זבולון בצאתך ויששכר באוהליך. כלומר זבולון יצא וידאג לפרנסה ויששכר ישב וילמד. באותו הזמן התגבש הרעיון של תורה ועבודה. בגרמניה היו מצד אחד ראשוני הפועל המזרחי ומצד שני נתן בירנבאום יחד עם מקסימיליאן לנדוי, ובהרמנסברג התאספו כל אחידי הדעה וזה היה המקום להוציא לפועל את הרעיונות האלה של ישיבה יחד עם הכשרה לחקלאות.

באנו להרמנסברג שהיה במרחק של 25 ק"מ מכל קהילה יהודית, לא היה שוחט, לא היה מנין ולא הייתה מקווה. ובכן חמי עשה. בכל הכיוונים נשלחו הודעות לשלוח לנו בחורים המוכנים לעבוד בחקלאות ובאו. אנחנו באנו אחרי סוכות ולפסח כבר היו לנו כשישים בחורים להכשרה, אבל לכבוד החג הזמינו גם אורחים יהודים מכובדים שיהיה המניין יפה ובהשפעה הדדית הלך והתגבש הרעיון לחנך טיפוס יהודי שלם ביהדותו שהוא קשור לעבודת האדמה.

¹⁵ לפי שרה-הינדה, המשפחה סבלה מרעב בזמן מלחמת העולם, כי הרמן סירב לקנות בשוק השחור.

את כל המשק עם הכבודה שילם חמי. היו הרבה שדות פלחה, היה גן ירק, גן עצי פרי, בריכה, היה עדר כבשים, פרות לעבודה, היו סוסים וכמובן שוורים. השוורים היו יפים מאד וחמי אהב אותם וכשמתו מזיקנה נקברו השוורים שלנו. פעם הסביר לי שהם כמו פרעושים בקופסא, פותחים את הקופסא וכל אחד קופץ לאן שהוא רוצה... פעם שאל הוא בחור אחד: למה אינך עובד, מה עשית? ענה לו באידיש: "איך הוב גישלפן". פנה אלי המנהל: מה את אומרת לזה הוא מתחצף ואומר לי בפירוש שישן באמצע היום. ואותו בחור מצדו לא הבין מה יש? "איך הוב גשלייפן די מסר" [השחזתי את הסכיין]

הרמנסברג הייתה בראש ההר והדרך הייתה דרך חול וכל פעם היו כל העגלות מתהפכות בעליה בסיבוב מסוים. כל מעשה הרמנסברג נידון מראש לאי הצלחה אך ההרפתקה הייתה מקורית ומעניינת ויחידה במינה ככל מעשי סביך, עדינה. בשנת 1923 עזבנו, בעלי ואני עם המשפחה את הרמנסברג ובאנו לוורצבורג ומשם התחיל פרק חדש למשפחתי ולי."

Landwirtschaftlicher Verein in Bayern

Herrn(?) Dr. Johann(?) Neubauer in Hermannsberg
wird die Aufnahme als ordentliches Mitgleid das
landwirtschaftlichen Vereins in Bayern hiemit beurkundet.
Regensburg, am 11 Juni 1919

עדינה (סיפור שרצי סיפרה): רצי ובעלה חזרו מהחתונה לגור בלייפציג. לירח הדבש נסע הזוג הצעיר- רצי ויקותיאל לוווינה. השנה 1915. בווינה פתאום התברר שמחפשים צעירים יהודים לגייסם לצבא. רצי ויקותיאל ברחו חזרה להרמנסברג ברכבת. יקותיאל היה מאד- מאד מבוהל, ברכבת נעמד והתפלל. אומרת רצי "לתדהמתי ראיתי שהוא באמת מאמין!"¹⁶

¹⁶ הבת חנה שמעה כאילו יקותיאל חשב להתגייס, אבל נדחה כיון שהיו מספיק רבנים בצבא הגרמני...

מהספר 'מזיכרונתיה של שרה-הינדה נתנזן':

סבא הרמן קונה את הרמנסברג: "סבא, הרמן צבי נויבואר עליו השלום, קנה את המקום המקסים הזה כדי להגשים רעיון בקשר עם ארץ-ישראל – "שיבת ציון". זה מה שהנחה את סבא לקנות את האחוזה הגדולה. אינני לא משתמשת במילה 'ציונות' בקשר עם הרמנסברג, כי אני לא זוכרת ש'הרצל' הוזכר בימי ילדותי. המושגים הללו לא הוזכרו בכלל. אבל עובדה שלהרמנסברג הגיעו אנשים שרצו ללמוד חקלאות ויהדות דתית. הם עבדו בשדות ועם הבהמות ולמדו יהדות – "יידישקייט"..."

מאוחר יותר פגשתי שניים מהתלמידים הללו בארץ, גם כאלה שרק ביקרו בהרמנסברג או בילו כמה ימים שם... כשפגשתי אותם אחרי שנים לא שאלתי איך הגיעו לאחוזה, אבל מצאתי כמה מכתבים ממועמדים שביקשו להתקבל לחווה... באו לאחוזה אנשים מפולניה, או מכל מקום אחר במזרח אירופה, שרצו להתיישב בגרמניה ולא הייתה להם רשות כניסה, אז סבא הזמין אותם בתור פועלים והם התחילו לעבוד באחוזה שלו בחקלאות, והיו שם "חלוצים" שאחר-כך פגשתי אותם בישראל. אחד היה צבעי והשני שאני זוכרת אותו יושב בערב פסח במרפסת ועושה "בורשט" בשביל כולם. הוא היה כולו אדום מכמות הסלק שהוא חתך... היום גם

ברור לי שמשיתנו של אחי יוסף לעבודה חקלאית, מקורה בילדותו בהרמנסברג. תיאור האחוזה: "האחוזה שוכנת בכפר 'ויזנט' קרוב לעיר רגנסבורג, שהיא עיר עתיקה גדולה, עוד מימי הרומאים¹⁷. האחוזה הייתה אחוזה חקלאית על גבעה ירוקה באמצע היער בבוואריה, מקום מקסים מבחינת המיקום. לאחוזה היה בית מגורים גדול, רפת, אורווה וגורן סגור להגנה מפני גשמים..."

הייתה רכבת שקראנו לה "רכבת הבימבאבו", כי היא נסעה וכל הזמן צלצלה בפעמון. הרכבת קישרה בין הכפר ויזנט רגנסבורג. לא פעם נסעתי בה. היא נסעה במהירות של בערך 20 קמ"ש. היא עברה ליד ארמון ה'אלהאלה', שהיה בנוי כמו האקרופוליס ביוון, ונבנה ע"י לודביג, שליט בוואריה. זהו בניין מוזיאוני בסגנון יווני, עם עמודים מסביב, ובפנים היו פסלים של מלכים ורמטכ"לים מפורסמים של בוואריה. זה היה מבנה מפליא ביופיו, והמבנה משקיף על נהר הדונאו... בשביל הילדים זו הייתה חוויה. נסענו בערך כשעה. אני זוכרת את הקטר, ככה, מקושט, עומד בתוך גינה יפה כזו עם המון פרחים כדקורציה מסביב. באחוזה היו גם שדות פלחה, ואת כל הדברים האלה אני זוכרת כמובן מזמן שהייתי יותר גדולה."

¹⁷ הקהילה היהודית בעיר נוסדה בראשית המאה ה-11, אך ב-1519 גורשו כל היהודים מהעיר, בית הכנסת נחרב ובמקומו הוקמה כנסייה. בתקופת עליית הנאצים לשלטון ב-1933 היו ברגנסבורג 427 יהודים מתוך 81,106 תושבים. לקהילה היו בית כנסת, בית ספר יסודי וספרייה ציבורית. אגודות יהודיות רבות היו פעילות בקהילה, חלקן ציוניות. הכפר ויזנט נמצא כ-23 ק"מ מזרחה מרגנסבורג.

"בית סבי התנהל בדרך חסידיית כפי שהוא למד מהסוחרים בבורסת היהלומים. לי זכורים ויכוחים קולניים ושאלות, במובן שאלות ותשובות, בקשר לכשרות ושמירת שבת. אני הייתי בפחד מתמיד שמא עשיתי משהו שאסור לעשות בשבת. את "קריאת שמע" לימדו אותי דודותי, ועד היום אני זוכרת את המנגינות של "הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל", וגם בבוקר את "מודה אני...". אבל, לא כמו אצל החרדים היום בארץ, אבי ודודותי נשלחו לבית-ספר עממי בגרמניה. באותם זמנים חל בגרמניה חוק "חינוך חובה". אבי המשיך ללמוד בגימנסיה ההומניסטית, ומשם הלך לאוניברסיטה ולמד משפטים.

סבא תלה הרבה תקוות בבן הבכור שהיה גם בן יחיד. הוא רצה לעשות אותו ל"רב" שיעמוד בראש ישיבה שתהיה בהרמנסברג אבל אבא קודם כל הלך לאוניברסיטה למד משפטים. כלומר, לימודי דת ולימודים כלליים בשום אופן לא התנגשו. העובדה שיהודי דתי ילמד באוניברסיטה לא הרגיזה אף אחד, כל עוד הוא שמר מצוות. בנוסף למד אבא... גם לימודי יהדות אצל "רעבע" בעל ידע עמוק ורב אף הוא, לקראת היתר הוראה ופסיקת הלכה. ואמנם הוא קיבל את ההסמכה להוראה ולרבנות אצל הרב רפפורט. התעודה שלו היא אצלנו עד היום, וגם תעודת הדוקטורט שלו ועוד מסמכים אחרים שקשורים בהשכלתו של אבא. אבי סיים ללמוד משפטים וכתב את הדוקטורט שלו כשהיה רק בן 23. הוא התחיל ללמוד בגיל צעיר והיה מאד מוכשר...

שבת באחוזה בהרמנסברג: "היה לנו שולחן שבת ערוך, ארוך מאד. היינו הרבה אנשים. לאבא שלי היו שבע אחיות ואנחנו היינו משפחה של שבע נפשות (האח האחרון נולד אח"כ בוורצבורג). היו מתפללים במניין באחוזה. הסבא עשה קידוש, וגם כל מי שהיה נשוי עשה קידוש. היינו אוכלים ארוחת שבת. אינני זוכרת בדיוק מה, אבל אני זוכרת שאת הדגים – גפילטע פיש – היה מכין סבא שלי...

לא היה בהרמנסברג ממש בית-כנסת. היה ארון קטן לספר תורה אחד שעמד בספרייה ושם התפללו כל בוקר בשבת. מהספרייה נפתחה דלת לסלון ששימש בעת התפילה בימי שבת כעזרת-נשים. בימי חול שימש הסלון חדר-אוכל. אני זוכרת במעומעם לילות שבת שנמשכו אל תוך הלילה. מן הסתם הדליקו שם נרות סבתא ואמא. אמא הדליקה חמישה נרות בפמוט כסף עם חמישה זרועות. לא זכור לי כמה נרות הדליקה הסבתא. סבא ברך על 12 חלות כמספר שנים-עשר השבטים...

אינני זוכרת מי היה מבשל לכל כך הרבה אנשים. יש להניח שהיה טבח או טבחית. סבא הזמין לשבת בחורים יהודים מן העיר רגנסבורג שהייתה קרובה מאד, וגם ממקומות מרוחקים יותר, כדי שיכירו את המקום וישלימו את המניין לתפילה. לשבת, לתפילה, אם לא היו מספיק גברים למניין, היו מזמינים אנשים מהסביבה. סבא ניהל בית דתי מסורתי. כאשר התנהלה התפילה של המבוגרים יכולתי לעבור בין עזרת הגברים לעזרת הנשים כי הייתי עוד ילדה קטנה. אבל אני זוכרת שהייתה שם אשה, מבקרת, שישבה עם סידור ביד והניעה את השפתיים ואני הסתכלתי עליה ככה מלמטה ושאלתי אותה: "מה את עושה? למה את לא מדברת?" הייתי ילדה סקרנית. איני זוכרת אם היא ענתה לי. בשבתות לבשנו כנראה בגדים יפים...

אני זוכרת שפעם בשבת פרצה שריפה גדולה ביער שנמצא מעבר לשדות הפלחה המרעה. ראיתי את האש ואת השריפה כי היה שטח חקלאי באמצע בלי שום עצים, כך שהיה קל מאד לראות את זה. היה רעש גדול כאשר האיכרים באו להודיע לנו על האש. אז היה לי הרושם שזה רחוק מאד, אבל היום אני יודעת שהמרחק היה כ-700 מטר מבתי המגורים והמשק. זה היה בליל שבת, ובשעה שהאיכרים מהכפר רצו לכבות את האש התווכחו אצלנו אם האש מסכנת את בתי המגורים - כך שמותר יהיה בשבת לצאת ולכבות אותה. נדמה לי שהוחלט לצאת ולכבות את האש. אני גם זוכרת שלמחרת היום טיילנו במקום השריפה והאדמה הייתה חמה מאד."

עדינה: לחתונתה, כנראה, קיבלה סבתא רצי שני פמוטי כסף של חמישה קנים כל אחד. אחד מהם נמצא אצלנו. הפמוטים הוחבאו, נקברו באדמה בהולנד. לאחר המלחמה נמצא רק אחד. לפיכך, בכל ליל שבת הייתה סבתא מדליקה אחד עשר נרות. למה? "כדי שלא יחשבו שאני קמצנית!"

הדייש: "גם זו הייתה חוויה בימיים ההם. הביאו מהכפר מעין קטר שהסיקו בו עצים, כמו קטר רכבת. אז לא היה עדיין קטר דיזל או חשמל. הקטר יצר קיטור שהניע את מכונת הדייש. הפועלים, בעזרת בני המשפחה, העבירו את האלומות מיד ליד אל לוע מכונת הדייש, וממנה יצאו, מצד אחד הקש ומצד שני התבואה, ישר לתוך השקים. הדייש נמשך כשבוע. אנחנו הילדים היינו שותפים לעבודה. הסתובבנו בין הרגליים של העובדים ועשינו את עצמנו מאד עסוקים בעזרה לגדולים. זה היה חלק מהחיים שלנו, והיה עם הרבה רעש של הו-הו כשבאלומות נמסרו מיד ליד. לשמחת הילדים שהשתתפו בבלגן והסתובבו בין הרגליים לא היה גבול.

... אחרי שתהליך הדייש עבר בשלום, התחיל תהליך אפיית המצות. אני זוכרת שהיה תנור גדול לאפית לחם שעמד בחצר. זמן קצר לפני פסח הגעילו אותו באש חזקה כדי להכשיר אותו לאפיית המצות. לא רחוק, כעשרה מטר משם, עמד צריף גדול. העמידו בו שולחנות ארוכים שעליהם שמו את הבצק של המצות מחולק לחתיכות. האנשים עמדו ליד השולחן מוכנים עם המערוך כדי לרדד את המצות. אחר-כך עברו על העלה בגלגלי שיניים שתי וערב ונתנו לילדים להעביר את המצה תלויה על המערוך, מהר-מהר כדי שיכניסוה לתנור. הכל התנהל במהירות מירבית שלא יחמיץ הבצק, חס ושלום, בדרך לתנור. כל זאת תוך צהלת הילדים שמסרו להם תפקיד כל כך חשוב. "צעצועים ומשחקים: "כאמור הייתה לנו ילדות מאושרת... כל מה שנעשה בהרמנסבורג שימש אותנו למשחק... אמא הביאה מדי פעם צעצועים מלייפציג. אבל לא התעניינו בהם. שיחקנו ב"חקלאות".

היו שם שני עצי ערמונים... שם טיפסנו על העצים, אחי ואני, ישובים על ענפי עצי הערמונים ושרנו שירים. היינו שרים שירי-עם גרמניים, שירי אביב ושירי אהו. היה לנו "הולנדר" – מין אופניים בארבעה גלגלים שהופעלו בידיים במעין משוט מלפנים. כשהזיזו את המשוט קדימה ואחורה זה הניע את האופניים. זה היה משחק לבנים ובנות. אז היינו רק שלושה ילדים, מה שקראו אצלנו "שלושת הגדולים". אחר-כך באו עוד שלושה קטנים, ששניים מהם עוד נולדו בהרמנסברג והקטן ביותר נולד כבר בוורצבורג. היינו רוכבים רק בתחומי החווה. זו הייתה חוויה עצומה. היו שם ירידות ועליות, ועשינו תחרויות. הייתה לנו עגלת-הובלה קטנה. הדפנות שלה היו עשויות כמו סולמות, עם מוט מלפנים כמו עגלות איכרים אמתיות שרתמו לפניהן את הבקר. אז שיחקנו כאילו גדולים.

... לא היה לנו צורך בבובות, ואף אחד לא ביקש, כי היו לנו המשחקים שבתוך החווה. כל כך היינו עסוקים. זה גם מפני שאמא הייתה פמיניסטית. היא חשבה שבנות לא צריכות רק להתעסק בעבודות בית או בבובות... לא זכור לי שאי פעם הרגשתי בחסרון צעצועים. פשוט הפנטזיה שלנו עבדה. היינו עסוקים בלהידמות לגדולים. לרשותנו עמדו הטבע, האורווה, הגורן. החווה הזאת הייתה בשבילנו, הילדים, עולם

ומלואו. לא ידענו שקיים משהו אחר. עם אחי יוסף, שהיה צעיר ממני, שיחקנו בקציר עשבים. צררנו אותם לאלומות ודשנו אותם במרזב הגשם. את רעש המכונה חיקינו בדפיקות על המרזב או בקולות בפה כמו שילדים עושים כיום כשהם מסייעים את מכוניות הפלסטיק שלהם שהם מזיזים אותן ברגליים.

גם ה"מניין" שימש לנו רעיון למשחק ילדים, שהרי במשחקי הילדות שלנו רצינו כל הזמן לחקות את המבוגרים. זה מילא אותנו עד הסוף. ה"מניין" התנהל בצורה מאד מוסיקאלית (כמו כל המשפחה שלנו, שהייתה מאד מוסיקאלית, מצד אבי בעיקר). אני שהיה לי קול יפה וגם אחי, "התפללנו שחרית". את הילדים הקטנים שמנו בתור "קהילה" מאחורינו, ושרנו את כל התפילה. מובן מאליו ידענו הכל בעל-פה - וזה היה עוד משחק. אני, בכל אופן, זוכרת את המשחק הזה בכיף.

ביום חול נכנסנו לספרייה. לקחנו כרית אדומה בצורת מגילה, שאמא רקמה אותה. היא הייתה מסאטן ומבריקה מאד, כך שהיא דמתה לכיסוי של ספר תורה. הוצאנו את "ספר התורה" מארון מדומה, הנחנו אותנו על שולחן וחיקנו את הקולות של הקריאה בתורה והברכות. אני בעיקר הייתי "החזן". ידעתי יפה לשיר וזכרתי בעל פה חלקים גדולים מהתפילה.

הרמנסברג מימין לשמאל: יוסף, לאה, דודה בלימה, שרה הינדה, דודה ריבקל'ה

הרמנסברג מימין לשמאל, מקדימה: לאה, יוסף, שרה הינדה

המשפחה בהרמנסברג: "הגעתי להרמנסברג בגיל 3 ועזבתי לאחר חמש שנים. שם הייתה לי ילדות מקסימה. התמונה שמצטיירת, היום כשאני בגיל 80, מורכבת מחוויות ילדותי, מסיפורי אמי רצי נויבואר, וסיפורי הדודות שהיו אתי: ציפורה ואסתר – התאומות, פייגה (נדמה לי שנולדה מיד אחרי אבי), רבקה ובלימה – הדודות הצעירות, והדודה רוחי (רחל) שעלתה ראשונה לארץ. הייתי איתן יחד עד גיל 8. בסך הכל הייתי רק בשש שנים צעירה מדודתי הקטנה בלימה. אני חושבת שלדודות הגדולות קראתי 'דודה', אבל לבלימה קראתי בשמה. היא הייתה ילדה ושיחקה אתנו... היה יחס אחר לילדים. סבא אהב את כל משפחתו מסביבו. היה לו מובן מאליו שגם אבא ואמא יהיו שם באחוזה.

אני זוכרת את ההתרגשות והעצב שהיה עקב מותה של דודה שלנו... מאוחר יותר שמעתי שהיא נפטרה מ"השפעת הספרדית" שהתפשטה אחרי המלחמה בגרמניה. אני יודעת היום שלאבי היו שבע אחיות. הוא היה הבן היחיד הבכור. אני זוכרת שתי חתונות לשתיים מהדודות, ואפילו חלק מהשיר שרתי בגרמנית בחתונה הזו. הייתי אז בת 3 או 4. כך חיינו כולנו יחד, זה כבר לא היה מקובל כל כך אז, אבל סבא היה די עקשן ומשתלט על המשפחה שלו. הוא לא היה אדם קל. אבל הוא היה כנראה בכל זאת בעל חזון.

... הייתה לנו ילדות מאושרת... בימים ההם לא היינו מודעים לאנטישמיות. הייתה קיימת האנטישמיות הגסה השורשית, שהיהודים הרגו את ישו... אבל גדלנו כמשפחה גאה, כאנשים חופשיים, אזרחים שווים זכויות, ולא הרגשנו שום מסכנות. סבא, אם העליבו אותו, דרש צדק. אני זוכרת שהוא הודיע בפירוש שהוא יתבע במשפט את עלבוננו."

בית הספר בוויזנט: "היה חינוך חובה עד גיל 13, כלומר 7 או 8 כיתות. הביאו אותי לבית הספר בכפר ויזנט. היינו רחוקים מרחק רב מדי מהמנטליות של ילדי הכפר. כמעט לא הבנו את שפתם... הדיאלקט הבווארי היה שונה מהדיאלקט הסקסוני שהיה שלנו... הייתה עוד בעיה, שבחשבון היינו צריכים לכתוב את הסימן + כמו צלב. באתי הביתה ואמרתי: "אני לא יכולה לעשות צלב". אז הוציאו אותי מבית הספר ולקחו מורה פרטית, לא רק בשבילי אלא בשביל כל הילדים באחוזה. המורה הייתה יהודייה שגם טיפלה בנו. היינו כותבים על לוחות ציפחה (slate) - אבן שעשו ממנה לוחות וחרטו עליהם שורות. כתבנו ב-Grifel - מכשיר כתיבה במקום עט, גם הוא עשוי אבן. כתבנו ב"עט" הזה על הלוח. מחקנו את מה שכתבנו ויכולנו לכתוב שוב. הלוח היה כבד, אבל היה שביר."

"ביתנו של סבא התנהל על פי מנהג חסידי. אינני יודעת לאיזו חצר חסידית הוא השתייך. אני זוכרת שפעם הוא נסע עם אבא לבעלז... הרבי מבעלז עודד עלייה לארץ-ישראל, בניגוד לרבנים אחרים - היו הרבה רבנים שלא נתנו לקהילות שלהם לעלות. תמיד חשבתי שאנחנו ממזרח אירופה, אולי מפולניה, כי זה היה המוצא של אמא. מאד התגאיתי בעובדה שאני לא "יקית". היום אני מוצאת שזה היה טיפשי מאד. פשוט לא ידעתי מספיק היסטוריה כדי להעריך. גם בארץ אני זוכרת שרציתי להשתייך למוצא חסידי חם ולא למשפחה "יקית" קרה, מסודרים כאלה ומאורגנים מאד בחיים. כך האמנתי, עד שמצאתי תעודת לידה של אבי שהוכיחה שהוא נולד בלייפציג, עיר גרמנית לכל הדעות.

אמא הייתה למעשה פמיניסטית. הייתי אומרת שהיא די הקדימה את זמנה, אם כי זה היה כבר אחרי הסופרג'יסטיות באנגליה. זה לא כל כך הסתדר עם סבא והמשפחה שלו. וזו כנראה הייתה אחת הסיבות שבסוף ההורים עזבו את הרמנסברג. אבא, שהלך לאוניברסיטה, היה אדם מודרני, לא כמו החרדים היום. לעומת זאת לסבא, אחרי שחזר בתשובה, לימוד היהדות היה העיקר. הוא גם קיווה שתהיה בהרמנסברג מעין 'ישיבה', שאבא יהיה המנהל והרב שלה. אבל זה לא יצא כך."

עדינה: לפי סיפורי אחיותיה של רצי, היא התאפיינה במחשבה עצמאית בחריצות אינסופית, ובאהבת חיים- אהבה מאד להתלבש יפה. הייתה עקרת בית למופת. היא לא הייתה מאמינה גדולה. לכשהזדקנה אמרה לי פעם: "**אומרים שככל שאנשים מזדקנים, הם נעשים מאמינים יותר באלוהים. אצלי זה דווקא להיפך**".

כשהיא מגיעה להרמנסברג, ככלה לבן הנערץ, היא לובשת אדום וכחול, ומפונקת בתכשיטים על ידי חמיה כאשר לשבע האחיות מותר רק בגדים כהים עם סינרים. והיא חושבת שבעלה הוא שלה וכמובן מאתגרת את כל המערכת הקיימת. אפשר להבין שלא שררה אהבה רבה מהתחלה בין הבנות האחיות לבין רצי.

שרה-הינדה: "אמא לא הייתה דמות של אשת רב. היא לבשה שמלה אדומה בבר-מצווה של אחינו יוסף, וזה היה אסור. אדום היה נועז מדי. יהודים לא לבשו אדום. אבל אחד ידע והשני לא. לבטח אמא לא שמה לב לכל זאת."

חנה יצחקי: "רצי הייתה אשת מעשה בעלת רוח עצמאית, נוטה לרציונליות ולתפיסה מודרנית של חירות האדם ואחריותו למעשיו. החיים בכפיפה אחת עם החותן הדומיננטי והגיסות הרבות היו קשים לה."

מסיפורי לאה (עדינה): ב-1918, אחרי מותה של חנה דים, אמה של רצי, עברו מגליציה ללייפציג גם האב חיים דים ושאר המשפחה – האחות הבכירה דורה עם בעלה זלמן שפירא ובנותיהם, והאחיות – כנראה בזכות רצי ויקותיאל שהיו כבר שם מאז חתונתם (עלינו לזכור שבעיני יהודי מזרח אירופה, מלומדי הפוגרומים, היוו גרמניה ואוסטריה מעוז התרבות האירופית, ודוגמה להתנהגות תרבותית, ולכן גם מקום בטוח יחסית).

בשנת 1922, כנראה, החליטה רצי לעשות מעשה: היא לקחה איתה את לאה בת החמש, ונסעה אל דורה בלייפציג. שם היא פתחה חנות ירקות. באותה שנה היה בא מורה פרטי לביתה של דורה ללמד את הבן הצעיר יוסף, שהתקרב לגיל 6, לקרוא. לאה אמנם לא הוזמנה להשתתף בשיעור, אבל היא ישבה בצד השני של השולחן והקשיבה, וכך למדה לקרוא – אמנם הפוך, כמו ילדים בחדר תימני – ואף אחד לא הרגיש...¹⁸

¹⁸ לפי אסתר יעקובי (נכדתה של דורה מבתה מלכה ("מלה"): בשנות ה-20 הצטרפה מלכה, ילידת 1912, לברית הנוער של צעירי מזרחי! שם הכירה את המדריך קלמן פיינטון. קלמן, יליד 1908, הגיע ללייפציג בגיל 10 עם אביו, לאחר שהאם נפטרה מ'השפעת הספרדית'. בהיותו בן 14 חזר אביו לצ'רנוביץ שברומניה, וקלמן גדל בלייפציג לבדו. בזמן עליית היטלר לשלטון ניהל בית חלוצים ששימש מקום מגורים לצעירים שבאו לעשות הכשרה לקראת העלייה. הוא עצמו עשה את הכשרתו בחקלאות אצל גנן. בסוף 1935 שלחה דורה את מלכה לארץ-ישראל. מלכה וחברתה הצליחו לקבל סרטיפיקט מויצ"ו, בהתחייבן ללמוד בביה"ס חקלאי, כדי להצדיק את האשרה. בארץ הן הלכו לביה"ס החקלאי 'עיינות' בנס-ציונה. קלמן הגיע לארץ ב-1935. הם התחתנו ב-1936 (אצל האחות צילה ובעלה פנחס בכרמל המערבי), והצטרפו למושב שדה יעקב.

מהמאמר: 'יהודי רגנסבורג – חיים יהודיים מ-1519 עד 1990', מאת זיגפריד ויטמר¹⁹

"בסוף 1918 חיו בהרמנסברג שבתחום ויזנט חיים שומרי מצוות... הרמן הירש נויבואר מהקהילה החסידית של בָּלוּ ובנו ד"ר יקותיאל יעקב נויבואר. זה היה, כמו ה- ora et labora הבנדיקטיני, חקלאות ולימוד. רבן גמליאל בן רבי יהודה הנשיא, אמר: יפה תורה כשהיא קשורה עם מלאכת כפיים ("תלמוד תורה עם דרך ארץ"). הם החזיקו עופות, שני סוסים, ארבעה שוורים, חמש פרות עגלים וכבשים. מהתבואה היו להם שיפון, שעורה וחיטה.

אלואיז הירשברגר, ממחזור 1907, עובד החווה לשעבר²⁰, מספר שהחיים שם היו ספרטנים, אבל נקיים. ביום ששי אחד, כשנטתה השמש לשקוע והוא ו"הנויבואר" היו בדרך במרכבה שלהם, קבע אדון נויבואר שמתחילה השבת, והם השאירו את המרכבה עומדת שם עד יום ראשון. הנשים לא הסתרקו בשבת. בפסח היה צריך מר הירשברגר "לחתום על הכל". הנויבואר אמר: "זה שייך לך עד אחרי פסח". הוא עשה את זה, כי אסור ליהודי שיימצא אצלו חמץ בפסח - הוא צריך למכור אותו. לפני פסח חיפשו את החמץ בקפידה וביערו אותו. לחוות הרמנסברג הייתה טחנת קמח שלהם, כי המצות צריכות להיות כשרות, ואת זה לא יכלו להבטיח טוחן או אופה לא יהודי. על הדלתות היו שני משולשים שיצרו מגן דוד... לקניית הבשר השחוט היו נוסעים לקצב היהודי נתן רגנסבורגר ברחוב גזאנדן 15. הרמן נויבואר היה אב לא רק ליקותיאל, אלא גם לשש בנות: רחל, ורה, רבקה, ציפורה, אסתר ובלימה. אחת מהן (כנראה בלימה, ילידת 1909) נישאה ב-1927. מר הירשברגר נזכר לא רק בחופה, אלא גם באורחים בעלי זקן ופיאות, כובע ומשקפיים, שהוא הוביל במרכבה מהרכבת. היה דרוש שבחתונה ייקחו חלק עשרה גברים (מניין). האורחים נשאו יותר משבוע... עם הדוקטור (הכוונה לד"ר יעקב נויבואר) אי אפשר היה לדבר. הוא היה כל הזמן שקוע בתפילה... הרמנסברג נותרה אפיזודה. ב-1928 היא נקנתה על ידי (כנסיית) אורסולינה משטראובינג²¹.

¹⁹ מהכרך 'יהודי רגנסבורג', הוצאת אוניברסיטת רגנסבורג (תרגום מגרמנית). נמצא גם בחוברת על יעקב נויבואר שהוציא גרלד וימרט.

²⁰ הבחור, שלא היה יהודי, התחיל לעבוד בחווה עוד כנער, ורק שם הכיר את המנהגים והטקסים היהודיים. בנוסף לשבת ופסח, הוא מזכיר עוד כמה מהם, כמו האיסור להעביד ביחד "סוס ושור", הנחת תפילין, דיני כשרות, מנהגי החתונה ומנהגי האבל.

²¹ העיר שטראוברג נמצאת 28 ק"מ מדרום מזרח לוויזנט.

במקום אחר בכרך על יהודי רגנסבורג כתוב: "לפני ששלטון היטלר התבסס ב- 1933, עזבו 108 יהודים את רגנסבורג... בין הנוסעים היו גם היינץ ויצרן הליקר יוליוס פרנקנטל עם אשתו רחל והילדים מרים, אפרים, יעקב, שרה ויחזקאל. משפחת פרנקנטל הייתה האחרונה מחוות הרמנסברג שלייד ויזנט. הם נסעו לארץ-ישראל²².

כשרה-הינדה ביקרה בהרמנסברג ב- 1956, אמר לה אחד האיכרים המקומיים שפגשה: " יא-יא (כן), אני זוכר את נויבואר הזקן עם הרליגיון (הדת). זה היה הכל בסדר. בחקלאות לא הבינו שום דבר." ברור שמבחינה חקלאית-כלכלית החווה, שבה השקיע הרמן נויבואר את כל כספו, לא הייתה הצלחה גדולה. כשהבן יקותיאל עזב, נגוז גם חלום הישיבה המפוארת...

סבא הרמן נויבאור
1863-1935

סבתא אנה נויבאור לבית יוסלובסקי
1873-1952

²² רחל ויהודה פרנקנטל עלו ארצה ב- 1924 או 1925, אחרי נישואיהם. הם רכשו אדמות בעתלית ונטעו כרמים בכרמל.

פרק ז: וירצבורג

לתולדות יהדות ווירצבורג (מאתר 'יד ושם' ומקורות נוספים)

סקירה היסטורית רחבה זו מובאת כאן לא רק כרקע להיסטוריה המשפחתית במחצית הראשונה של המאה העשרים, אלא גם כדי להדגים את ההיסטוריה רבת התלאות של יהדות מרכז אירופה מאז ימי הביניים ועד עליית הנאצים לשלטון.

היהודים הראשונים הגיעו לעיר וירצבורג (Würzburg) שבצפון בוואריה על נהר הריין, בסוף המאה ה-11, כנראה לאחר שנמלטו מקהילות הריין שנפגעו בפרעות מסעי הצלב של 1096 (גזירות תתני'ו). במחצית הראשונה של המאה ה-12, כבר הייתה במקום קהילה יהודית חשובה ומפותחת, אך היא נפגעה בפרעות מסע הצלב השני, כיתר הקהילות בדרום גרמניה: ב-1147 רצחו צלבנים כ-20 יהודים ובהם שלושת רבני הקהילה. ההגמון של וירצבורג ניסה להגן על יהודי העיר, אך לשווא. הוא הקצה חלק מאדמתו הפרטית לקבורת הנרצחים, ואחד מיהודי העיר רכש חלקה זו, שהפכה לבית הקברות היהודי של וירצבורג. ב-1170 נזכר לראשונה בית כנסת בקהילת וירצבורג. בעת מסע הצלב השלישי, בסוף המאה ה-12, נמלטו יהודי וירצבורג אל מבצר העיר וניצלו. במאה השלוש-עשרה גדלה הקהילה, יהודים רכשו בתים וקרקעות בוירצבורג וכרמים בסביבותיה הרובע היהודי היה קרוב לשוק העירוני ויהודים רבים היו מעורבים בחיי הכלכלה של העיר, בסחר בקרקעות ובייצור יין. וירצבורג נעשתה לאחד ממרכזי התורה ביהדות אשכנז ולומדי תורה מרחבי אשכנז וממדינות סמוכות נהרו אל ישיבותיה ובתי המדרש שלה.

בפרעות 1298 נרצחו בוירצבורג 900 יהודים לאחר שהואשמו בחילול לחם הקודש. קהילת וירצבורג שבה לשגשג אך מעמדה כמרכז רוחני אבד. באמצע המאה ה-14, בתקופת "הדבר השחור" (המגפה השחורה), הואשמו יהודי וירצבורג בהרעלת בארות ונערכו בהם פרעות. הקהילה התחדשה לאחר תקופה קצרה על ידי מהגרים יהודים ממקומות אחרים, בחסות הבישוף ולמורת רוחם של אנשי המקום. בפרעות המגיפה השחורה, ב-1349, הסתגרו יהודי וירצבורג בייאושם בבתיהם והעלו את עצמם באש. רכושם הועבר לרשות הבישוף.

ב-1377 שוב היו יהודים בעיר ובראשית המאה ה-15 העניק ההגמון ליהודי וירצבורג כתב חסות שהסדיר את מעמדם החוקי והכלכלי, ומונה רב חדש לקהילה. באותה תקופה נחנך בית כנסת חדש. היהודים זכו לפריבילגיות, כחופש המסחר, ונאסר על מועצת העיר לגזור גזרות נגדם. ליהודי וירצבורג ניתנה הרשות לרכוש בתים, קרקעות ואף כרמים בסביבותיה. כדי להבטיח את רכושם, העבירו אותו יהודי וירצבורג לבעלותן של הרשויות וקיבלו אותו לרשותם תמורת תשלום דמי חכירה, כשבידיהם הזכות להעביר את הרכוש בירושה לילדיהם.

במאה ה-14 עסקו רבים מיהודי וירצבורג בייצור יינות. היו ביניהם בעלי מלאכה וסוחרים. ב-1411, עם מתן הפריווילגיות לחופש המסחר, התירו ליהודים להלוות כספים כנגד משכון, והתירו להם למכור בשר כשר. פריבילגיה זו משכה יהודים רבים ממקומות אחרים בגרמניה. אך כשביקשו השלטונות המקומיים להיפטר מחובותיהם ליהודים, אסרו את יהודי וירצבורג, חתרו את שטרי החוב שהיו בידיהם וגזרו על גירוש כללי. כדי לבטל את צו הגירוש נדרשו יהודי וירצבורג לשלם קנס ועל כן עזבו רבים מהם את העיר.

הישוב היהודי בוירצבורג גדל שוב מ-1445, הודות לכתב חסות שהוענק ליהודי העיר על ידי הבישוף, שאף מינה "רב מדינה" על כל יהודי פרנקוניה ומקום מושבו היה בוירצבורג. הקהילה שוב נעשתה לאחד ממרכזיה הרוחניים של יהדות אשכנז, לקראת סוף המאה ה-15 שוב החלו גזירות נגד היהודים. באמצע המאה ה-16 ציווה הקיסר פרדיננד הראשון על גירוש יהודי המדינה. יהודי וירצבורג חיסלו את עסקיהם, מכרו את בתיהם ועזבו את העיר. נאסר עליהם לגור בעיר וכניסתם הותרה רק בשעות היום ורק לצרכי מסחר. היה עליהם לשאת על בגדיהם סימון בצורת עיגול צהוב ולשלם "מכס גוף".

בשנת 1803 בוטל שלטון הכמורה, והעיר סופחה להגמונות בוואריה. ב-1805 התמנה הנסיך הבוחר מקסימיליאן-יוזף ה-1 למלך בוואריה. כחלק מרוחות הקידמה קיבל ספק הצבא של המלך, משה הירש, היתר ישיבה בעיר. בעידודו של דקאן אוניברסיטת וירצבורג, שתמך בשוויון זכויות ליהודים, קבע המלך מדיניות פרו-יהודית. בעקבות זאת הותרה בהדרגה שיבתם של כלל היהודים לעיר. ב-1819 הגיבו סטודנטים נוצרים במהומות אנטי-יהודיות שאופיינו בקריאות "הפ! הפ! יהודי, התפגר!" (Hep! Hep! Jude verreck!). אל הסטודנטים הצטרפו רבים מתושבי וירצבורג. הם הרסו חנויות יהודיות, השחיתו סחורות, רצחו מספר יהודים וגירשו רבים אחרים. רק בעזרת הצבא הצליחו השלטונות לרסן את המהומות.

בשנים 1839-1878 שימש ברבנות וירצבורג ר' **יצחק דב במברגר**, מחשובי הרבנים האורתודוקסיים של יהדות גרמניה, שייסד בית מדרש למורים (1864), ישיבה גדולה וקרנות צדקה רבות. הוא **פעל למניעת הפילוג בין החרדים לרפורמים**. הרב במברגר כתב ספרים רבים, בעיקר בתחום ההלכה. הוא גם השתתף בהוצאתו לאור של התנ"ך בתרגום גרמני. מאמצע המאה ה-19, הייתה קהילת וירצבורג ממעוזיה של היהדות האורתודוקסית בגרמניה. בשליש האחרון של המאה ה-19 גדל מספר היהודים בוירצבורג פי 2.5 והגיע ל-2,567 יהודים, שהיוו כשלושה אחוזים מאוכלוסיית העיר. ב-1933 היו בוירצבורג 2,145 יהודים - כ-2% מהאוכלוסייה הכללית. כ-65% מהמפרנסים היהודים עסקו במסחר, וכ-16% עסקו במקצועות חופשיים.

מתחילת המאה ה-20 פעלו בוורצבורג סניפים מקומיים של ההסתדרות תנועות נוער ציוניות כברית הנוער של צעירי מזרחי, ברית החלוצים הדתיים (בח"ד), **אגודת הנוער הדתי עזרא**, ברית הבונים ואחרות. בין פעולות הסניף הציוני הייתה תכנית להקמת ישוב חקלאי בארץ ישראל, מבני המעמד הבינוני בבוואריה; נערך מבצע הסברה בקרב הנוער היהודי במקום, למען יציאה להכשרה חלוצית ועליה לארץ. בוורצבורג נערכו כנסים אזוריים רבים כמו ועידת הנוער היהודי (1919), כינוס רבני בוואריה (1920), ועידה ציונית אזורית (1932), וכן ועידות של ארגון המורים היהודיים. באוניברסיטת וירצבורג למדו סטודנטים יהודיים מכל חלקי גרמניה. ב-1924 נערכה ועידה של אגודת הסטודנטים היהודיים שכינו עצמם "גרמנים בני דת משה" ("Deutsche Studenten Judischen Glaubens"), ובה דנו בעיקר בהתעצמות האנטישמיות והמלחמה בה. ב-1930 הגישו הסטודנטים הנאציים שבאוניברסיטת וירצבורג הצעה להנהגת "נומרוס קלאוזוס" לגבי הסטודנטים היהודיים. עם עליית הנאצים לשלטון, היגרו רבים מיהודי וירצבורג. 255 מהם עלו לארץ ישראל, וביניהם המשורר יהודה עמיחי.²³

בית המדרש למורים בוורצבורג בשנות השלושים

²³ המשורר, סופר ומחזאי יהודה עמיחי (1924-2000) היה יליד וירצבורג, ושם למד בגן-ילדים ובבית-ספר יהודי בשפות עברית וגרמנית. באותו בית ספר למדה גם לאה, הגדולה ממנו בשבע שנים, והיא אז הייתה **המורה הראשונה שלו לעברית**. כשנזכרה בזה קראה לו "פפויפר" - שמו בבית הספר העממי. ב-1935 עלתה המשפחה לארץ-ישראל וב-1936 הגיעה לירושלים, שם סיים עמיחי את לימודיו בבית הספר התיכון הדתי 'מעלה'.

שרה-הינדה: המעבר לוורצבורג: "אחרי 5 שנים, החליטו אבא ואמא לעזוב את הרמנסברג. הם רצו לבנות בית לעצמם ובשביל ילדיהם, כי שם בהרמנסברג היו תמיד המון אנשים, וגם את אבא לא סיפקו החיים באחוזה. בשנת 1923 עזבה משפחתנו את הרמנסברג ועברה לוורצבורג, למורת רוחו של הסבא ולאחר ויכוחים ואי-הבנות בין סבא לאבא. ... אבינו רצה להיות עצמאי. הרמנסברג לא נתנה לו שום שדה פעולה בשביל ההשכלה שלו, וגם אמא רצתה להתנתק מהתלות בסבא והשתלטותו. היא הייתה אשה עם דעות מתקדמות ולא יכלה לסבול את זה.

הורי, פחות או יותר, "ברחו" מהרמנסברג בלילה. באותה תקופה שלאחר המלחמה (מלחמת העולם הראשונה) לא היה קל למצוא מקום עבודה מתאים לאבא, ובעיקר למצוא דירה. אבא מצא מקום כמורה לתלמוד ולהיסטוריה יהודית בסמינר למורים יהודים בוורצבורג. קיבלנו את הדירה של המורה שאבא החליף אותו... הסמינר בוורצבורג, שהוקם על ידי הרב היה מוסד ממשלתי – הוא קיבל סיוע ממשלתי ומולאו בו כל התנאים של בית ספר למורים ממשלתי. מייסדו (ב-1864), היה הרב יצחק דוב (בער) במברגר (שאחד מצאצאיו התחתן עם אסתר, אחותה של רצי) נראה שהמעבר בא פתאומית גם להורים שלנו. אותנו, הילדים, לא הכינו ולא הסבירו לנו שאנחנו עומדים לעבור למקום אחר, איך יהיה המקום האחר, מה נראה ומה צפוי לנו שם... ארזו את הרכוש, איתנו הילדים, והעבירו אותנו לוורצבורג..."

עזיבת הבן, שבו תלה תקוות כה רבות, כאבה מאד לאביו. חלומו בדבר הישיבה המפוארת שתקום בחווה בזכותו של בנו הגאון התנפץ. ב-1928 הוא מכר את החווה וחזר עם משפחתו ללייפציג. על היחסים שנעכרו עד כדי ניתוק, למעשה, סיפרה שרה-הינדה:

"אבא, לא דיבר על הסבא אף פעם. היחס בין השניים היה מתוח תמיד. זאת אני יודעת מהביקורים של סבא אצלנו, וגם מגלויה שסבא כתב לאבא יקותיאל מארץ-ישראל זמן קצר לפני מותו. תוכנה היה מלא מרירות. את הגלויה מצאתי בין כל מיני מכתבים כתובים בעיזבון של אמי שהביאה מהולנד..."

אף אחד לא הסביר לילדים את הרקע לדברים האלה. אנחנו היינו, בעצם, הדור של "לא בפני הילדים". העמדה הזו הייתה תקפה לגבי כל מה שהתרחש בין סבא ואבא או הדודות, או בין הדודות לאמא. לא שכלפי חוץ כולם דיברו בכבוד אחד את השני. היו שם הרבה צעקות. זו הייתה, בעצם, צורת הדיבור. אחר כך, כשעברנו לגור בוורצבורג, חשבתי שהיהודים (בוורצבורג) הם גויים, מפי שהם מדברים בשקט. לפי דעתי אז – זו נחשבה לתכונה "גויית"...

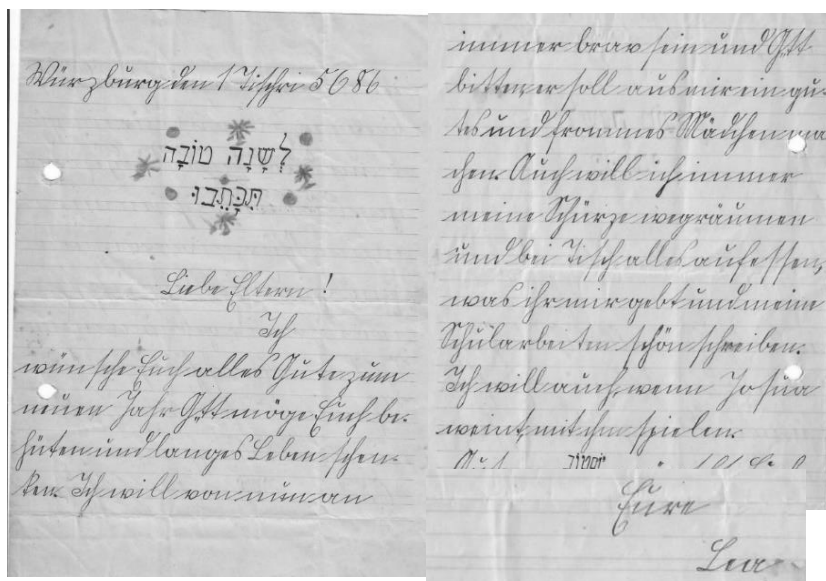
היינו אז כבר חמישה ילדים : שרה-הינדה בת 8, יוסף בן 7, לאה בת 5, חנה בת שנתיים והתינוקת מרים (אחר-כך נולד עוד בן – יהושע). אני זוכרת היטב את הנסיעה הארוכה ברכבת לשם. נדמה לי שהגענו אל הדוד פריץ נויברגר, בעלה של דודה פייגה, בקיסינגן, כדי לעבור זמן-מה שם עד שההורים יסתדרו בוורצבורג... בוורצבורג התערינו לאט בקהילה. אחי ואני היינו צריכים להתרגל לאטמוספירה כל כך אחרת ושונה מהרמנסברג.

בדירה בוורצבורג היה לאבא חדר עבודה, היה לנו חדר אוכל, וחדר שינה לשתי בנות, היה לנו מין "ספח" לדירה בו היו יורדים כמה מדרגות ושם היו חדרי שינה קטנים – של ההורים, שלי ושל האחים שלי. זה לא היה בית במיוחד אלגנטי מודרני."

בית הספר: "נשלחנו לבית הספר היהודי שם... בבית הספר היו 8 כיתות. הבנים שרצו ללכת לגימנסיה למדו 4 שנים שם ואז נכנסו לגימנסיה והתחילו ללמוד שפות עתיקות ולימודי חול. למדנו בנים ובנות יחד באותה כיתה. הייתה אווירה אורתודוקסית בבית-הספר, אבל לא חרדית כמו בארץ אלא בית-ספר עם לימודי קודש, זאת אומרת מעט חומש והיסטוריה יהודית... למדנו שתי כיתות ביחד. אני הוכנסתי לכיתה ד' ואחי לכיתה ג'. היה מאד לא נעים. אם אחי לא ידע את החשבון אז המורה היה שואל אותו: "למה היא יודעת ואתה לא?..."

הכתיבה באותיות לטיניות התחילה אצל מרים שהייתה ב- 8 שנים צעירה ממני. אנחנו כתבנו באותיות גותיות,, כבר לא על ציפחה אלא במחברות נייר עם עיפרון..."

מכתב ברכה לראש-השנה שכתבה לאה בת השמונה להוריה

1 בתשרי 5686 (19.9.1925) לְשָׁנָה טוֹבָה תִּכְתְּבוּ

הורי היקרים. אני מאחלת לכם כל טוב לשנה החדשה. שהשם ישמור עליכם ויעניק לכם חיים ארוכים. מעכשיו אני רוצה להתנהג יפה ולבקש מהשם שיעשה ממני ילדה טובה ואדוקה. אני גם רוצה לסדר את הסינר שלי במקום שלו, וליד השולחן לגמור את כל האוכל שאתם נותנים לי ולכתוב את שיעורי הבית שלי בכתב יפה, ואני גם רוצה כאשר יהושע בוכה לשחק אתו. מאחלת לכם חג שמח, שלכם לאה

מכות "חינוכיות" (לאה 2010): "הייתה הסכמה מוחלטת לגבי זה. כולם, חוץ מההורים שלי, הרביצו לילדים. יצא חוק שאסור להרביץ לילדים בבית הספר, אבל אף אחד לא שם לב לזה – הילד הנענש התכופף מעל שרפרף. הורידו לו את המכנסיים. למורה היה מקל ביד והוא הצליף בילד בישבנו. פעם כשהייתי בכיתה ד', לפני שהלכו הביתה, כולם יצאו, לבשו את התיקים ונכנסו לכיתה לחכות שהמורה ישחרר אותם. אני אמרתי משהו לחברה. המורה קרא לי ושאל: "דיברת?" אמרתי: "כן". "מה אמרת לה?" "אמרתי שמחר יש לי יום הולדת". הוא אמר: "הא לך מתנה ליום ההולדת" ונתן לי סטירת לחי. אמא רצי הלכה לבית הספר ודרשה שהמורה יתנצל. היא אמרה שתלך עד למיניסטר "bis zum Minister". המורה התנצל. אנחנו היינו המשפחה היחידה שבה לא הרביצו לילדים. זה היה מאוד יוצא דופן – לא היה דבר כזה! מי שהתלונן קיבל על הראש. זה היה מובן מאליו שמכות זה טוב לחינוך – "חוסך שבטו שונא בנו".

לאה: הטבעת של אומי רצי: "כשהייתי קטנה, עוד בוורצבורג, אהבתי לשחק עם טבעת הנישואין של אמא שלי. בבית היה מסדרון ארוך, בצדדים היו חדרי הילדים, חדר ההורים היה בקצה המסדרון, וכשאמא התרחצה היא השאירה את הטבעת על השידה. הייתי מסובבת אותה על הרצפה כסביבון. יום אחד הטבעת נכנסה בין אריחי העץ ונעלמה. מאד נבהלתי, ולא ספרתי לאמא. להפתעתי אמא לא שאלה כלום. לאחר זמן ראיתי שמצאה אותה ושוב עונדת אותה. כל חיי הסתובבתי בתחושת אשם. כ-80 שנה לאחר מכן, כשאמא כבר הייתה בבית אבות בעפולה, שאלתי אותה אם היא זוכרת את אירוע אבדן הטבעת, ושאני זו שהפלתי את הטבעת על הרצפה, ושאלתי אותה היכן מצאה את הטבעת. אמא הסתכלה עלי בפליאה ואמרה, אה! טבעת הנישואין? איבדתי אותה כל שני וחמישי, היו לי כמה עותקים שלה."

שרה הינדה: "משפחת נתנון, האב שמואל והאם יונה, וארבעת ילדיהם: מקס (דוד חיים), פריץ (שמעון), ברנרד (יששכר) ואלזה (אסתר) היו המשפחה שקיבלה אותנו "העולים החדשים", בוורצבורג. הבת אסתר הייתה בגילי והלכנו יחד לאותה כיתה בבית הספר היהודי. ביליתי הרבה שעות בביתם. זה היה בית טיפוסי, יקי, יהודי אורתודוכסי. היו שם כללים שכולם ידעו שאסור לעבור עליהם, מה שלא מנע מהבנים השובבים לפרוץ את המסגרת. אם נתפסו – היו עונשים... היה ויכוח בין שמואל לבין אמא רצי על שיטת החינוך הפרוגרסיבי של אמא...."

משפחת נויבואר (שרה-הינדה): "היחס בין האחים היה אמביוולנטי – יום שלום ויום מלחמה. נוצרו מחנות – "הקטנים" ו"הגדולים". התקוטטנו והתפייסנו. בעיקר כלפי חוץ הגנו תמיד על המשפחה. אני זוכרת שבבית כאשר היינו מכינים שיעורים הייתה תמיד בעיה בין האחים מי יביא את הקסת של הדיו לשולחן. ישבנו כבר סביב השולחן אז אחד היה אומר "לך תביא את הדיו", אז האחר היה עונה לו "מה פתאום אתה מפקד עליי". ככה היינו מתחילים להתקוטט. בסוף מישו היה מביא את הדיו. גם אני לפעמים - כבכורה לא היה דבר כזה של זכויות יתר, לא מצד האחים בכל אופן... היינו משפחה מאד בולטת בסביבה. קודם כל, ההורים שלנו היו מאד צעירים - מה שלא היה כל כך בדרך כלל בקהילה. לאבא היה זקן. הכירו אותו בסביבה. לא היה לו אף פעם זמן, תמיד רץ עם התיק שלו מתחת לבית השחי. אמא הייתה נאד פרוגרסיבית. זה התבטא בחינוך. היא נתנה לנו לצאת לטיולים... היא דאגה שנלמד לשחות ונעשה ספורט, דברים שלא היו מקובלים כל כך בקהילה היהודית האורתודוקסית. אמא הלכה עם פאה נוכרית (שאיטעל). היא תמכה באותם דברים שנראו לה חשובים גם בגלל תפקידו של אבא. היא הייתה פמיניסטית. אני זוכרת שהיא סיפרה שקראה בהתלהבות את כתבי ברטה פון-סוטנר, פמיניסטית ופציפיסטית מפורסמת שכתבה את הספר "הלאה הנשק! הניחו את ההרוגים!". ... אמא הייתה אשה יפה מאד. מאד מטופחת. לבושה יפה ולא התביישה... אמא לא הייתה "רעבעצען" מהמין הרגיל. היא לא חיפשה חומרות דווקא. היא הייתה פשרנית, כמובן במסגרת."

ליל-שבת בוורצבורג: "ההכנות לשבת התחילו כהר ביום ה' בערב עם אמבטיה במטבח בתוך פיילה גדולה. כשגדלנו, הלכנו לבית המרחץ העירוני ביום שישי אחה"צ. קיבלנו לבנים נקיים ללבוש בכל השבוע הקרוב (החלפנו כל שבוע) ובגדי שבת, שהיו מיועדים רק לשבת ויום-טוב. בחורף הייתה בעיה: הגרביים הארוכים (לא לבשנו מכנסיים) היו מצמר נקי, ושנאנו לגרוב אותם כי זה גרד לנו. הגרביים של השבוע שעבר התרככו כבר קצת, אז חזרנו ולבשנו אותם ואת הנקיים שמנו בכביסה. כמובן, מהר מאד גילו את הפטנט הזה ושמו קץ לדבר..."

את השולחן ערכו ל- 15 איש לפחות. באו אלינו כל הסטודנטים היהודים בוורצבורג. וירצבורג הייתה עיר אוניברסיטאית גדולה ועתיקה. הרבה סטודנטים יהודים היו באים לעיר לעשות את הדוקטורט, גם בגלל אבא, מפני שהם התייעצו אתו בעניין עבודות הדוקטורט שהגישו באוניברסיטה. היו גם זוגות מחוץ לעיר. היו כאלה שאכלו אצלנו במשך כל השבוע צהריים. אלה היו תלמידי ביי"ס או הסמינר מכפרים קרובים שנסעו הביתה רק בערב והוריהם רצו בשבילם אוכל כשר...

לבסוף הגיע זמן הדלקת נרות וכולם הלכו לבית הכנסת. אמא הדליקה נרות בפמוט חמישה-זרועות. השולחן היה ערוך בצלחות חרסינה וסכו"ם מכסף, שתי חלות שהיו מכוסות במפית רקומה וכוס כסף לקידוש. אחרי הקידוש והברכה על החלות היה התפריט: דג קרפיון או גפילטע פיש, גם הוא מאותו דג (בימים ההם הדגים באו מנחלים ואגמים טבעיים לא מבריכות, והם היו גדולים! 5-7 ק"ג כל דג). אחר כך היה מרק זך עם אטריות, ואחרי המרק – בשר מבושל בדרך כלל, סלט תפוחי-אדמה וחסה, וכמובן הייתה רפרפת או טורט עם תה... **בין מאכל למאכל שרנו זמירות.. כולנו היינו מוסיקליים מאד** (זה בא מאבא), עד שבסוף שרנו 'שיר המעלות' וברכנו ברכת המזון בקול רם ובשירה.

אחרי סעודת ליל שבת הגיעו עוד אורחים, ברובם צעירים יהודים שהתעניינו ביהדות (ביניהם בעלי לעתיד מקס), תלמידי הכיתות הגבוהות של בית הספר התיכון, סטודנטים של הסמינר וסטודנטים של האוניברסיטה שלמדו רפואה, פילולוגיה, פילוסופיה ועוד. אבי נתן שיעור מאד רציני בגמרא. את סיכום השיעור כתבו במוצאי-שבת ונתנו לאבא לתיקון.

אחרי השיעור אמא כיבדה את כולם בכוס תה ועוגה והחלק החברתי נמשך אל תוך הלילה. הרבה אנשים מפלשתינה ביקרו אצלנו (ביניהם א.א. סימון). היו ויכוחים קולניים בענייני דיומא, פוליטיקה ודת. אנחנו דרשנו מאבא הסברים למצוות ואיסורים בתורה. זכורני, שאם לא היה לנו חשק לצום בתשעה באב, הוא הקריא לנו מאמר של ברל כצנלסון על חשיבות ט' באב כיום אבל לאומי. ובכלל, "אם דוד פריץ, רופא הבית שלנו, ייתן לנו היתר, הכל יהיה בסדר".

עדינה: בכל ליל שבת היו מתכנסים כ- 50 איש בבית נויבאוואר כדי לשמוע הרצאה מפי סבא יקותיאל. סבא היה מרצה וסבתא הייתה מגישה תה ועוגה. באחד מלילות השבת שאל אורח את סבא יקותיאל כיצד יתכן שקומקום אחד על האש מספיק לכל כך הרבה תה? - כנראה ממלאים את הקומקום, וזה הרי אסור לפי ההלכה. סבא בקש מסבתא שהדבר ייפסק. בליל שבת הבא לא הוגש תה, וכך גם בליל שבת שלאחריו. כשהגיע שוב ליל שבת, פתאום הוגש התה. סבא יקותיאל נזהר מאד שלא לשאול יותר. מאז הוגש התה בלילות שבת...

שרה-הינדה על האח יוסף: "אנחנו נשלחנו לגימנסיה הומניסטית. זה היה כבר בוורצבורג, ואחי לא רצה ללמוד בגימנסיה. הוא התנגד והביא ציונים גרועים. זו הייתה בעיה גדולה מאד בזמנו, כי חיינו בקהילה שחשבה "שהבן של ד"ר נויבאוואר לא ילך לגימנסיה ולאוניברסיטה, זה דבר שלא יעשה". אבל הוא בסוף הצליח לצאת מהגימנסיה בהשפעת אמא. הוא נכנס לימכניה לסמינר למורים בוורצבורג, שהיה בית ספר יהודי שהכין את הצעירים להיכנס לסמינר... זו הייתה מעין פשרה בין אמא לאבא. אבל גם זה לא היה טוב עבורו... הוא רצה ללמוד איזו מלאכה. בנאום באחד מימי ההולדת שלו, הוא אמר "אני לא רציתי ללמוד בבית הספר מפני שרציתי ללמוד חקלאות, לא דבר אחר"... בסוף ניאותו לשלוח אותו לעבוד כשוליה במוסד, כי אז לא הייתה מסגרת לימודית ללימודי חקלאות. אני יודעת שאמא עמדה יותר על קרקע המציאות מאשר אבא. היא עזרה ליוסף והתווכחה עם אבא שייתן לו את רצונו ושיוותר לו על האוניברסיטה. מה זה מועיל ללמוד לטינית ויוונית?... אבא לא יכול היה לתאר לעצמו חיים בלי השכלה, אבל הוא השתדל לא לפגוע בכל אדם, גם אם לא היה משכיל. למשל, היה אצלנו יהודי שהיה לו עסק של יין, ואבא היה אומר: כן, הוא אדם טוב, נעבעך יהודי טוב", כשהכוונה שלו הייתה שנעבעך, לא הייתה לו האפשרות ללמוד..."

מתוך מאמר של משה בר-קול, בעלון בוגרי הסמינר בוורצבורג (תורגם ע"י חנה רנאל):
"אני זוכר, ברגשי תודה, את מורי בסמינר בישיבה של הרב הופמן ובאוניברסיטה העברית. אבל אף אחד מהם לא שבה את לבי כמו הרב ד"ר נויבאוואר. שיעוריו יצאו מתוך ליבו היהודי החם ודבריו הגיעו ישר ללב תלמידיו. ידיעותיו הכלליות היו מדהימות, על אף שהוא היה ממש אנציקלופדיה של חכמת היהדות וימיו הוקדשו ללימוד. הוא ידע ושוחח על כל ספר חדש וכל הצגת תיאטרון או סרט חדש, והביע את דעתו עליהם. מניין שאב את כל הידע הזה, על אף שלא הלך אף פעם לקולנוע או לתיאטרון, ולקרוא ספר, מן הסתם, לא היה לו זמן? – זה נשאר חידה בשבילי. ללא ספק הוא השתדל להיות בעניינים כדי להבין טוב יותר את תלמידיו ולחזק את הקשר בינו לביןם. למדנו אצלו גמרא ותולדות ישראל".

שרה הינדה: "בגיל 9 הצטרפתי לתנועת הנוער 'עזרא'. זאת הייתה תנועה כלל-אורתודוקסית, שתחת חסותה היו כל מיני זרמים של יותר או פחות חרדיים. הייתה לנו אוריינטציה ציונית ונמשכנו לכיוון 'המזרחי', לפחות המשפחה שלנו. כך מאווינו היו להגיע לארץ-ישראל. זה מוטבע בנו עוד מהרמנסברג... גם הורינו, שהיו צעירים באופן יחסי לגיל ילדיהם, היו מדריכים ב'עזרא' יחד אתנו... בתנועה היו פעולות, טיולים, הרצאות ואינסוף ויכוחים על השקפת עולם – למשל איך מגשרים על הפער בין "תורת דארווין" בשיטת האבולוציה לספר 'בראשית'. קראנו מאמרים והתמודדנו עם העולם החיצוני, לא בגרנו עיניים... זה העסיק אותנו. אנחנו נלחמנו עם היהדות שלנו... לגשר בין העולם המודרני לבין האמונה האורתודוקסית... אחד המדריכים שלנו היה פרופ' ישעיהו ליבוביץ. הוא היה בוטה גם אז כמו שהיה בארץ. השקפת עולמו לא השתנתה מאז. למשל, אני רוצה לספר איך הוא תמיד אמר שמצוות העלייה לארץ-ישראל טמונה במצוות יישוב ארץ-ישראל, ולא סתם אהבת ארץ-ישראל. למדנו גם מחנאות וכו', אבל זה היה נושא צדדי.. בטיולים היו נופים נהדרים. צעדנו שעות לאורך נהרות, דרך יערות, דרך נהר הדונאו (הדנובה) בנים ובנות ביחד... עשינו טיולים לפעמים של שבועיים. היינו בוויימאר, בפסטיבל ואגנר - ראינו את ה'מייסטר זינגר'..."

מסיפורי לאה בחוג לכתיבת סיפורים בבית יוליאנה (2010).

החופשה אצל משפחת ברלינגן. "בגיל 12 אכלתי מעט. אצל אבא שלי היו תלמידים ממשפחת ברלינגן שגרו בכפר ברלישינגן שהיה כפר קטן בגרמניה (מקום מאוד מפורסם בגרמניה כי משם התנהל מרד האיכרים (ר' באינטרנט בערך Götz von Berlichingen). הם למדו בסמינר למורים בוורצבורג שבו אבא יקותיאל היה מורה ליהדות ולתלמוד. כשהשלישי או הרביעי מהם בא ללמוד בסמינר, הם נהיו חברים של המשפחה, ואמרו לרצי שהם מזמינים את אחד הילדים לברלישינגן בקיץ. רצי הסתכלה סביבה על ששת ילדיה ובאה למסקנה שלא בת ה-12 היא זו שצריכה להיות בכפר ולהבריא, כי אכלה מעט מאוד והייתה מאוד רזה. ואז אני, לאה, נסעתי לברלישינגן וביליתי שם נהדר. פתאום הרגשתי שאני לא ילדה אלא בחורה וכולם מעריצים אותי ואומרים לי שאני מתוקה וחכמה, בקיצור נהדרת. הרגשתי שם כך בפעם הראשונה בחיי ונהניתי ביותר מהביקור, מהצורה שבה קיבלו אותי כבחורה יפה. עד היום הזה, כשאני בת 92, אני זוכרת את ההרגשה הנפלאה שהייתה לי שם. יש גם אחד ממשפחת ברלינגר שמצלצל אלי לפעמים אפילו בימים האלה. כמובן ששם לא אכלתי כלום כי האוכל אפילו לא התקרב בטעמו למה שהייתי רגילה בבית, ועוד הם אכלו לחם עם מרגרינה במקום חמאה, ואני לא אכלתי כלום! חזרתי הביתה מאושרת ורזה יותר מאשר קודם."

עדינה: אמא לאה אהבה מאד כל חייה לקרוא. גם כילדה ונערה צעירה היא קראה כל ספר חדש שהגיע לעיר, בתור תשלום על בייביסיטינג, קיבלה או ספר או כסף לחנות הספרים. גם לאחר הנישואים קיבלה כל יום ששי כששה ספרים מאבא.

מתוך 'ר' יקותיאל (יעקב) נויבואר ז"ל – אישיותו ומפעלו,
מאת תלמידו בנימין דה פריס²⁴:

"מחמת לחץ כלכלי הוצרך יקותיאל נויבואר לעזוב את הרמנסברג ולחפש פרנסה. הוא מצא עבודה כמורה לתלמוד ולהיסטוריה ישראלית, ולמקצועות היהדות בכלל, בבית המדרש למורים בעיר וירצבורג שבבאוואריה. ברור שמצד אחד לא הייתה משרה בבית מדרש למורים הולמת כישרונותיו, ומצד שני לא היה יכול להצטמצם בהוראתו לתלמידים שבסמינר. וכך נהנו ממנו בסמינר זה לא רק התלמידים הפשוטים, שאמנם אהבו אותו אהבה עזה בגלל יחסו האבהי אליהם ומידותיו התרומיות, אלא בעיקר יחידי סגולה, תלמידים מצטיינים, שספגו לתוכם כבר תורה במקומות אחרים. לעומת זה נעשה הוא וביתו מרכז חדש לסטודנטים היהודים בעיר – רובם דתיים אך גם לא דתיים שהושפעו ממנו ומאוירת ביתו – שלמדו באוניברסיטה המקומית, וביתו נעשה מעין בית מדרש ללימודי היהדות. ביניהם מצא גם כאלוה שבפניהם יכול היה להגיד שיעור בעל רמה תורנית ומדעית כפי מתכונתו. אף הרצה הרצאות בפני מורי המחוז על ענייני הלכה ויהדות, ועדיין זכורות הרצאותיו ההלכתיות העמוקות שהרצה בכינוסי הסטודנטים הדתיים. וירצבורג נעשתה על ידו שוב למרכז לתורה וגם תלמידים מבתי מדרשאות לרבנים נשלחו אליו לשם השתלמות. ימים אלו היו לו ימים של אושר, אף על פי שמצבו הכספי היה דחוק. אז התחיל שוב להכין עבודות ומחקרים לשם פרסום, כי דרכו ושיטתו כבר באו לידי גמר ובישול. הוא פנה אמנם מדי פעם בפעם שוב לחקירת המשפט התלמודי אך מכיון שנוכח לדעת שאין זה אלא חלק קטן שהוא קשור קשר אורגני לשטח הגדול של ההלכה בכלל, לא הצטמצם בזה ולקח לו נושאים מכל חלקי ההלכה. הוא עבד בחריצות התמדה ומילא לפעמים גם מקומו של הרב המקומי, והיה בקי גם בהוראה מעשית. את סיפוקו אמנם מצא בשיעור הגדול שניהל בפני הסטודנטים בדרך של עבודה משותפת (סמינר). שמו עבר מעבר לגבולות גרמניה וגם מהולנד באו אליו לשמוע מפיו תורה. וכאשר התפתה בשנת 1930 משרת מנהל בית המדרש לרבנים האשכנזי באמסטרדם נתנו בו מנהיגי היהדות ההולנדית את עיניהם, אך מסיבות שונות לא התגשם הדבר עד שנת 1933, שנת עליית היטלר לשלטון."

²⁴ הרב בנימין דה פריס (1905-1966), בוגר הסמינר היהודי לרבנים באמסטרדם מהאינטלקטואלים הצעירים ב'המזרחי', עלה ארצה ב-1932 וכיהן בשנות ה-50 כפרופסור לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן.

היחסים עם הנוצרים (שרה הינדה): "בווירצבורג גרה קהילה יהודית מסודרת עם כל המוסדות היהודיים, כמו בית כנסת, בית-ספר יהודי עממי, ומקווה, עם חברי קהילה אורתודוכסים משומעים שהתנהגו כמו הסביבה הלא-יהודית, מלבד שמירת השבת והכשרות. הם חבשו בגדים מודרניים, למרות שהיו קפדנים ואורתודוכסים מאד. עבורנו זה היה המפגש הראשון עם סביבה גויית. היו פחות ממאה אלף תושבים העיר הייתה קתולית ברובה, עם אינספור כנסיות... לנו היה אסור להיכנס אליהן... בהרמנסברג לימדו אותנו לירוק, טפו-טפו, לפני כל צלב או צלם או פסל נוצרי, ולהגיד: "שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא". בוורצבורג היו כל כך הרבה פסלים של ישו שלא הספיק לי הרוק... יהודי וירצבורג נגמלו מהמנהגים האלו בזמן האמנציפציה, וחיו בדרך כלל בשלום ובסובלנות לצד שכניהם הגויים. המדינה נתנה להם זכויות שוות. הם למדו באוניברסיטאות ויצאו משורותיהם רופאים, משפטנים, שופטים ועורכי דין מפורסמים. האנטישמיות בוורצבורג פרחת בצד האמנציפציה. שורשיה היו באמונה שהיהודים רצחו את ישו. ב-1929, כ-4 שנים לפני עליית היטלר לשלטון, הלכנו כל המשפחה לראות את הצגת תיאטרון 'הבימה' שהגיעה מארץ-ישראל לוורצבורג והציגה את המחזה 'היהודי הנצחי'. משני צדי הכניסה עמדו שני נאצים במדים שלהם ואמרו בגרמנית: "מי צריך תיאטרון יהודי פה? אנחנו לא רוצים את זה! מספיק לנו תיאטרון גרמני! הלאה היהודים!"... אחרי ההצגה אמא לקחה את כולנו מהר מאד משם, לקחה כרכרה, הכניסה את כולם ונסענו הביתה מיד. אחר כך שמענו שהנאצים הרביצו ליהודים אחרים... ככה זה התחיל.

באותה שנה היה גם משפט עלילת דם בעיר מאנאו. אמרו שהיהודים הרגו נער נוצרי כדי להשתמש בדם שלו באפיית המצות... מהמשפט הזה זכור לי הסיפור הבא: אבא היה בידידות עם הדיקן של האוניברסיטה לתיאולוגיה בוורצבורג. הוא היה מבקר אצלנו בבית... כשהגיעה הידיעה על המשפט במאנאו, אבא בא לדיקן, שהיה גם כומר, וביקש ממנו שיקום ויגיד שזה לא נכון, שיהודים לא משתמשים בדם נוצרי למצות, והוא לא עשה – הוא פחד. אז עוד לא הייתה כל גרמניה נאצית...

לקראת 1933 כבר התעננו השמיים.. כבר לא היינו כל כך ילדים. היינו קוראים עיתונים והיינו בתוך העניינים. בבית דיברו על מה שקורה, אבל לא ממש שיתפו אותנו. היו חששות... יוסף לא רצה להמשיך ללמוד והתחיל להתמרד. הוא רצה ללכת להכשרה ולעלות לארץ, אמא עזרה לו קצת כי היא הבינה את זה. בשביל אבא זה היה דבר שלא ייתכן... הוא לא תיאר לעצמו שעלול לקרות מה שקרה. לדעתו, פה ושם יש אנטישמיות, חוץ מזה חיים הלאה. יהודים עדין היו במשרות גבוהות בממשלה ובמצב מכובד: רופאים, משפטנים. עדיין לא סילקו אותם מהמשרות שלהם..

מתוך רישום עדותה של חנה יצחקי, 1995: (ארכיון 'יד ושם'):

"את האנטישמיות הרגשנו. אנחנו גרנו על-יד מנזר, וכשהלכנו לבית-ספר הנזירות הסתכלו עלינו והעירו לנו משהו, אם עברנו על יד בית ספר היו קוראים לנו "זאו יודן". אבל היינו רגילים לזה, ופיתחנו ביטחון שמה יש להם כבר להגיד, שאנחנו יותר מהם, ולא אכפת לנו מה שהם אומרים. אנחנו לא היינו מעורבים עם הגויים, חוץ מאבא, שבין הכמרים והתיאולוגים היו לו ידידים שהוא עסק איתם בעבודה מדעית. ... לאבא הייתה הופעה מאד יהודית. הוא הלך עם זקן, וקיבל מכתבי איום. כבר ב-1930 הציעו לו את משרה בסמינר לרבנים באמסטרדם, אבל היינו משפחה גדולה והתנאים לא היו טובים דיים. ב-1933 כבר לא היה על מה לדבר, ועברנו להולנד. היינו משפחה קצת יוצאת דופן, מפני שרוב הקהילה לא היו ציונים, לאבא הייתה השפעה גדולה מאד על אנשים צעירים, ואנשים מאד העריכו אותו, תלמידים. הוא לא היה דמות מרכזית בקהילה, אבל הוא היה דמות מרכזית בשביל הסטודנטים. זו הייתה עיר אוניברסיטאית, והבית שלנו היה תמיד מלא אנשים. ב-1933 היה עדיין מוקדם, אבל כולם הרגישו שזה מסוכן, ואנחנו לא היינו בין היהודים שאמרו "אנחנו גרמנים" ובאמת לא היינו גרמנים. היה משהו גם יוצא דופן במשפחה שלנו, שבגרמניה היהודים הגרמנים הסתכלו מאד מלמעלה על היהודים שבאו מהמזרח, וסבא חינך את אבא עם מורים שבאו מגליציה. הוא הביא מלמדים, כי הוא רצה לחנך אותו ברוח שהוא חשב לנכון, שהוא רק למד אותו עכשיו, והוא עשה שידוך והביא אשה מגליציה, וזה היה מאד לא מקובל בגרמניה. והם התחתנו, וזה היה לא כל כך מקובל. אבל לימדו אותנו מההתחלה שאנו עמדתו מעל זה כאילו. היה לנו ביטחון מופרז כזה.

כשהחליטו לעבור לאמסטרדם, פתאום התברר שאין לנו פספורט, ושאנחנו לא גרמנים, שאנחנו תורכים. את זה שמענו כדרך אגב. אבא לא התעסק בשום דבר, הוא היה מלומד שלא ידע מכסף ומשום דבר, ואמא התעסקה בכל. היא נסעה לברלין, לקונסוליה התורכית. בתורכיה היה חוק שלא מאבדים את הנתינות התורכית – בגלל התורכים שגרו בבלקן, או משהו כזה. בקונסוליה לא רצו לתת לה פספורט, אבל נתנו לה נייר שבו היה כתוב שיש לה נתינות תורכית, והיא קיבלה רשות לעבור להולנד. " לאה: "אני הלכתי בגרמניה לבית ספר יהודי בוירצבורג עד כיתה ח', ואז לגימנסיה לבנות לא יהודיות, שם **קפצתי שתי כיתות** ונכנסתי לכיתה 11 ו 12 – זה לבנות 14 עד 15. הייתי שם עד חודש יוני 1933. **אבא יקותיאל עזב כבר בינואר** ואמא רצי נשארה אתנו עד סוף שנת הלימודים."

וירצבורג 1930

ששת האחים: יהושע, מרים, חנה, לאה, שרה-הינדה ויוסף

מדבריה של לאה ביום הולדתה השבעים (20.10.1987)

"כשהייתי בת 8 (בערך) הייתה לי דלקת אוזן שלא רצתה להירפא, על אף שטיפלו בי רופא הבית שלנו, הדוד פריץ, ואפילו מומחה בעל שם, ד"ר הלמן. ד"ר הלמן טען שהילדה בריאה ורק מתפנקת ואילו אמא טענה שהילדה רק הולכת וחולה. בגלל הלחץ של אמא שלי הוזמן לבסוף הפרופסור הגדול, פרופסור מנשה, להתייעצות. בעצם הוזמן רק כדי להרגיע את היידישע מאמע המגזימה כדרכה. דרך אגב- היא צדקה ונותחתי למחרת היום (בחג המולד!) וכך אמא בהתעקשותה הצילה את חיי. ובכן בא הפרופסור לבדוק אותי וזה היה בלילה כי כבר הייתי ישנה כאשר הגיע; והנה בא האיש והוא יפה, גבוה, שער שיבה, זקן לבן ארוך - והוא נתמד מאד. לאחר שהלך שאלתי את אמא: "מי היה היהודי הזקן היפה והמכובד הזה שבדק אותי?" הורי מיהרו לספר לפרופסור מה שהילדה אמרה. ועל כך הוא ענה: "אכן זקן אני ואכן יהודי אני, אבל לא יפה ולא מכובד".

למה ענה כך? כי "לפי המנהג היהודי המקובל" הפרופסור מנשה... כבר התנצר! תופעת ההתנצרות של היהודים נבעה בדרך כלל לא מתוך שכנוע דתי, אלא מתוך הרצון להתפטר מהפגם הזה של זהות יהודית ולהשתייך לחברה שבתוכה היו חיים, להתקדם במקצוע וכו'. הפרופסור שהזכרתי, אמנם (כיהודים אחרים) עשה מה שעשה, אבל בוודאי שלא הרגיש בתוך נשמתו מכובד בשל כך. אצל יהודים אחרים, אותה תחושה של אי השתייכות הביאה למסקנות אחרות לגמרי, הרבה יותר מכובדות. צריך כך לחשוב על תגובותיו של הרצל! בבית שלנו, כידוע בכל המשפחה, היינו מאד גאים להיות יהודים.

ילדותי בוורצבורג בגרמניה הייתה ילדות מאושרת, אשר יפה ממנה קשה לתאר. אי אפשר לומר שסבלתי מהאנטישמיות החברתית שהייתה קיימת, וזאת - למרות שתמיד הרגשתי שאני זרה מעט ולא לגמרי שייכת לחברה. ההרגשה שאנחנו יהודים ולכן שונים הייתה מובנת לי מאליה. למשל בבית הספר התיכון לבנות, הלא יהודי, התפללו תפילה נוצרית בתחילת יום הלימודים ובסופו, וכמובן אני, יחידה בכיתה, לא השתתפתי. גם בכל הווי בית הספר לא הייתי מעורבת כמו הבנות האחרות, שהשתייכו בדרך כלל למשפחות המכובדות בעיר. היינו בכתה י' אחת עשרה בנות ואני. לא דרך מקרה אני מנסחת כך. פעם נתבקשנו לכתוב חיבור על הנושא "הבנות של כתה י' בעוד 20 שנה". הבנות כתבו על "הנבחרת" תוך מחשבה על קבוצת כדורגל שהיא הרי בת 11 שחקנים. כולם כתבו על כולם חוץ מעלי. איש מלבדי לא נזכר שגם אני שייכת לכתה הזו.

בוודאי שדבר כזה הפריע לי - עובדה שאני זוכרת עד היום הזה! אבל לא כל כך הפריע לי, כי כבר אז חשבנו על ארץ-ישראל כעל ארצנו ולא על גרמניה. וביחס לארץ ידעתי בוודאות שאם נצליח לבנות אותה היא תהיה שלנו ונהיה שם שייכים. אל תחשבו שכזה היה הלך הרוח בוירצבורג בדרך כלל. היו אמנם כמה ציונים, וגם צעירים רבים שהעריצו את אבא והושפעו ממנו מאד. אבל היהודים בוירצבורג בדרך כלל, והקהילה האורתודוקסית בפרט, היו אנטי-ציונים חריפים, ורוב היהודים הרגישו גרמנים לכל דבר, אשר רק במקרה הם בעלי דת אחרת.

ב- 1933 התהפך העולם פתאום לכל יהודי גרמניה, ובאופן גלוי בתעמולה אדירה היהודי הפסיק להיות בן-אדם, והפך לטפיל, למזיק, למי שהוא מחוץ להגנת החוק, כידוע לכולם. השוק היה גדול מאד, כי איש לא האמין שזה יכול לקרות על אף שהתוכנית הייתה גלויה לכולם, ואילו רצו לקרוא סימנים למה שיקרה היו מספיק סימנים. עם זאת אנחנו, משפחתנו בפרט והציונים בדרך כלל, היינו מחוסנים קצת יותר. אני זוכרת שתי בנות יהודיות מבית הספר שלי - אנליזה משהו וסוזי פורשהיימר. להן בפרוש הייתה המכה ניצחת. הן איבדו טוטאלית את עשתונותיהן והתחילו אפילו להשתכנע ולמצוא הגיון במה שטענו נגד היהודים, ושבעצם כל מה שקורה - באשמת היהודים קורה. זה, כנראה, נבע מכך שכל השנים קודם לכן העדיפו להאמין שבעיני החברה הכללית אין הבדל בין גרמנים נוצרים לגרמנים יהודים, ומה שקבע עבורם הייתה החברה הכללית. בזאת שלא הסתכלו על עצמן כיהודים הגאים ביהדותן לא הייתה להן שום משענת בקטסטרופה שנפלה עליהם."

מדברים שרשם התלמיד דניאל נייקי, שראיין את לאה במאי 2010 בבית יוליאנה:

"אבא ואמא היו שונים בתפקיד. אמא הייתה בצד החינוכי ואבא לא התעסק עם הילדים, אלא הביא כסף וחוכמה הביתה. הזיכרון הכי טוב שיש ללאה מאביה הוא שהיא פתחה לו את הדלת והוא אמר לחבר שלו שעמד לידו: "הו, הנה הבת הכי האוהבת על אבא". הזיכרון הכי יפה מאמא הוא שפעם המורה של לאה אמר לרדת בזוגות למטה ובשקט. לאה ירדה ודיברה והוא שאל מה אמרה. לאה אמרה לו שהיא אמרה לחברה שלה שיש לה היום יום הולדת והוא נתן לה סטירה ואמר: "הא לך מתנה ליום ההולדת!". אמא של לאה הגנה עליה ואמרה למורה להגיד ללאה סליחה והוא ביקש סליחה. אמא של לאה הייתה בעלת אופי חזק והשיגה את מטרותיה. היא הייתה מוכנה ללכת אפילו עד השר.

הזיכרון הכי טוב שיש ללאה מהסבא שלה הוא שהוא פתח את ספר התנ"ך ולאח הייתה עונה לו על שאלות. במשפחה היו רק דברים טובים ולא היו דברים רעים. היה בין כולם יחס מכסימלי ומצוין. באותן שנים המעמד של הילדים היה שונה מעכשיו. הכלל היה לשתוק ולא לדבר. פעם לא היו כל העמותות האלו למען הילד כמו היום."

מסיפורי לאה בחוג לכתובת סיפורים בבית יוליאנה (2010).

רשמה עדינה (פברואר 2022): "בווירצבורג הייתה גינה ציבורית. בשער היה כתוב: "ליהודים ולכלבים אסורה הכניסה". ב-1927, בערך, הוחלף השלט, ונשאר איסור רק על כלבים... (הסיפור בא ללמד, על פי לאה, שהם חשבו בשנות העשרים שהעולם השתנה, התקדם, ולא צפו אז את אשר יבוא, המהפך החל יותר מאוחר).

ב-1933 היו שני אירועים בביתנו אשר בישרו את הבאות. באירוע האחד, למחרת עלייתו של היטלר לשלטון²⁵, באה העוזרת שעבדה שנים רבות בביתנו, ושאלה את אמא: "גברת נויבואר, את באמת בטוחה שלא משתמשים בדם של ילד נוצרי לאפיית המצות?", יש לציין שאישה זו עבדה שנים רבות בביתנו גם בערב פסח. האירוע השני ארע בבית הספר. המורה נכנס לכתה ואמר שהיהודים הם כעת Vogelvrei - כלומר, היהודים הם מחוץ לחוק!²⁶ אבא כתב מכתב ארוך למנהל בית הספר וקבל מכתב התנצלות מאד ארוך, מספר עמודים."

שרה-הינדה: "את הספר של היטלר "מייין קאמפף", שהיה חובה אז, הייתי צריכה לקרוא במסגרת בית הספר. הייתי אז בת 16 או 17. הוא כתב שם בדיוק מה שהוא אחר כך הוציא לפועל, והיה פחד... ידעתי את הסיפור על הפוגרומים שהיו בפולניה וברוסיה... המשכנו ללמוד כרגיל, אבל היה כבר משהו באוויר. משנת 1932 זה התחיל כבר, אבל אז עוד חשבנו שהינדבורג ינצח בבחירות והיטלר לא יגיע לשלטון. כשאמרו לי, בשנת 1933, שזה בספק אם אנחנו נוכל להמשיך לבקר בבית הספר זו לא הייתה בעיה כי לא הייתה לנו אזרחות גרמנית. היינו מה שנקרא אז "תושבים". אמסא נקראה פעם לבית הספר באותה שנה, 1933, לפני עליית היטלר לשלטון. היא באה לבית הספר והתלוננה על ביטויים נאציים. אז המנהל אמר לה: "זו המגמה שלנו היום, זה אנחנו היום". חד וחלק. היה אחד, מורה למתמטיקה, שהיה נאצי. עוד לא קראו לזאת אנטישמיות. הוא היה נאצי. אנטישמיות הייתה במקום אחר... אני זוכרת שבלילה שבו היטלר עלה לשלטון הייתה התרגשות גדולה בבית. לא יצאנו לרחוב... דודתי אסתר, שהייתה נשואה ליצחק במברגר, עזבה כמה שיותר מהר...²⁷

²⁵ היטלר התמנה כקנצלר גרמניה ב-30 בינואר 1933.

²⁶ התואר 'פוגל-פריי', שבימי הביניים שימש במשמעותו המילולית, כלומר 'חופשי כציפור', קיבל מאוחר יותר את המשמעות של מישהו שהוצא מחוץ לחוק, ולכן הוא הפקר ואינו מוגן. זה מזכיר מה שקרה אצלנו למילה האידית-גרמנית 'פרייר' - בשנות הארבעים התכוונו בה למי שמרגיש עצמו פטור מחובותיו, ואילו בעשורים האחרונים מכנים בה מישהו שקל להוליך אותו שולל.

²⁷ חתונת אסתר ויצחק ("במבוס") במברגר נערכה בוורצבורג בפורים 1933. בתמונה המשפחתית הקבוצתית מופיעים, בין השאר, מצד הכלה: חיים דים; דורה, זלמן ומלה שפירא; רצי, שרה-הינדה, יוסף, לאה, חנה, ויהושע נויבואר; אדית ושבתאי לוקסנר.

כאשר היטלר עלה לשלטון, בנות הכיתה (בבית הספר התיכון) היו מאד עסוקות עם ה'היטלר יוגנדי' והן אמרו: "אנחנו צריכים לעשות פה דברים והיא (אני) יושבת ולומדת"...

מהספר 'אני החומר' על חנה יצחקי: "ב-1933, כאשר גבר מאוד האיוס האנטישמי, ובעקבות מכתב איוס שקיבל האב (שיהדותו ניכרה היטב במראהו) - קיבלו את ההצעה של הסמינר בהולנד, וכל המשפחה עברה לאמסטרדם."

שרה-הינדה: "אני נשארתי לבד בוורצבורג אחרי שמשפחתי כבר עזבה להולנד, כדי לגמור את תעודת הברגרות. גרתי אצל הדודה פייגה והדוד פריץ (שמעון) נויברגר, שעזבו את גרמניה רק הרבה יותר מאוחר לאמריקה. הדוד הזה היה רופא וגר בקרבתנו, ושם נשארתי עד שסיימתי את התיכון ואת מבחני הברגרות, שהיו באפריל 1934... מיד לאחר חלוקת תעודות הברגרות, שהתקיימה בבוקר אחד בשעה 10:00 בבוקר, הייתי אמורה לעזוב את וירצבורג ברכבת לאמסטרדם... בתחנת הרכבת הופיעה כל הכיתה, זה גם מעניין, חברי הנוער ההיטלראי, כדי להיפרד ממני... היו שם גם כל ידידי היהודים ונשמעו קריאות אנטישמיות משורות הקהל שנקבץ סביבנו - קריאות כמו, למשל, "סעו לפלשתינה!" או "מה אתם רוצים פה?"..."

פרק ח: הדרך הארוכה למשרה אקדמית

אהבתו הגדולה ושאיפת חייו של יקותיאל יעקב נויבואר הייתה המחקר המדעי. אבל על הדרך למשרה אקדמית שתאפשר לו להתמסר למחקר עמדו בפניו מכשולים רבים. המכשול האחד היה, כמובן, יהדותו. עם התגברות האנטישמיות בגרמניה, הסיכוי שלו להתקבל כמרצה באחת האוניברסיטאות בגרמניה שאף לאפס. את הדרך למשרה אקדמית במוסד אחר, כמו הסמינר לרבנים בברלין או מחוץ לגרמניה, חסם אביו השתלטן, שלא היה מוכן לוותר על החזקתו לידו כרב בחווה, ועל חזון הישיבה המפוארת שיקים וינהיג בה. לפי עדינה (בהקדמה למכתב של ד"ר נויבואר למנחה שלו, שמובא בהמשך), הוא כתב למספר אוניברסיטאות. הוא קיבל תשובה חיובית מברלין, המכתב עם התשובה החיובית הגיע לאבא שלו, והאבא החביא את המכתב ולא העביר ליקותיאל! אחרי מות אנה, אמא של סבא, מצאו את המכתב מתחת לכרית שלה!

כשיצא, סוף-סוף, מחסותו של אביו, היו לו כבר שישה ילדים שהיה צריך לדאוג לפרנסתם, כך שלא היה יכול לקבל כל הצעה שלא תבטיח לו שכר הוגן. צריך להוסיף לכך את אופיו המיוחד – את הנתק הגמור שלו מענייני היום-יום, ובמיוחד בנושא הכלכלי ואת אופיו הרך שלא היה מתאים לניהול משא ומתן עיקש. בכל הנושאים האלו טיפלה אשתו רצי.

שלושת "הקטנים" - חנה, מרים ויהושע

"בהמשך לימודיו באוניברסיטה, החל בסמסטר הקיץ של שנת 1916, כלומר באמצע מלחמת העולם הראשונה, הוא השתתף בקורסים ללימוד כתב-יתדות, אשורית-בבלית, יסודות השפה הערבית ואכדית. החל מסמסטר החורף 1917/8 למד גם עברית והשתתף בקורס "ביאור ספר איוב". אצל אדוארד שפרנגר הוא שמע הרצאות על ההיסטוריה של הפילוסופיה. בסוף לימודיו, בסמסטר הקיץ של שנת 1920, השתתף בקורס של שפרנגר "מבוא לקוראן". בסמסטר החורף 1918/9 השתתף בקורס "פילוסופיה יוונית" שהעביר מקס בראן, עוזרו של וילהלם וונט. כבר ב-15 באפריל 1918 נרשם נויבואר שנית באוניברסיטה, הפעם במחלקה לפילוסופיה. בין לימודי המשפטים ללימודי הפילוסופיה, זמן קצר לאחר הרשמתו השנייה, קיבל את התואר דוקטור למשפטים ב-29 ביולי 1918. את עבודת הדוקטור שלו, "ההיסטוריה של דיני הקידושין התנ"כיים והתלמודיים", סיים "בהצטיינות יתרה" [magna cum laude]. המנחה שלו בזמן כתיבת העבודה היה פאול קושאקר."

זמן קצר בלבד לאחר תום לימודיו בלייפציג עברה המשפחה לעיר וירצבורג. שם קיבל יעקב נויבואר בשנת 1926 משרת הוראה בסמינר של הקהילה היהודית, אשר מאז שנת 1927 היה המכון היהודי היחיד בגרמניה להכשרת מורים. אך עוד קודם לכן החליט להרחיב את הידע ההלכתי שלו. כאשר רכש אביו חווה בכפר הבווארי הרמנסברג, הוא פרש לשם. בהרמנסברג החל להיווצר מעגל של אינטלקטואלים צעירים סביב הרב. בוירצבורג הפך ביתו, ב-Ebrachergasse מס' 4, למרכז של חיים יהודיים רוחניים, ותלמידי הסמינר היהודי להכשרת מורים, סטודנטים מהאוניברסיטה, חברי תנועת הנוער האורתודוקסית 'עזרא' וחברי... 'התאחדות האקדמאים היהודיים' התאספו סביבו...

יעקב נויבואר היה איש מלומד ביותר, בעל ניסיון פדגוגי ורגישות רבה, שניכר בו חותמה של האדיקות האופיינית ליהודי מזרח אירופה. תקופת חייו בלייפציג תרמה הרבה לעיצוב אישיותו. בוירצבורג זכה נויבואר לפרסום וטיפח קשרים הדוקים עם הסטודנטים. בסופו של דבר הוא זכה להכרה רבה בגרמניה, אך גם בהולנד ובארצות-הברית, בעיקר בזכות עבודת הדוקטור שלו. במשך זמן מה הוא אף נחשב כמועמד לאיזו קתדרה באוניברסיטה העברית בירושלים. הוא היה אחד החוקרים המעולים של העת העתיקה וימי הביניים היהודיים. נויבואר היה בקי לא רק בספרות התלמודית; הוא היה איש אשכולות שתחומי הידע שלו כללו גם את פרשנות המקרא ואת ההיסטוריה הכללית. אין תמה, איפוא, שנויבואר קיבל את ההצעה לעבור לסמינר לרבנים באמסטרדם."

מתוך מאמרו של דן מכמן²⁸: רוח 'המזרחי' ובית-המדרש לרבנים ולימודי דת באמסטרדם
על בואו של הרב ד"ר י' נויבאואר להולנד
בספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן, מדעי היהדות ומדעי הרוח, תשס"א (2001),
(עמ' 41-58)

בראשית 1930 נפטר הרב ואחנאר, ששימש למן 1918 כרקטור סמינר הרבנים. הרב ואחנאר היה אנטי- ציוני ביותר בהשקפותיו, ופטירתו נראתה כשעת כושר למינויו של רקטור בעל זיקה אוהדת יותר לציונות. [...] לא במקרה עלתה מועמדו של הרב נויבאואר. אשתו של י. פליסהאואר²⁹ הייתה ילידת וירצבורג שבגרמניה, ולפני נישואיה הייתה חברה בתנועת הנוער 'עזרא'. הרב נויבאואר היה קשור לתנועה זאת והשפיע לא-מעט על עיצוב דרכה העצמאית למדי ביחס לתנועת-האם הפוליטית, 'אגודת-ישראל'. כבר במחצית השנייה של שנות העשרים התקרבה 'עזרא' במובנים הרבה לרוח שפיעמה ב'המזרחי'.

הרב נויבאואר, יליד 1895 ובן למשפחה אמידה, בלט כבר מגיל צעיר בלמדנותו ובמחקריו, ועבודת הדוקטור שכתב באוניברסיטת לייפציג על דיני הנישואין היהודיים (1918) הסבה אליו תשומת-לב רבה (הוא קיבל ציון Magnus cum laude). עוד קודם לכן הוסמך לרבנות בקראקוב. ב-1923 הצטרף לבית-המדרש היהודי למורים בוירצבורג וכיהן בו כרב המוסד, וכן לימד תלמוד, תולדות ישראל ומקצועות יהדות אחרים. ביתו היה לבית-ועד לסטודנטים יהודיים בעיר כולה. לפיכך הייתה פה דמות שענתה על כל מה שיכלו אנשי 'המזרחי' לבקש: דם צעיר ונמרץ, בעל רקע ישיבתי ואקדמי כאחד, מכיר את יהדות מזרח-אירופה, אך נוטה לסגנונה של יהדות מערב-אירופה, בעל גישות בלתי-שמרניות הקרובות לרוח 'המזרחי' ההולנדי, אך עם זאת מסונף ל'אגודת-ישראל'.

על פי המלצת פליסהאואר, נסע דה-פריס לוירצבורג כדי להתרשם מהרב נויבאואר. בהיותו שם אכן התרשם ביותר מנויבאואר והתיידד עימו, ובעקבות זאת החליטו פליסהאואר, דה פריס ודה בר³⁰ להזמין את נויבאואר להרצאה בהולנד. אף כי התאריכים המדויקים של פגישות אלו לא התבררו, אין ספק כי התקיימו בסוף אביב 1930. לנוכח ההסכמה המלאה בין השלושה ביחס לדמותו, הוחלט על חיבור תזכיר להנהלת הסמינר. התזכיר נוסח רובו ככולו על-ידי דה בר ונשלח בחתימתו.

²⁸ דן מכמן, יליד 1947, הוא בנו של ד"ר יוסף מלקמן-מכמן, מראשי התנועה הציונית בהולנד. דן מכמן הוא פרופסור אמריטוס במחלקה לתולדות ישראל וראש המכון לחקר השואה ע"ש ארנולד וליאונה פינקלר באוניברסיטת בר-אילן, ומכהן כראש המכון הבינלאומי לחקר השואה ביד ושם.

²⁹ יהודה פליסהאואר (1896-1973), אחד הוותיקים בין פעילי 'המזרחי' בהולנד, היה (מאז 1932) סגן מנהל כללי בנמל רוטרדם, וגם לימד בסמינר הרבנים באמסטרדם.

³⁰ אליעזר דב דה בר (1893-1987) עלה לארץ ב-1931 והיה במשך עשרות שנים קונסול הולנד בארץ. שלושת אלה השתתפו בחוג לתלמוד של ד"ר נויבאואר בוירצבורג במשך כמה עונות קיץ.

התזכיר הוגש לממלא-מקום בפועל של רקטור הסמינר, הרב ד"ר י' דה יונג, שכבר הודיע על אי-רצונו לכהן באופן קבוע בתפקיד הרקטור.

התזכיר מתאר את יסודות הגישה הנהוגה בסמינר בהכשרת רבנים ואת הבעיות שהתעוררו למן מותו של הרב דינר³¹ ב-1911. מודגש במיוחד בידודו של הסמינר מעולם המדע היהודי בחוץ לארץ והתנוונותו הרוחנית. המחברים מצביעים על הסכנה שתלמידי הסמינר יאבדו את הדרך ההולנדית המיוחדת, וייגררו אחרי אופנות זרות, "ואף חו"ל של מזרח-אירופה יבוא (בעיניהם) בחשבון לשם כך" [...]. בסיומו, התזכיר מעלה את שמו של ד"ר נויבאוואר ומפרט את תכונותיו, ומציין אותו כאדם המסוגל להחזיר לסמינר את רמתו ורוחו. התזכיר פעל את פעולתו על הנהלת הסמינר, ורב ד"ר דה יונג נשלח לווייצבורג. גם הוא התרשם מהמועמד, ונפתח משא ומתן להבאתו להולנד. ברם, המשא ומתן נכשל באותו זמן בשל דרישותיו הכספיות של הרב נויבאוואר.

במגעים שנערכו בשנת 1930 לא הסתיימה הפרשה. עם עלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה השתנו כמובן התנאים, והסוגיה הכספית לא היוותה עוד מכשול. הרב נויבאוואר היה מבין אלה מיהודי גרמניה שהסיקו מהר מאד את המסקנה כי ראוי לעזוב את המדינה. המגעים בינו לבין הסמינר חודשו, ובישיבתה של הוועדה המרכזת של איגוד הקהילות האשכנזיות, ב-25 ביוני 1933, אושר מינויו למורה בסמינר. כעבור חודש, בבי' באב תרצ"ג (25 ביולי 1933), התיישב הרב נויבאוואר עם משפחתו באמסטרדם³². הוא נקלט היטב והשפיע על תלמידי הסמינר, עד כי בואו נחשב בעיני התלמידים לאירוע גדול, שהשתווה לבואו של הרב דינר ב-1862. [...]

נספח: תזכיר בדבר ריאורגניזציה של המחלקה העליונה בסמינר היהודי בהולנד סודי ביותר ואישי לחלוטין

[...] אם מעוניינים שגם מבחינה מעשית יישארו הדברים בסמינר ברוח הולנדית, אזי יש להטיל את תפקיד הרקטור על אדם שיש לו ניסיון בסמינר, ואשר יחזיק את המושכת הן בתחום הארגוני והן בתחום לימודיהם של הסטודנטים. הוא יצטרך ליטול תחת אחריותו את ההכנה המעשית בחינות, כלומר, את שיעורי התלמוד, מלבד סביר להסיר מראש גם את העוקץ מהטענה, שכנראה תועלה בקהל של הדיוטות, כי הרקטור אינו מסוגל למעשה לתת הכשרה לרבנים. גם ההדיוט יבין אז שאין מדובר

³¹ בית המדרש באמסטרדם, שנוסד בשנת 1740, לא הצטיין ברמתו האקדמית, עד שהועמד בראשו, ב-1862, הרב יוסף צבי (הירש) דינר, יליד קראקוב, בעל תואר דוקטור מאוניברסיטת בון, הרב דינר הנהיג בסמינר שיטת לימוד ביקורתית, שהיו לה מאפיינים ייחודיים, ואשר נבעה מהרקע הלימודי שרכש בגרמניה. שיטה זו ביקשה לברר היבטים ספרותיים-היסטוריים בספרות התלמודית, ולקבוע כך את דרכי ההיווצרות של ההלכה. בפעולתו הנמרצת והייחודית הצליח לטפח דור חדש של רבנים ילידי הולנד.

³² כפי שסיפרה לאה, יקותיאל עצמו עבר להולנד כבר בינואר 1937.

כאן בהכשרה המעשית ובכישרונות התלמודיים של הרקטור. כמו-כן הכרחי שהן הרקטור והן המרצים יהיו אמונים על עקרון הביקורתיות, ויראו בו את האופי הייחודי של ההשכלה הגבוהה. בעת בחירת המרצים שיש למנותם יש לשים לב לא רק להכשרתם המדעית, אלא גם לבחון את ההשפעה הרוחנית המוקרנת מהם, כדי שגם מי שיש להם נטיות רציונליסטיות או ריאקציונריות מדי יירתקו אליהם.

לאור האמור לעיל היה סביר להניח שנמליץ על יותר ממרצה אחד. אם אנו מסתפקים בהמלצה על מרצה אחד בלבד, אין זאת בעיקר מתוך התחשבות באפשרויות הכספיות (מכיון שאסור שאלה יהיו גורם מונע בעניין כה חשוב), אלא משום שיש בידינו הזדמנות מיוחדת בינה לרכוש לסמינר שלנו אדם הממזג בתוכו את כל הכישרונות והמדעים. איש זה הוא ד"ר יעקב נויבאואר מווירצבורג, מרצה בבית המדרש למורים שם. לאיש הזה, שהוא בסך הכל בן 35, ניתנה אפשרות להקדיש עצמו ללימוד היהדות מגיל צעיר ביותר. הוא שולט אפוא בכל התחום התלמודי כמו יהודי מזרח-אירופי. נוסף על כך השלים שני מסלולי לימוד אוניברסיטאיים – המשפטי ולימודי המזרח. כגרמני מלידה, יש בו, לצד ידיעותיו רבות הפנים, שיטתיות ויסודיות גרמנית. בגרמניה מפנים אליו שאלות בכתב לרוב.

בית הוריו השפיע עליו מאד בכיוון החסידי, ועל הסממנים החיצוניים שאימץ בעבר לא רצה לוותר. אולם מבחינה מדעית ידע לשחרר עצמו לחלוטין מהשפעה זאת. בהיותו הולך רק בעקבות שכנועו המדעי הפנימי, הגיע לאסכולה הביקורתית באופן עצמאי לחלוטין. ורק לאחר שהגיע לכך, למד להכיר ולהוקיר את הזרם ההולנדי הדומה.

כבר עבודת הדוקטור שלו על 'דיני הנישואין היהודיים', שעדיין מצטטים אותה לעיתים קרובות, משכה אליו תשומת-לב כאל היסטוריון חשוב של תולדות המשפט התלמודי; גם כתביו נגד ביקורת המקרא אינם נטולי חשיבות. בחוגים לא-יהודיים רואים בו מומחה לתחומי היהדות, ועל כך תעיד העובדה שהיה במשך זמן רב חבר ב-Orientalische Litteraturzeitung. הוא מוכר ומצוטט גם בחוגי משפט הולנדיים. עוד בזמן לימודיו הבטיחו לו פרופסורים [מינוי של] פרופסורה בתולדות המשפט (אם היה מסכים להמשיך להתמחות בכיוון זה), ואלמלא האנטישמיות שמנעה זאת, היה [נויבאואר] בא בחשבון במועד מאוחר יותר כלקטור ליהדות.

תחילה התאפשר לו להקדיש עצמו לגמרי ללימודים בלא לקבל על עצמו משרה כלשהי. אולם מאוחר יותר נצרך לחפש עבודה, והוא מצא את התפקיד שהוא ממלא היום. אף שאין זה עושה צדק עם כישוריו. אילולא היה מודרני מדי (ביקורת התלמוד), היה זוכה כבר מזמן במינוי בסמינר הרבנים [האורתודוכסי] בברלין. שמו מוזכר גם [כמועמד] לפרופסורה באוניברסיטה העברית בירושלים.

יש לאיש זה כוח משיכה חזק לגבי הנוער האינטלקטואלי. יש לו היכולת להשפיע גם עם רגשותיהם של צעירים וליצור איתם מגע אישי. כך, למשל, היה בעל השפעה חזקה על מדריכי ארגון הנוער האורתודוקסי-הניטרלי 'עזרא'. בעיקר לזכותו יש לזקוף את העובדה שארגון זה לא התפתח בכיוון קיצוני. איש זה הוא [כוח] מעורר בצורה בלתי רגילה לגבי הנוער, ויודע להביאו לידי חשיבה ולשלהבו. נוסף על כך הוא פדגוג טוב מאד, וקיים אצלו צירוף של צניעות ורוח מיוחדת עם יראת שמים מופתית. למרות ידיעותיו הפרופסוראלית, אין הוא בסגור ד' אמותיו. אפשר להיות בטוח שאם ימונה, תורגש השפעתו המיידית גם מחוץ לתחומי הסי"ה.

תלמיד חכם יהודי צעיר ובעל מוניטין זה, המתמצא היטב בכל התחומים של מדעי היהדות, הוא היחיד מבין תלמידי החכמים האורתודוקסיים-בהכרה בחוץ-לארץ שהוא בעל חשיבה ספרותית-היסטורית שיטתית והמיישם באופן קבוע את שיטת דינר בשיעוריו. הוא אחד המעטים מבין תלמידי החכמים שבחוץ-לארץ המתאימים למסגרת ההולנדית המיוחדת, כפי שהיה פעם ד"ר דינר. נוסף לזאת הוא צעיר אשר רק כאן יתחיל להביא לידי ביטוי את מלוא כישוריו. הוא אדם שנעים לעבוד אתו, שיש לו הערכה גדולה לאסכולה ההולנדית, ואין לחשוש לחיכוכים בינו לבין הסמינר. לפי תפיסתנו (הסכמטית) אפשר להטיל עליו: א. גישה דוגמתית לתלמוד;

- ב. בעיות הלכתיות ספרותיות-היסטוריות, בתוספת תרגילים בקריאת קטעי תלמוד על-פי שיטה זאת; ג. מבוא ופרקים נבחרים בתלמוד ירושלמי; ד. תולדות ההלכה; ה. ספרות השו"ת ושאלות מזדמנות; ו. אפולוגטיקה (=ספרות ההגנה על היהדות); ז. תולדות המשפט.

איש זה – שעל-פי הנחתנו הסמינר יכול עדיין לזכות בו – יש בו הסמכות שהסמינר זקוק לה כלפי פנים וכלפי חוץ. הטיעון שהוא בא מחוץ-לארץ אסור שיהיה לו תוקף במקרה זה. ראשית, אין בהולנד איש שישווה לו, ואפילו אין איש בעל סמכות דומה שימלא את החסר בסמינר בצורה אחרת. שנית, לטיעון של "איש מחוץ-לארץ" יש תוקף רק במקרה של כהונה רבנית, כאשר מבקשים למצוא מקום למסיימי הסמינר ולאפשר בכך את המשך קיומו [של הסמינר]. בכל הנוגע להכשרת הרבנים יש מקום רק לשיקולים של איכות. בתחום זה הטוב ביותר עדיין אינו טוב דיו. בעוד תפקיד הרב הוא תפקיד של רועה, תפקיד המרצה בסמינר הינו משרה מדעית. לא בלי סיבה מתבססים באוניברסיטה בעת מינוי פרופסורים על העיקרון שהמדע הוא בינלאומי, וייגרם נזק רב לסמינר אם עיקרון זה יומר ברוח של הגנה (על התוצרת הפנימית), שתביא בהכרח להסתגרות ולהידרדרות.

יקותיאל יעקב נויבואר, אמסטרדם 1939

לאחר ששמע על האפשרות לקבל משרה אקדמית באמסטרדם, ואולי גם מתוך רצון לבדוק אפשרויות אחרות במוסדות אקדמיים, פנה ד"ר נויבואר למנחה שלו בבקשה שימליץ עליו. זיגי ולאה, שהעתק המכתב הגיע לידם, העבירו אותו לפרופ' וימרס, החזיר אותו עם דברי הקדמה. המכתב נמצא גם בחוברת לזכרו של יעקב נויבואר שהוציא וימרס.

וזה תרגומו מגרמנית (שנעשה על ידינו):

לכבוד האדון פרופסור ד"ר פ. קושאקר, לייפציג-שטריץ, רח' נאואנהופר 22.
וירצבורג, 28 ביולי 1930
Dr. J. Neubauer

"אדון פרופסור נכבד מאוד

אני חייב לך עוד תודה רבה על מכתבך החביב מ 14.6.30. שמחתי מאוד לקבל שוב את הידיעות ממך ולשמוע ששלומך טוב ושאתה עובד במלוא המרץ. לנוכח התוצאות והמסקנות שלך לגבי המשפט התנ"כי, אני מחכה בציפייה מתוחה במיוחד למחקריך על המשפט הפיאודלי, שמהם אנחנו צריכים לצפות למהפכה שלמה בתפיסתנו את הקהילה של המזרח הקדום.

בשבועות האחרונים שעברו מאז קבלת מכתבך הידידותי, חלו מאורעות שיכולים להיות בעלי משמעות גדולה ביותר לקידומי, כך שאם הדברים יתפתחו הלאה במובן לו אני מייחל, זה עלול לקרב את מימוש משאלתי במשך שנים ארוכות - להיות יכול להקדיש את עצמי למחקר ולהוראה, וזאת אחרי אכזבות רבות שלא נחסכו ממני, שאתה מודע להן היטב. כמובן שבנקודת הזמן העכשווית זה עדיין מוקדם מדי לגמרי לדבר על ציפיות ותקוות בטוחות. עדיין לא נעשתה אלי שום פנייה מצד הדרגים הרשמיים. המצב כרגע הוא רק כך, שחוג מסוים של חברי שלחו מזכר אל הדרגים המכריעים והציגו את מועמדותי לדוצנטורה ל'הלכה' (מדובר בסמינר היהודי-הולנדי – הסמינר הרבני באמסטרדם).

זה יגרום לך שמחה מסוימת, כשאתך אותך בידיעה שאותם מאמצים של חברי לגבי קבלתי למשרה, שהיו מבוססים על הֶרְפֶּרְט (הרצאה או עבודה) שלי דאז, זכו לאהדה. אבל זה עדיין לגמרי לא בטוח כרגע שאותם מאמצים של חברי כבר נדונו בגורמים המכריעים ובאיזו דרך הם השפיעו על גיבוש דעתם, ומה יהיה מהלך העניינים בהמשך.

אם העניין יתקדם, יצטרכו לקבל חוות דעת ממספר אנשים ברי סמכא על הקוואליפיקציה שלי להוראה אקדמית-יהודית. יש לי סיבה להניח שכבר התחילו בזאת. ידוע שהייתי תלמידך כהיסטוריון של המשפט, וכמובן שזה היה בעל ערך מיוחד עבורי לנקוב בשמך בהקשר זה בימים אלה באמצעות אותם צדדים המקורבים אלי. אם כך, יפנו אליך בהקדם האפשרי, כבר בימים אלה, במשאלה לתת הערכה, כהיסטוריון של המשפט, על שיטת העבודה (ההיסטורית-משפטית) שלי ואיך השתמשתי בה ב"דיני הנישואין", ובהקשר זה, לכתוב חוות דעת על כישורי והתאמתי למשרת הוראה אקדמית.

אדון פרופסור נכבד מאוד, אני מודע לחובת התודה המתמשכת שלי כלפיך. אני יודע כמה אני חייב לך תודה על החינוך שלי בכלל, וכמה אני אסיר תודה להוראתך ולהדרכתך הבלתי אמצעית בעבודה המדעית שלי. אני יודע גם היטב אלו מאמצים מרובים עשית לגבי אז, בשנים שאחרי הופעת "דיני הנישואין", כשנסית לעזור לי בעניין ההבליטציה (התואר האקדמי הגבוה ביותר בכמה ארצות אירופה, אחרי דוקטורט – בין הדרישות: פרסום ספר או עבודה בהיקף דומה) ובקריירה האקדמית. פעלת אז עבורי ללא לאות, בכל החריצות והנחרצות שבאישיותך, תחילה במינכן ואחר כך בלייפציג. בגלל שורה של מכשולים, שהיו מחוץ לתחום ההשפעה שלך, לא נשאו מאמצים פרי. אין לי ספק בכך שגם היום, אחרי שנים ארוכות, אתה נושא בחובך את אותו היחס כלפי, ושתעמוד לצדי באותה נכונות לעזור. אני נותן את אמוני בכך שגם היום תעזור לי בכל יכולתך, ותורה לי שוב דרך למסלול אקדמי (הפעם למסלול ספציפי יהודי-אקדמי).

1) כמובן שלאור הניסיון העשיר שרכשת בטיפול במינויים אקדמיים איני צריך לייעץ לך דברים, הברורים לך מאליהם, לגבי הניסוח היעיל של חוות דעתך הידידותית. אולי אני צריך לציין רק דבר אחד. מובן מאליו שבשום אופן אין לחשוש מכך שבחוות דעתך תידרש לחרוג מהמסגרת המלאה של מיומנותך המקצועית. ברור שחוות הדעת שלך אינה צריכה לעסוק בהיבט ההלכתי הטהור של הכישורים שלי, כלומר במסה של הידע ההלכתי. על זה כבר התבטאו בהירות מספקת המעריכים ההלכתיים המיומנים (וגם הביקורת המקצועית-יהודית) עם הופעת "דיני הנישואין" וגם בהזדמנויות אחרות, ולגמרי לא יהיה קשה לקבל על כך חוות דעת מצד המומחים ביהדות, במקרה שגם זה יהיה נחוץ. כשתראה זאת לנכון, אתה יכול לומר זאת בפירוש בשקט. מלבד זאת יש לי יסוד להניח, כפי שכבר ציינתי, שחקירה כזו כבר התחילה. הנושא של חוות דעתך צריך להיות רק הצד המתודי (היסטורי-משפטי) של עבודתי.

אולי, בהתחשב בנסיבות, אני צריך לבקש ממך עוד משהו, וזאת כיוון שהפעם חוות דעתך אינה מיועדת לעמיתים למקצוע - יהיה ערך מיוחד לכך שהישגיך יהיו מוצהרים בפירוט (על המינוי לא מחליטה ועדה מקצועית של פקולטה, אלא שבין הגורמים המכריעים השונים שמעורבים בעניין נמצאים, בצד מלומדים יהודים – כלומר מתחום מדעי היהדות – ורבנים, גם פרופסורים מאוניברסיטאות, אקדמאים בחיים המקצועיים – רופאים, משפטנים, ומורי תיכון, וגם סוחרים). לרוב הקוראים של חוות הדעת שלך לא יהיה שום מושג במעמד חקר המשפט התלמודי. לכן זה יהיה מאוד ראוי לתודה אם תואיל בטובך להתוות בקווים כלליים את מעמדן של עבודותי בחקר המשפט התלמודי.

תוכל לרמוז, בטובך, איך בכלל, לדאבוננו, מוצאים רק לעתים רחוקות קשר בין חינוך משפטי מבוסס לבין תרבות תלמודית. היו בין קודמי (וזה נכון במידה רבה גם לעבודות שמופיעות היום) משפטנים טובים שחסרה להם התרבות התלמודית המיוחדת (ראה כמה מהביקורות של אפטוביצר, בירחון להיסטוריה ומדעי היהדות 1908 ובמקומות אחרים). חוקרים אחרים, לעומתם, היו תלמודיסטים בולטים, אבל חסר להם החינוך המשפטי, כך שהם לא שלטו אף פעם בטרמינולוגיה המשפטית המקובלת. אבל גם אותם אלה בעלי רקע מינימאלי בתרבות היהודית שקיבלו חינוך משפטי דוגמאטי-שיטתי דחוק, ודוחקים גם היום, את המשפט התלמודי לקטגוריות מקצועיות של המשפט הרומי או המשפט המודרני, מה שיצר "מוסדות" או "קובצי חוקים" לכאורה תלמודיים (עבודות נרחבות מסוג זה, שמחוץ לכך הן אוספי חומרים שנלקטו בשקידה ויכולות לשרת היטב כספר יען למשפטנים המודרניים, הופיעו שוב רק לפני שנים אחדות, נקראו ושובחו ע"י רבים).

היום פוגשים לראשונה עבודות ראויות באמת (בצד מספר שותפי-עבודה מהחוג למשפט העברי בפלשתינה, אני חושב, למשל, על ד"ר מרכוס כהן, באזל, שמאמרו היוריסטי, כמובן יוריסטי-דוגמאטי, ב"לקסיקון היהודי", מעובד באופן יוצא מהכלל, ועל אריך הילדסהיימר). אבל, מאידך, אותן ההצגות הדוגמאטיות המצוינות, שאליהן מתייחסת הערכה זו, אינן מעניקות, לרוב, שום תשומת לב להתפתחות בתוך התקופה התלמודית הנרחבת, ההתפתחות מהחוק המקראי דרך זירת התנאים הסופרים ודור האמוראים. עבודות כאלה אמנם מצטיינות בקו הדוגמאטי הטהור, אך מאפשרות, לעומת זאת, הימנעות מטיפול ביקורתי היסטורי-משפטי בחומרי המקור של התלמוד, ולו גם במידה הצנועה ביותר. גם שם עדיין לא נעשה, אף פעם, הניסיון לייצר טקסט מאושש, כשזה מגיע לכך בכל אופן, עדיין לא באותה מידה שמאפשרים אמצעי העזר הצנועים הקיימים של ביקורת טקסט. יש בכך כמעט משום אי-נעימות אסתטית, כשמובא מפעם לפעם טקסט של מקור תלמודי מאיזו שהיא הוצאה משובשת, והמחבר, בעליל, אינו מודע להוצאה הביקורתית הסמכותית שמונחת בפנינו כבר כמה עשורים, ולא עולה בדעתו כלל המחשבה שמתבקש השימוש בה.

לפעמים המחבר הוא, בדרכו, תלמודיסט מצוין בהחלט מהאסכולה הישנה, אבל חסרה לו ההיכרות האינטימית אפילו עם היסודות של היודאיסטיקה המודרנית. דיסציפלינה זו כולה היא עברו, כמו שאומרים, ארץ לא מודעת, לא כל שכן שאין לו בכלל שום מושג על חקר התלמוד המודרני או על בעיות המבוא של ההיסטוריה בת זמננו של הספרות התלמודית. כך, בסך הכל, אין שם שום מעמד לקישורים בני זמננו בין המקורות התלמודיים השונים. בדרך כלל, השונות של הנוסחים של אותם דינים באותם מקורות תלמודיים (כמו ברייתא מהתלמוד הבבלי, ברייתא מהתלמוד

הירושלמי, תוספתא, מדרשי הלכה) אינה מוזכרת כלל, ולעתים נדירות עוד יותר הם מושווים זה עם זה, למרות שלעתים קרובות יש להבדלים אלה משמעות גדולה ביותר למהלך תולדות המשפט (להקשר זה, כידוע לך, התייחסתי בפרוטרוט במאמר הביקורת שלי "על הדין היהודי", ב OLZ (Orientalische Literaturzeitung).

מועט באותה מידה הוא גם המאמץ לעקוב ברצינות אחרי הקשרים המשולבים זה בזה בין הדין היהודי לבין דינים אחרים, כמו אחרי כל התהליך המרתק של מעבר התרבות היהודית דרך הספרה של ההלניזם, באיזה אופן נשברה או הוסטה מחשבת המשפט היהודי על ידי המדיום ההלניסטי (LXX.Philo)*.

כל זאת כשלא לוקחים בחשבון את שיטתי לשימוש בהשוואה המשפטית לדין המקראי תלמודי, שיטה שאיפשרה לראשונה לגלות דרכי מחשבה לא משפטיות מההיסטוריה המשפטית ההשוואתית מעקבות שעלולים לעבור לידם בלי לשים אליהם לב. לכן אודה לך מאוד אם תאמר במפורש איזה צעד מתודי המניח יסודות למחקר הדין המקראי, ובמיוחד הדין התלמודי, מהווה "דיני הנישואין" שלי לעומת המחקרים הקודמים.

לאחרונה פותחה בעיית תרבות זו בהצטיינות ובאופן מרגש במיוחד מההיבט הלא משפטי ע"י היינמן, 'הרקע התרבותי היווני והיהודי של פילון', עד עתה הופיעו חלק א (ספר יובל ל 75 שנה לסמינר התיאולוגי היהודי, ברסלאו 1929), וחלק ב (ספר השנה של הסמינר התיאולוגי היהודי, ברסלאו 1929). בחלקים שהופיעו עד עתה יש רק נגיעה ברפרוף במשפט הפרטי. (הערת הכותב)

2) אולי גם ידוע לך, במקרה הטוב, שבמאמרים קצרים וביקורות שונים שלי בתולדות המשפט יש אזכורים לעבודתך (כך, לדוגמה, במאמר המפורט "על הדין היהודי", OLZ 1927, המוזכר לעיל, הנוגע בבעיות מתודיות בסיסיות). זה יהיה בעל ערך מיוחד, לדעתי, אם תוסיף, בידידותך, שכתלמידך נמצאתי, באופן טבעי, גם זמן רב במגע מפרה אתך זה שנים מאז תחילת דרכי. הקשרים בינינו לא ניתקו אף פעם גם בשנים האחרונות. כמובן שזה נתן לך אפשרות לשיחות מפורטות אתי על נושאים שונים בתולדות המשפט. לכן, חוות דעתך אינה מבוססת על הפרסומים שלי בלבד, אלא גם על כך שיכולת להתבונן מקרוב בכל דרך עבודתי. כל אלה תרמו בדרך זו לביצור תיאור התרשמותך.

3) כמובן שכמו שציינתי בהתחלה, המשרה שמדובר בה אינה דוצנטורה מיוחדת לתולדות המשפט התלמודי, אלא (בהתאם לאופי של סמינר הרבנים וכמו בפקולטות התיאולוגיות של אמונות אחרות, שמוקדשות לחינוך המקצועי של התיאולוגים שלהן) דוצנטורה להלכה (כלומר, הלכה כללית, הלכה כמכלול הדינים היהודיים, שמזה תולדות המשפט הוא, אפשר לומר, חתך אופקי של תולדות ההלכה). במילים

אחרות, זוהי דוצנטורה לתלמוד ופוסקים. בכל זאת יש לטיפול בתולדות ההלכה ערך מיוחד למשרה שם (זוהי תוצאה מפעילותו של דינר (Dünner), שעבודותיו הניחו בסיס לתולדות ההלכה התלמודית, למרות ההתנגדויות הרבות שהן מצאו אצל אנשים מסוימים, ושהיה במשך שנים ארוכות רקטור ומארגן מחדש של אותו סמינר והטביע את חותמו על כל מלומדי התלמוד ההולנדיים).

כמו שאתה יודע, מאז הופעת "דיני הנישואין" הסבתי את עצמי בעיקר ללימודי תולדות ההלכה הכללית, וחוף מזה יש להביא בחשבון שכידוע מהמאמרים ומהקורסים שלי, אני עובד בתחום תולדות ההלכה וביקורת התלמוד במיוחד מנקודת המבט שנותנת לי הזדמנות מיוחדת. באמסטרדם. לכן יהיה גם זה מועיל ביותר, לדעתי, אם תוכל, בטובך, לחוות את דעתך, מההיבט ההיסטורי הטהור, על סמך דיני הנישואין² והתרשמויותיך האחרות מהבנתי את הבעיות ההיסטוריות, על עומק ההבנה ההיסטורית שלי, ומה אתה חושב על היכולת ההיסטורית שלי ועל מיומנותי בהצגת בעיות של היסטוריה התפתחותית.

4) כמו שידוע לך זה זמן רב, וכבר ציינתי זאת במכתבי זה, פניתי ללימודי תולדות ההלכה, במלוא המרץ, זמן קצר אחרי הופעת "דיני הנישואין". כתבתי לך זאת כבר פעם: מנקודת מבט רעיונית איני מצטער על כך כלל וכלל. טיפלתי בזאת בינתיים בפירוט באותו מאמר ביקורת ב OLZ: לו היה המחקר ההיסטורי-משפטי של הדין התלמודי, ושל הדין היהודי בכלל, הזורם ממקורות כה עשירים והמציע בעיות כה מרתקות, מתנהל באותה רצינות, אותה סולידיות וגם עם אותם פירות, כמו תולדות המשפט הרומי או תולדות המשפט הגרמני, אז צריכים היו הלימודים הספרותיים-היסטוריים ללכת יד ביד. לכן לא תיתכן חלוקת עבודה בסיסית למשפט מכאן, בה משאיר היסטוריון המשפט בעיות אלה להיסטוריון הספרות או להיסטוריון ההלכה הכללית, וזאת כיוון שהוא צריך לפגוש שאלות אלו בכל פרט של המחקר ההיסטורי – משפטי. הדברים האלה קרו כך לי עצמי, שבשאיפה להכשיר את עצמי בלימודי תולדות ההלכה הכללית ותולדות הספרות, נדחפתי על ידי מקבצים של בעיות שונות, שמשכו אותי במידה כה רבה ולא הרפו עוד, כך שלא יכולתי לעמוד בפני הניסיון להקדיש את עצמי קודם כל לבעיות אלה, אבל אדם חוזר תמיד לאהבתו הראשונה, ואני מקווה שבעזרת השם אזכה שוב לעבודה מדעית פורייה ולהיות יכול להקדיש את עצמי, לצד תולדות ההלכה הכללית, גם לתחום היותר ייחודי של לימוד תולדות המשפט. מלבד זאת לא חסרים בהלכה לא תופעות ולא מוסדות שבהם משפט במובן הצר וההלכה אחרת שזורים זה בזה באופן כה הדוק, ושלכן לפי הצגתם נקבע, עבורי, היסטוריון הלכתי מצליח. זה מפתה אותי במיוחד לחקור חומר כזה. בסיכום אני צריך לציין שתמיד כיוונתי את המאמצים להעמיק את לימודי תולדות המשפט שלי,

לנהל אותם עוד ביתר דייקנות ותשומת לב ולעצב באופן מוצק עוד יותר את היסודות שהנחת, בכיוון של אותם לימודי תולדות הלכה כלליים ולימודים תלמודיים - התחלות לכך היו כבר ב"דיני הנישואין" שלי. להערכתי זה יהיה מועיל מאוד אם תואיל בטובך להתייחס במכתבך להקשר זה.

5) זכיתי לקבל את החינוך שלי בתולדות המשפט באסכולה של רומניסטים כמו מיטייס (Mitteis) ובהדרכתך. כמובן שגם בהמשך, מיד בתחילת התפתחותי, השפיעה על אופן עבודתי והתנהגותי המדעית. דרך העבודה של האסכולה הגרמנית והרומניסטית (אני חושב למשל על ראבל (Rabel), פארץ (Partsch), וונגר (Wenger); ובכלל החוג של ZSavSt (העיתון של קרן Savigny)). בדיוק כתוצאה מכך אני מרגיש באופן כה ברור שהעבודות שנעשו עד עכשיו בתולדות ההלכה בהקשר המתודי אינן עונות, הרבה פעמים, לאותן דרישות שהורגלתי אליהן מהמחקר הרומניסטי (וגם מחקר תולדות המשפט הגרמני). (למרות שוני החומרים של תולדות ההלכה ותולדות המשפט, לשניהם נקודות מגע משותפות רבות במובן המתודיקה של דרך העבודה). זה מושך אותי עוד יותר לתקוף את אותן העבודות שאני מאמין שנחוץ לבצען.

מאחר שבמכתב זה כבר עסקתי במהלך לימודי בשנים האחרונות, אני מניח שאתה מכיר את הקשר הפנימי שבין עבודותי המוקדמות יותר בתולדות המשפט לבין עבודותי העכשוויות בתולדות ההלכה (ותולדות הספרות). אני מאמין בהחלט שמחקרי בתולדות ההלכה, השזורים בשימושים המתודיים של הדרכתך בתולדות המשפט, טבועים בחותמך.

6) בהתחשב בכך שחוות דעתך אינה מיועדת הפעם לעמיתים למקצוע, כמו שכבר ציינתי, אולי יהיה לזה ערך מיוחד אם תואיל בטובך גם להורות על הנקודות הבאות: החריצות והדייקנות בשימוש שלי בספרות כאשר טרחתי להתייעץ בכל הספרות הניתנת להשגה וגם בזו המרוחקת, על הזהירות ותשומת הלב של עבודתי, ובמיוחד על כך שאני יודע לעמוד בפני השערות מתוחכמות שאין להן תשתית מספקת, והרבה פעמים לא חסכתי ביקורת גם מהתוצאות שלי עצמי.

7) בנוסף, זה יהיה חשוב אם תואיל בטובך גם להתייחס למגוון ההתמחויות הבסיסיות הכלליות שלי (התמחות בהיסטוריה כללית של המשפט, מזרחנות, מדעי המקרא), שכמו שהן נראות לי הן נדירות בהקשר לתחום המיוחד של ההלכה, ולכן אני מאמין שארחיק יותר בהבנה, לא בכניסה לפרטים, אלא בראיית ההתפתחות מנקודת המבט הרחב. בהתייחסות לחילופי הדעות, בעל פה ובכתב, בקשר לבעיות המרובות של הדין התלמודי, היה, להערכתי, ערך מיוחד לו היית יכול להוסיף שאני יודע היטב לקרב חומר תלמודי ורבני גם לאנשים המרוחקים מהם.

8) אולי תואיל בטובך להוסיף שאתה מכיר אותי ואת דרך עבודתי, ולכן, למרות שכמי שאינו מומחה לתלמוד מובן שאינך יכול לשפוט בנושא, אתה מאמין בהחלט שגם הגישה המתודית שלי ללימודי ההלכה מפגינה את אותן תכונות ומעלות כמו לימודי תולדות המשפט שלי.

9) זה יהיה אולי לגמרי מתאים שתציין בהמשך שאתה מצטער על כך שהתפוקה המדעית שלי נבלמה בגלל עומס כבד של הוראה והפרעות אחרות. אתה עצמך חזרת ויעצת לי לסיים את הכנת כתבי היד של העבודות והרשימות המצויים בידי ולפרסם אותם. הבעת את דעתך שאולי אני מציב דרישות מרחיקות לכת מדי לגבי הדפסת הפרסומים שלי ושהאינטרס שלי מחייב פרסום עבודה, גם אם היא עדיין זקוקה להשלמה. זה בהחלט לא נכון שרצוני להוציא מההוצאות שלי פרסומים נחלש, להיפך – הוא גבר. אבל תוכל להיות משוכנע שכאשר אמצא משרה בה יימצא לי הזמן הנחוץ, אחזור לעבודה מדעית פורייה.

10) בהמשך, זה יהיה בעל משמעות אם תואיל בטובך להזכיר את העובדות הבאות: כבר זמן קצר לאחר קבלת הדוקטורט שלי איחלת לי מאוד שאמשיך במסלול האקדמי. היית לי לעזר בכיוון זה, תמכת בי בעוז ופעלת עבורי כמה פעמים, במינכן ואחר כך בלייפציג. אבל צץ הקושי שאני מההתחלה היה מנוי וגמור אתי שאפשר לעבוד בתחום הדין היהודי רק בהקשר למשפט המזרח הקדום. התעקשתי קטגורית לרצות להקדיש לגמרי את כוח עבודתי בעיקר לתלמוד ויודאיסטיקה ולא למשפט. אבל כשהעבודה שלי לא נמתחה גם לתחום משפט אחר, לא הייתה לי שום אפשרות קידום בקריירה האוניברסיטאית הגרמנית. מסיבות אלו נתקלה גם ההביליטציה שלי בקשיים גדולים. לכן כשנאלצתי לוותר על מסלול ההביליטציה הסיבה לא הייתה נעוצה בקוואליפיקציה שלי. במינכן הציגו האדונים ברי הסמכא (וונגר, ראבל) את הקוואליפיקציות האקדמיות שלי, אבל מאידך חסרו התנאים הפורמאליים של בחינות המדינה השניות, שעבורי לא באו בחשבון בגלל הצורך בתקופת התמחות של שלוש שנים בעריכת דין מעשית. בלייפציג, שוב מאותן סיבות המוזכרות לעיל, הפקולטה לא רצתה לתת משרת מרצה בכיר (פריבאט-דוצנט) למקצוע שאין עבורו קתדרה. זה היה להערכתי מועיל מאוד לו היו דברים אלה מסופרים במכתבך העתידי ולו יכולת להוסיף שגם אתה הערכת שיש לי היכולת המדעית להביליטציה וניסית להשפיע בכיוון זה.

11) עתה, כשמכתבי מתקרב לסיומו, אני צריך לבקש ממך לסלוח לי אם אורך מכתב זה המתקרב בגודלו למאמר, עייף אותך. אני צריך לקוות תקווה שלמה שלא תבין שלא כהלכה את מטרת מכתב זה. בניסיון העשיר שיש לך בטיפול בעניינים כאלה לא היו נחוץ לך שום הנחיות נוספות, אבל כמו שציינתי קודם, מצב העניינים כאן הוא

שונה, כיוון שחוות דעתך מכוונת לוועדה שמורכבת ברובה מהדיוטות. הם יקבלו חוות דעת מברי סמכא מהצד היהודי על כישורי בהלכה ולכן זה חשוב לי, אדוני הפרופסור הנכבד מאוד, שתדגיש את אותן הנקודות לגביהן אני יודע שאותן סמכויות יהודיות מכריעות יהיו פחות מודעות להן, ושאותן בדיוק ירצו לשמוע מנקודת המבט שלך. מאידך, נסיעה ללייפציג לשם הידברות בעל פה היא בלתי אפשרית עבורי (כרגע אני מחליף את הרב, ומיד אחרי זה יש לי שוב קורס מבוא לעבודות תלמודיות לשניים עד שלושה משתתפים). לכן אין לי אפשרות אחרת אלא לידע אותך באמצעות מכתב מפורט זה.

מובן מאליו שהנקודות שהצגתי במכתב זה ישמשו לך רק כחומר הכוונה. הן אינן אמורות בשום אופן להשפיע על החלטתך. אני מבקש בכנות להתייחס למכתב זה רק כאל רעיון לא מחייב ולבדוק מעמדת הביקורת שלך אינך צריך לשנות מהצעותי. מהתיאורים שלי ידוע לך כמה מועטות הן המשרות המדעיות האפשריות שבאות בחשבון עבורי, משורה של נימוקים הידועים לך, וכמה לעתים רחוקות נקריית הזדמנות כזאת. ידוע לך בנוסף איזו משמעות מכרעת לעתידי יכולה להיות לחוות הדעת שלך. ואם אני גורם לך בעניין זה טרחה, אני אבל יודע שתעשה זאת ברצון. אני יודע איזה כמה טרחת כבר עבורי בהזדמנויות קודמות ואני גם יודע איזה משמעות של סיפוק ושמחה יש עבורך כמורה אקדמי כאשר תלמידך יכולים לעלות למשרות אקדמיות. אשר למכתב המבוקש, הייתי רוצה שבמידה שנשאלת דעתך, כמו שכתבתי קודם, יהיה לו האופי של חוות דעת על הקוואליפיקציה שלי למשרת הוראה אקדמית.

במצב העניינים הנוכחי אני יכול עדיין לומר באיזו נקודת זמן יישלח אליך מכתב המשאל. יכול להיות, אני מקווה כך, שזה יקרה במהרה. אבל זה גם יכול עוד לקרות בעוד זמן מסוים. גם אני יודע ממי יצא מכתב המשאל, האם מהקורטוריום או שאחד מחבריו יכתוב אליך ישירות. או שיפנה אליך אחד מחברי, אחד מאלה החתומים על המזכר, כדי להביא את חוות דעתך לידיעת הקורטוריום המכריע. הגורמים המכריעים אינם מועצת פקולטה ופעילותם אינה בהכרח שוקטת בחופשה האקדמית. לכן יתכן שיפנו אליך בזמן החופשה האקדמית. אני מבקש ממך בכנות להואיל לקחת על עצמך את הטרחה כאשר תוכל, גם במשך החופשה, כיוון שהדבר דחוף, ואני אולי צריך לבקש ממך שליתר ביטחון תיקח אתך את מכתבי לחופשתך. מיד כאשר יהיו איזה שהן חדשות, איידע אותך, כמובן מאליו, על מהלך העניינים. אני מבקש בכנות שתתייחס למכתב זה כאל פרטי בהחלט. בתודה מקרב לב ובאיחולים הטובים ביותר לבריאותך ובברכות לבביות לך וליקיריך."

מפת גרמניה. לייפציג, רגנסבורג, וירצבורג ושטוטגארט מסומנות בקו עבה

מרחקים ברכבת (בק"מ): שטוטגארט-----לייפציג-----רגנסבורג-----וירצבורג-----לייפציג

245 180 260 365

פרק ט: מעליית היטלר עד הפלישה להולנד

סיפור המעבר להולנד על ידי חנה יצחקי: "אנחנו, הילדים, עברנו את הגבול בצורה מיוחדת: נסענו באניות, ולא ברכבת עם אמא. הגענו לרוטרדם באמצע הלילה, ולא רצו לתת לנו להיכנס. היה לנו ידיד בהולנד שעבד בנמל, והוא בירר את הדברים וסידר שנוכל להיכנס. הגענו לדירה של אמא, והיא עמדה באמצע החדר עם כל הרהיטים. היא לא ידעה כל-כך מה לעשות עם עצמה. הילדים הגדולים, ארבעת הגדולים, עזרו לסדר את הבית. אחותי הגדולה שרה-הינדה נשארה עוד בגרמניה כדי לסיים את בית-הספר. היו לנו שם קרובים. הגענו באוגוסט להולנד, ולמחרת אחותי לאה ואני נכנסנו לבית-ספר, והתחלנו ללמוד. לא עזרו לנו, בשפה ובשום דבר. רק אחרי הרבה שנים הבנתי שזה היה מעבר מאד קשה... השפה היא שפה דומה, אבל המשמעות של אותן המילים היא אחרת, כך שעברו כמה שנים עד שהתרגלנו. נכנסנו לבית ספר יהודי, והמשכנו להיות בית פתוח. השתלבנו מיד בתנועת הנוער הדתי שהייתה שם. זאת הייתה תנועה מאד בורגנית. הבנות הלכו עם הצמות מגולגלות, ואנחנו היינו חידוש שם וזה עשה רושם..."

אותו ידיד היה יהודה פליסאואר, סגן מנכ"ל הנמל, הנזכר לעיל. הוא לקח את הילדות לביתו ויצר את הקשר עם רצי באמסטרדם, והן התארחו בביתו לשבת³³.

וכך סיפרה לאה בדבריה ביום הולדתה ה-70:

"ב-1933 עברה משפחתנו להולנד. בהולנד, בשנים שלפני המלחמה, לא סבלו מנאציזם, אבל שם היינו במעמד של פליטים יהודים, היינו במצב שציפו מאתנו בעצם שנהיה אסירי תודה כל הזמן על שבכלל קיבלו אותנו ונותנים לנו לחיות. לתת לחיות ליהודים לא היה מובן מאליו באותן שנים. כדי לא לחטוא לאמת אזכיר שבתנועת הנוער הציונית התקבלנו דווקא בכבוד רב ובהכנסת אורחים חמה. המעמד של אבא והאהבה שכל המכירים אותו רחשו לי, זה כמובן עזר, וגם הידע שלנו בעברית וביהדות והמספר הגדול של שירים עבריים שידענו, חיזקו את הקשר."

שרה-הינדה, שהגיעה לאמסטרדם כעבור שנה, לאחר שסיימה את הבגרות שלה, הייתה פחות מאושרת שם מאשר לאה, כמו שסיפרה: "חייתי באמסטרדם כמעט שנתיים, אבל הייתי די אומללה. סביבה חדשה, אנשים ומנהגים אחרים, כללי התנהגות שונים. גם שפה חדשה. כל זה הוביל להרבה אי-הבנות. בכלל, הייתי אחרי ההלם של המאורעות בגרמניה, והעתיד היה מעורפל לפני."

³³ משום מה נעדר מחלק זה של הסיפור האב יקותיאל, שנסע להולנד כבר חצי שנה קודם לכן.

אבל גם היא מצאה את מקומה בתנועת הנוער הציוני דתי 'זכרון יעקב':
"בהתחלה חשבתי שיזכרון יעקב' היא המקום שבו מצאתי את אותה האווירה
שעזבתי בגרמניה בתנועת הנוער 'עזרא': תנועת נוער דתית לאומית, יותר ציונית
אפילו וחותרת להגשמה. לא חשתי בעצם הבדל גדול ... ביזכרון יעקב' התקבלתי יפה
מאד, ואני גם ארגנתי להם קצת חיים³⁴. כינסתי את האחים שלי והתחלנו לשיר שם.
הקהל היהודי הציוני מאד התלהב מן ה"להקה" של הנויבוארים. היו שניגשו אחרי
ההופעה (בחוגים הציוניים) והביעו את תודתם. לא היינו רגילים להתפעלות
מהזמרה שלנו ...

אבל הימים היו ימים טרופים. הם עקרו אותי מחיים שקטים במסלול די ברור אל
לימודי האוניברסיטה, ולפני נפערה תהום. כל תכניותי לעתיד נקטעו ובמקומן הופיע
הפחד מפני הלא-ידוע וה"מה יהיה". נקודת האור היחידה הייתה העלייה לארץ-
ישראל. על מה שיהיה אחרי זה לא חשבנו."

לאה ושרה-הינדה

³⁴ לאה נהגה להעביר שיעורים בתנ"ך בתנועה. זה נודע לנו מאירוע בבית יוליאנה - בית ההורים שאליה
נכנסו זיגי ולאה בשנת 1997. כשעלו שם במעלית, אמרה אחת הנשים ההולנדיות: "אאח, את לאה, אני
זוכרת את השיעור שהעברת בתנועה על ספר שמואל".

לאה, שכשנכנסה לבית הספר התיכון באמסטרדם לא ידעה כלום על הולנד ואף מילה בהולנדית, הייתה תלמידה מצטיינת, כפי שמעידים ציוני בחינות הגמר שלה (בשנת 1935): אלגברה וטריגונומטריה 7, סטריאומטריה וגיאומטריה תיאורית 8, מכניקה 9, פיסיקה 10, כימיה 9, ביולוגיה 7, **שפה וספרות הולנדית 9**, צרפתית 7, אנגלית 8, גרמנית 9, כלכלה 8, גיאוגרפיה 8, היסטוריה 8, קוסמוגרפיה 7, מדעי המדינה 8, **התעמלות 5**.

לאה (עומדת ראשונה משמאל) בתמונת סיום בית הספר התיכון

באותו תיכון יהודי באמסטרדם, HBS, אליו נכנסה לאה נויבואר בבואה להולנד, הכירה את בנו גיטר. שלמד אף הוא שם. בזכות הכרות זו זכה זיגי גיטר לראות את לאה לראשונה, ובעזרת בנו גם נקשר ביניהם הקשר. כפי שסופר לעדינה: "הפעם הראשונה שראה אבא את אמא הייתה כשהיא באה לקחת מִכְנֵנו שעורי בית. הוא ראה אותה מקצה המסדרון עומדת בדלת, והתאהב בה מרחוק ומיד. אחר כך, באחת השבתות, היה לבנו אוטו. הוא הזמין בחורה והזמין גם את אבא והציע לו להזמין בחורה. אבא הזמין את אמא, ומאז החברות ביניהם.

זיגי (ביום הולדתו ה-60 של בנו): "בשנות השלושים, כשהתחלתי את לימודי הרפואה שלי, הלכה וגברה חשרת העבים על כולנו באירופה. אז התחלתי להתעניין לעומק בבעיה היהודית. בנו כבר קשר אז קשרים יהודיים רחבים באמצעות חברים שפגש בבית הספר היהודי, ויצר קשר פעיל עם תנועת הנוער הציונית. שמעתי על כך ממנו, ויום אחד ב-1934 לקחתי דוגמה ממנו והצטרפתי אליו. זו הייתה תחילת פעילויות הציוניות מאז. נטייתי הציונית לשישים השנים הבאת תוגברה עוד יותר כאשר הוא אירגן טיול לסְכוֹנוֹניגן והזמין גם עלמה בשם **לאה**. זה קרה לפני 65 שנה."

וכך פירטה לאה: "זיגי הצטרף לתנועת הנוער הציונית בערך בזמן שנפגשנו. אני למדתי כיתה מעל בְּנו ובאתי לביתם להביא לו ספר³⁵. התיידדתי עם בנו כיוון שהיה יהודי בבית הספר שדיבר גרמנית שוטפת. משום מה היה לבנו אוטו כשהיה תלמיד והוא הזמין את זיגי לטיול בסקוונְינגן³⁶. אני נכנסתי מיד לתנועת הנוער הציונית-דתית 'מזרחי'. זיגי נכנס אחרי. היה שם מניין בשבת והיו חוגים לציונות ויהדות. אנחנו ארגנו תנועה שקראנו לה "יסוד המסד" - על פי השיר ('ברכת עס') של ביאליק: "אם לא את הטפחות רק מסד יסדְתם, רב-לְכָם, אחי, עִמְלָכֶם לא-שָׂא! הַפְּאִים - וּבְנֵיתֶם וְטַחְתֶּם וְשִׁדְתֶּם..." - יחד עם ליאון נורדהיים ארגנו את תכנית יסוד המסד שהוציאה חומר ללימוד היהדות, כך שתנועות הנוער היהודיות ילמדו מה זה יהדות - כי הם היו "עם-הארצים". אני חושבת שחומר זה הלך לאיבוד. היה בזה חומר על תרבות יהודית."

אך החיזור אחרי לאה לא היה כל כך פשוט עבור זיגי, הוא היה צריך לקבל גם את הסכמת משפחתה, כמו שסיפר לאחר פטירת רצי:

"לא הייתי כל כך בטוח אם אצליח לקבל את הבת או לא אקבל אותה... לטיולים שעשיתי עם לאה עוד בשנים שהכרנו, היחיד שעמד בדרכנו היה יוסף. לאן שלא הגענו תמיד פגשנו את יוסף. הוא אמנם לא סיפר שום בבית - איני יודע למה, אבל כנראה הוא לא רצה. אבל אומי רצי ידעה הכל, והיא איכשהו נתנה לי יד להיכנס, להתפלח לתוך הבית."

צעיר נוסף שהירבה לבקר בבית נויבואר, ולא רק מאהבת התורה, היה מקס נתנזן:

שרה-הינדה: "הקשר שלי עם מקס התחיל עוד בוורצבורג. הוא בא אלינו הביתה והתארח אצלנו. הוא חיזר אחרי, אבל אני רציתי אז להיות חלוצה, לצאת לאר. בתור חלוצה לעבוד.... מקס הגיע בהשפעת אבי לאמסטרדם. הוא עזב אז, עם משפחתו, לאמסטרדם. גם הוא חיכה לסרטיפיקט. אבל, שלא כמו אחיו, הוא לא הלך להכשרה בהולנד, אלא מצא עבודה כפקיד באיזו פירמה גרמנית - אצלם כתב את הקורספונדנציה והרוויח את קיומו. הוא לא גר אצלנו, היה לו חדר שכור. אנחנו נפגשנו שוב, כי הוא היה בא אלינו הביתה. הוא נתן לי להבין שהוא מעוניין בי."

שני המחזרים הצעירים, מקס (יליד 1911) וזיגי (יליד 1915) התיידדו מאוד בתקופה זו.

³⁵ הסבר זה מתקבל יותר על הדעת מאשר "שיעורי הבית", כיון שהם לא למדו באותה כיתה.
³⁶ בתחילת המאה העשרים הייתה סכוונְינגן, שליד האג, מקום קיט שמשך תיירים מכל רחבי צפון אירופה. היו בה מלון ובית מרגוע מפואר, ובו גם מסעדה וקזינו, כמקובל אז באתרי מרחצאות באירופה. במשך השנים הגיעו לסכוונְינגן גם ציירים רבים, שנמשכו אל הנוף הימי, אל הסירות הציוריות ואל אנשי הכפר בעבודתם. בזמן המלחמה שימש שם הכפר אמצעי לאנשי המחתרת ההולנדית שניסו ללכוד גרמנים שהתחזו להולנדים - בדומה ל"שיבולת" של אנשי גדעון - הגייתה של מילה זו בגרמנית בגרמנית שונה מהגייתה בהולנדית.

זיגי: "ואז הגיע ליל שבועות האחרון³⁷, שהיה כל כך מפואר כפי שהיה נהוג הרבה שנים בבית נויבואר. למדו כל הלילה עד הבוקר, והמשיכו בתפילת שחרית, וכיבדו אותי בלימוד משנה. זה היה מין בוחן בשבילי, כיון שאצל סבא יקותיאל (אז הוא היה אבא יקותיאל, אף על פי שראנו לו "דה אלטע נויבואר"), הייתי צריך להופיע עם המשנה שהכנתי בספרייה של האוניברסיטה ובספרייה של הסמינר, ורעדתי מאד. זה לא היה קל. מי שעזר לי שם באותו ערב, פינה לי מקום, פינק אותי בתה ועוגות וטיפל בי קצת מן הצד, הייתה אמא רצי, אשר נתנה לי הרגשה שאני יכול בשקט להיות שם, שאני לא יותר טיפש מאחרים. זה הצליח."

בנו הצטרף ל'זכרון יעקב' כבר ב- 1933, ונעשה פעיל בה. וכך הוא מספר על התנועה:
"בגיל ארבע-עשרה כבר הייתי פעיל בתנועת 'זכרון יעקב'... התנועה דמתה לתנועת 'בני עקיבא', אך ללא הסממנים המשיחיים הלאומניים המעוותים את דמותה היום. היא הייתה קרובה לתנועות הנוער הלא-דתיות, וחלקה איתן את ההשקפה לגבי החשיבות המרכזית של העלייה לארץ-ישראל. ההכשרות שהוקמו באותו זמן היו מיועדות לחלוצים הדתיים, כדגם של קיבוץ חלוצי-דתי, מקפיד על כשרות, תפילות ושבת מנוחה. החלוצים הלא-דתיים הסתפקו בהכשרה חקלאית אצל איכרים הולנדיים בעלי חוות ומשקים חקלאיים... ציונות ועלייה לא הלכו עדיין יד ביד, אם כי החלטות הוועידה הארצית של הנהגת התנועות הציוניות הורו לסייע לכל מי שיעלה לארץ-ישראל... תנועות הנוער החזיקו במשנה ברורה: עלייה והגשמה... אם היית חבר בתנועה – היה עליך לעלות ביום מן הימים; ואם לא עכשיו – אז בעתיד הקרוב או מאוחר יותר."

זיגי, בפנינת העגלה. במחנה קיץ של 'נוער המזרחי'

³⁷ הכוונה כנראה: חג השבועות האחרון לפני שלאה נסעה לארץ-ישראל.

תנועת הנוער של המזרחי 'זכרון יעקב' וה'פדרציה של הנוער היהודי'
מתוך הספר 'מעגלי היים וזהות' של יוסף מכמן (מלקמן)³⁸

"אחרי בר-המצווה שלי שלח אותי אבי למסגרת שבה למדו נערים שיעורי יהדות בשבת. לא נהניתי שם כלל ולא אהבתי ללכת לשם. לני אחותי כבר הייתה אז חברה בתנועת הנוער הציונית-דתית באמסטרדם "זכרון יעקב" (שנקראה כך על-שם יעקב רינס, מייסד 'המזרחי'). כאשר מלאו לי חמש-עשרה שנים, שכנעה אותי אחותי לבוא איתה בשבת אחת ל"זכרון יעקב" (או "זכרון", בהטעמת מלעיל, כפי שכינינו אותה). [...] התנועה הוקמה ב- 1916 על ידי מבוגרים, וביניהם כמה סטודנטים ב"סמינר היהודי ההולנדי", שנעשו לאחר מכן רבנים ומורים ליהדות. התנועה זכתה לשגשג בעקבות הצהרת בלפור. בשנת 1921 הוקם הארגון הארצי של תנועות הנוער היהודיות) שכונה "הפדרציה של הנוער היהודי" (JTF) בו התאגדו כל תנועות הנוער הציוניות בהולנד, הדתיות והלא-דתיות כאחת. "זכרון יעקב" הייתה בתחילתה תנועת הנוער היהודית הגדולה ביותר בהולנד. בזמן שהצטרפתי ל"זכרון", ב- 1929, חל מהפך בפדרציה של הנוער היהודי. המדריכים המבוגרים הוחלפו בצעירים יותר, שצמחו מתוך התנועה... שלא כמו במסגרת שבה הייתי חבר בתחילה, הייתה "זכרון יעקב" תנועה מעורבת של בנים ובנות, דבר שיצר מאליו אווירה שונה לחלוטין. מובן ששוחחנו הרבה על הציונות, ועד מהרה שוכנעתי שזה העתיד הנכון לעם היהודי. פירוש הדבר היה – ניתוק מהאווירה בבית, שכן- כפי שכבר ציינתי – אבי היה ליברלי מבחינה פוליטית וחסידי של השתלבות היהודים בחברה ההולנדית.

[...] זמן מה לאחר שנרשמתי כחבר, הגיע ל"זכרון יעקב" באופן קבוע **ליון נורדהיים** (יליד 1910). ליון למד משפטים אך מעולם לא היה לעורך דין. הוא היה אדם בעל מחשבה מקורית, והייתה לו השפעה מיוחדת במינה על כולנו בגלל כוח השכנוע העצום שלו, הן בנאומיו והן בשיחות האישיים אתו. הוא היה בדעה שכל ציוני חייב לנסות להגיע לארץ-ישראל ולהתנתק מהחברה ההולנדית. מאוחר יותר פנה ליון גם לכיוון תיאולוגי שניתן לכנותו הטרודוקסי³⁹, כלומר - **אפיקורסות, אך תוך מודעות יהודית**: הוא דחה את ההשקפה האורתודוקסית של היהדות, אך עם זאת היה חסיד נלהב של המסורת היהודית והשמירה עליה. בהשקפותיו אלה גרם ליון למהפכה רוחנית בארגון הנוער היהודי. הודות לו כללה ההכשרה של מדריכים גם לימוד מעמיק של המסורת היהודית. בעיקר מאז 1932 הוא היה למנהיג הרוחני הבלתי-מעורר של הפדרציה של הנוער היהודי.

³⁸ פרק זה של ספרו של מכמן ניתן לקריאה באינטרנט (באתר 'תולדות').

³⁹ בכינוי 'הטרודוקסי', שילוב של דתיות שונות, השתמשו לגבי כמות נוצריות שכפרו בדוגמה הכנסייתית.

שנה לאחר מכן, בשנת 1933 הידועה לשמצה, כאשר הנאציזם ניצח בגרמניה, מונה ליון, שהיה מבוגר ממני בהרבה, ליושב ראש של הפדרציה של הנוער היהודי. הוא הזמין אותי להיות חבר בהנהגה הארצית של הארגון, כבוד גדול לבחור צעיר בן שמונה-עשרה, וקיבלתי על עצמי את הניהול של פעולות התרבות ואת הקשר עם החלוצים.¹ היה זה תפקיד חיובי מאוד, שנתן לי הזדמנות לארגן קורסים לשפה העברית בכל הולנד וגם לבחון את ההשקפות ואת המגמות בקרב החלוצים ולדון בהן. ליון היה יושב-ראש מלא מרץ שיזם תכניות חדשות, שבאמצעותן הוא ידע להעמיד את הפדרציה במקום מרכזי ביהדות הולנד. בפדרציה כבר הוכנו בעבר מבחנים למדריכים, אבל לפי הצעתו של ליון צורף לחומר הנדרש גם ידע על המסורת היהודית. מספר המצטרפים לפדרציה בשנים אלה עלה מאוד, וקשה היה למצוא קהילה בהולנד שלא הייתה בה תת-מחלקה שלה.

[...] בשנת 1935 התפטר יושב הראש של "זכרון", ליאו בּוֹלָה. מכיוון שרצה לעלות לארץ-ישראל. הוא ביקש ממני לקבל על עצמי את התפקיד של היושב ראש, וכאשר דחיתי זאת הוא ביקש את עזרתו של ליון נורדהיים. הייתי בדעה שעבודתי בהנהלת הפדרציה של הנוער היהודי מעניינת יותר מאשר התפקיד של יושב ראש "זכרון יעקב", וגם ניסיתי להסביר זאת לליון. אבל הוא ניהל איתי שיחה ארוכה מאוד, ולבסוף נכנעתי. בשנת 1936, בגיל 22, נעשיתי ליו"ר של "זכרון", ועלי להודות שזה היה בכל זאת תפקיד חשוב, מכיוון של"זכרון" היו בין 400 ל-500 חברים, כשליש מחברי הפדרציה של הנוער היהודי בהולנד. ב"זכרון" קיימנו בין השאר תפילות בשבתות ובחגים, אשר משכו מאוד גם את הציונים שלא הקפידו על שמירת המצוות. הנהירה הייתה כל כך גדולה, שהחל משנת 1936 הייתי צריך לשכור אולמות גדולים עבור התפילות בימים הנוראים. ההתעניינות גדלה גם משום שאנחנו ב"זכרון יעקב" התפללנו בהברה העברית כפי שהיא נהגה בארץ-ישראל, ולא בהברה האשכנזית כפי שהייתה מקובלת בהולנד ושעליה הקפידו מאוד. הקהילה האשכנזית התנגדה לכך, מחשש לקרע בקהילה. כאשר לא נענינו לדרישה לשוב להברה המקובלת באמסטרדם, הוזמנו לרב הראשי א' סרלואי (A. Sarloui), שרמז בשיחה איתי **ועם יזידי סיך (Sieg, לימים פרופסור גיטר)** שהוא יאסור את השימוש בהברה הספרדית (איסור של רב ראשי). בנוסף לכך הצטוו כמה תלמידים בסמינר היהודי ההולנדי, שהיו חברים ב"זכרון יעקב", לעזוב תנועה זו. העניין גרם לזעזוע עמוק באמסטרדם וההנהגה של 'ברית ציוני הולנד', שהבטיחה לנו את תמיכתה במאבקנו. לבסוף הבין הרב הראשי שאם יעמוד על דעתו, יוביל הדבר לקשיים גדולים בקהילת אמסטרדם, והוא ויתר על הטלת האיסור)...

זמן קצר לאחר עימות זה, ב-1937, התפטר ליון נורדהיים מתפקידו ונערכה לכבודו חגיגת פרידה גדולה באמסטרדם. מי היה צריך לתפוס את מקומו? הוא עצמו הזכיר שלושה מועמדים שיוכלו להמשיך ולבצע את תפקידו: יאאפ ון-אָמְרוֹנְגֶן (לימים יעקב ארנון, המנהל הכללי של משרד האוצר הישראלי), קארל ד' הרטוך ואנוכי. ואולם, כולנו היינו בגיל שבו צריך היה לעבוד כדי להצליח במבחנים באוניברסיטה, ולא יכולנו להקדיש זמן רב לפדרציה, שכארגון כלל-ארצי תבע רבות מההנהגה: ארגון מחנות הנוער, הכנת קורסים למדריכים ופיקוח על כארבעים מועדונים המפוזרים בכל רחבי הולנד. אני זוכר עדיין, כיצד שלושתנו התווכחנו על הנושא, כאשר כל אחד מאתנו טען שבאותה שנה יהיה עליו לעבוד קשה למען הקריירה שלו (ולכן לא יוכל ליטול על עצמו את התפקיד). לבסוף ויתרתי לאחרים, בתנאי שאחד משניהם יחליף אותי כיושב ראש אחרי שנת כהונה אחת. בסוף שנת 1938 אכן התפטרתי מכהונת היושב ראש של הפדרציה של הנוער היהודי. באותה שעה כבר הייתה אפשרות שגרמניה תפלוש להולנד בגדר איום של ממש.

לאה: "אבא וחבריו בתנועת הנוער הצי'עו שהתפילה תהיה במבטא ספרדי, קרוב יותר למבטא העברי בארץ-ישראל. הרב הראשי, המתנגד כמובן לשינויים, התנגד, וכתב "מכתב פתוח" לעיתון כנגד הצעירים, אשר הצעירים בצחקם על זה קראו לו "מכתב הקופים" (open letter במקום aapenletter), ברמזם למאבק בארצות הברית באותה התקופה, כשהשמרנים לא הרשו ללמד אבולוציה (שהאדם צאצא לקוף)... בחבורה שלנו היו פְּרָאם (אברהם) פֵּייס וחברתו ההולנדיה טיִנְקָה (טינה) וליאון נורדהיים⁴⁰."

יוסף מכמן: "את פריי דה-פאר הכרתי עוד ב-1930 בתנועת 'זכרון יעקב'... היא הייתה בת למשפחה ציונית – אמה הייתה בתו של הרב הראשי לאמסטרדם יוסף (הירש) דינר, שתמך בתנועה הציונית מראשית דרכה – וחברה ב'זכרון יעקב' מגיל 12... פעם אחת הזדמן לנו לצאת יחד לטיול ארוך באופניים, והגענו, באיחור, בפנים סמוקות, לקורס התנ"ך של ליאו זליגמן. בעקבות זאת ידעו הכל שאנחנו חברים. פריי למדה כבר אז גננות מתוך כוונה לעלות לארץ-ישראל, אבל היא דחתה את עלייתה כיון של לא היה עדיין סרטיפיקט, אשרת כניסה לארץ-ישראל... בעת ההיא יכול היה יהודי, שלא היה לו די כסף כדי לקבל סרטיפיקט בקטגוריה של "קפיטליסט", לזכות בסרטיפיקט בקטגוריה אחרת – בתנאי שסיים הכשרה כחלוץ בחקלאות. ב-1934, בגיל עשרים, החלטתי אם כן לעשות זאת. אבי ממש כעס על התכנית הזו. הוא אמר לי שלא עבד קשה במשך כל כך הרבה שנים רק כדי שבנו ילך לבסוף לעבוד ברפת."

⁴⁰ אמא סיפרה שהיא ולאון כתבו מאמר ביחד (לא מצאנו עותק שלו), וחתמו עליו LN² (ראשי התיבות המשותפים של שמותיהם). זה היה כבוד גדול שהמנהיג לאון נורדהיים חותם בשווה עם הצעירה לאה.

אסיפת 'המזרחי', אמסטרדם 1934, זיגני הצעיר (בקצה מימין, ליד חברו הטוב ליאון נורדהיים)

חנה יצחקי: "בשנת 1936 אחי יוסף, שלא רצה ללמוד, ... עלה לארץ-ישראל. אחותי (שרה-הינדה), שבאה מגרמניה שנה אחרינו לאחר שסיימה בית-ספר, הלכה להכשרה, ושתי אחיותי (שרה-הינדה ולאיה) עלו ארצה בסרטיפיקט לימודים. אנחנו שלושת הילדים, מרים יהושע ואני, נשארנו עם ההורים. אבא היה מאד מרוצה מהעבודה שלו. היו לו הרבה תלמידים, שגם אחרי הרבה שנים מאד-מאד העריכו אותו. אני לא כל כך הרגשתי בזה, אבל זה קורה לפעמים. לא היה לי שום קשר עם אבא. התמרדתי כנגד כל האווירה הזאת של הבית. סיימתי שלוש שנים בית-ספר תיכון, ואחר כך הלכתי לבית ספר לאומנות. למדתי גרפיקה, וב-1940 סיימתי את הלימודים.

בינתיים גרה אתנו גם דודה אדית (לוקסנר) שבאה מברלין, והבת שלה (חנה) הייתה כבר בארץ – היא עלתה בעליית הנוער. היא לא קיבלה סרטיפיקט בזמן, וחירתה לסרטיפיקט אצלנו. היא ברחת מברלין והייתה אצלנו בבית. אחר כך היא ברחת גם מאצלנו (לבלגיה). בשנים האלו לא היו לנו כבר הרבה קרובים בגרמניה. חלק מהם עלו ארצה... ב-1938 כבר התחילו להגיע הרבה פליטים מגרמניה, ואנחנו מאד עזרנו להם: אבא ואמא ביקרו אותם. ההולנדים הכניסו אותם לכל מיני מחנות. הם הקימו שבילים את הכפר ווסטרבורק (Westerbork). היו רבנים שבו. היו הרבה מאד אנשים במשך השנים שעברו את אמסטרדם ונסעו לאנגליה, לאמריקה וגם לארץ - עוד לפני שנת 1940. אנחנו דיברנו על הארץ, אבל לא באופן מעשי. חיכינו למשהו. דיברו על זה, אבל לא האמינו בזה..."⁴¹

⁴¹ לפי וימארס, ב-1933 עבר הרמן לאנטוורפן, והיה שם עד שעלה לארץ-ישראל ב-1937. אנה ושתי הבנות הצעירות, רבקה ובלימה עם בעלה, עלו ארצה לפחות שנה לפניו (לפי שרה הינדה ב-1934 או 1935). הוא בא בפסח ונפטר בסוכות. קברו (וזה של אנה) נמצא בבית הקברות 'דויד' בכניסה לחיפה.

לאה: "לאחר כל מה שראינו קודם בגרמניה נהיינו, כמובן, עוד יותר ציונים, וכל מחשבותינו בהולנד נסבו סביב העלייה ארצה. העלייה הייתה קשה, כי היה קשה מאד לקבל סרטיפיקט. בינתיים גמרתי בגרות והתחלתי לעבוד כמזכירה בבנק. שרה-הינדה אחותי הייתה בהכשרה. ב-1936 קיבלנו סרטיפיקטים כתלמידות בבית מדרש למורות 'מזרחי' בירושלים ועלינו ארצה, ויוסף בא כמה חודשים אחרי זה על סרטיפיקט של חלוץ. איך הרגשתי כאשר באתי ארצה? היה אז במודה שיר ביידיש, שיר עם כזה שמאז כנראה נשכח, "איך פוהר אהים" (אני נוסע הביתה), והשיר הזה שיקף בדיוק מה שהרגשתי כשעליתי ארצה... כשעליתי ארצה גרתי אצל דודתי (אסתר במברגר) ולמדתי הוראה בסמינר 'מזרחי' בירושלים. "

שרה הינדה: "מקס הגיע לארץ חצי-שנה לפני ואנחנו נפגשנו אצל הדודה שלי, אסתר במברגר, בירושלים. הוא היה בקשר איתם. הוא עבד בתל-אביב והיה לו מקום עבודה טוב. היה שם פרוספריטי. בכל ערב -שבת הוא נסע, תוך סכנת נפשות, לירושלים. זה היה זמן המאורעות והאוטובוסים לירושלים היו מסורגים. ... לאה ואני שכרנו חדר אצל הדודה אסתר. קיבלנו סרטיפיקט לסמינר 'מזרחי'. אני הייתי שם רק חצי שנה. אחותי לאה גמרה את הסמינר ואפילו לימדה. ב-24.8.1937 התחננו בבית הדודה צילה בכרמל. היא הייתה הבסיס שלנו. "

מראיון של לאה לעיתון 'את': "בימי נעורי בגרמניה ובהולנד, בבתים הלא-אמידים, כבית הוריה, הלימוד באוניברסיטה נחשב לוקסוס. וכיון שהיה צריך להתפרנס, קודם כל, הלכתי ללמוד מקצוע פרקטי – הוראה. "

חנה יצחקי: "אבא היה מאד מרוצה מהעבודה שלו. היו לו הרבה תלמידים שעוד אחרי הרבה שנים מאד-מאד העריצו אותו... אחד מהם שפגשתי בארץ אמר לי: "אבא שלך היה משהו מיוחד". אני לא כל כך הרגשתי בזה... לא היה לי שום קשר עם אבא. התמרדתי כנגד כל האווירה של הבית. אבל כאשר המלחמה באה, הדברים השתנו".

זיגי הושפע מאד מספרו של הסופר היהודי-אוסטרי פראנץ ורפל (1890-1945), 'ארבעים הימים של מוסה דאג', המבוסס על האירועים שקרו ב'הר משה' שבתורכיה בזמן רצח העם הארמני בידי העות'מאנים התורכים בשנת 1915. ורפל ניבא בספרו, שהופיע בגרמניה ב-1933, את גורל יהודי גרמניה כתוצאה מהאנטישמיות והנאציזם.

לאחר שעלתה ארצה, כציונית נלהבת, לפני שמלאו לה עשרים, הכשירה לאה את עצמה להוראה ולימדה תנ"ך ועברית. הימים היו ימי ה"מאורעות" בארץ, והיא גם הצטרפה ל'הגנה'. במסגרת זו היא גם שמרה על גג בניין "הסוכנות" בירושלים. מאידך, בתרגילי הסדר היא לא הצטיינה, והתקשתה בהליכת "שמאל, ימין..."

מתוך הספר 'נחמה – סיפור חייה של נחמה ליבוביץ', מאת חיותה דויטש

"שנת הלימודים תרצ"ה-תרצ"ו החלה. בת שלוש, חבושה בכובע ברט שהיה לסמלה האופייני, נכנסה נחמה לכיתה הבנות החדשה בסמינר 'המזרחי'. בלי לשאול לשמותיהן של הבנות, שזו להן שנתן הראשונה בבית-הספר, בלי הקדמות ובלי שום מילות פתיחה, ביקשה מהתלמידות המופתעות לפתוח את החומש בתחילת פרשת 'וירא'. "קראי", פנתה לאחת התלמידות, והתלמידה קראה:

"וירא אליו ה' באלוני ממרא והוא יושב פתח האוהל כחום היום. וישא עיניו וירא והנה שלושה אנשים ניצבים עליו. וירא וירץ לקראתם מפתח האהל וישתחו ארצה. ויאמר, אנא, אם מצאתי חן בעיניך אל נא תעבור מעל עבדך, ייקח נא מעט מים ורחצו רגליכם והישענו תחת העץ." (בראשית י"א א.)

"עכשיו", אמרה נחמה לתלמידה, "קראי את רש"י למלים: תחת העץ." התלמידה הנבוכה עשתה כאשר ציוותה עליה המורה וקראה בקול: "תחת העץ – תחת האילן." "כעת, תלמידות יקרות", אמרה נחמה, "אמורנה לי – מה קשה לרש"י בפירוש זה. ... מעודן לא חשבו התלמידות על השאלה 'מה קשה לרש"י... נחמה חזרה על כהשאלה וביקשה מכל אחת לכתוב תשובה במחברת, ובעודן עושות כך עברה בין הבנות לקרוא את התשובות... במחברתה של זהבה ובמחברות של בנות רבות אחרות, סימנה בעט אדום: "לא מספיק"

לפתע הרימה אחת הנערות את אצבעה. לא מזמן עלתה לארץ מגרמניה, עולה חדשה, בקושי דיברה עברית. בשקט, בשפה עילגת השיבה: "תחת העץ – תחת האילן, לא מטריאל." "נכון!" אמרה נחמה בחיוך גדול. סוף-סוף ירדה מישהי לסוף דעתה. "רש"י מדגיש שהם ישבו תחת עץ חי." וכתבה לה: "טוב מאוד."

זו, כמובן הייתה העולה החדשה לאה!!

הערה (דן עמיר): כנראה שאותה תלמידה זהבה, שמפיה שמעה חיותה דויטש את הסיפור, לא הבינה שרש"י הגיב כאן על הפירוש שמדובר כאן **בסוכה** שאברהם בנה (פירוש זה מובא ב'מדרש במדבר רבה', פרשה י"ד. יש גם כאלה שמסיקים מכך שביקור המלאכים אצל אברהם אירע בחג הסוכות, ולא בחג הפסח כפי שטוענים אחרים...)

עדינה: כשלמדתי לתואר מסטר קיבלתי משרה בתור אסיסטנטית, והעברתי את התרגיל בכימיה פיסיקלית לתלמידים שהיו שנה מתחתי. באותו זמן היה גם גדי מורן אסיסטנט. היינו כאילו ידידים, הוא גר בבית הסטודנט, וסבתא רצי מאד אהבה אותו, חשבה גם שהוא שידוך טוב. כשהיה נשאר לבד לשבת, הייתה מזמינה אותו לסעוד אצלה. אבל באותה שנה כבר הייתי נשואה.

הוא סיפר לכל החברים כמה אני בורגנית - למרות שאני נשואה אני עדיין מקבלת כסף מההורים. שאלתי אותו ממה הוא מתפרנס, והוא אמר: אני עובד למחייתי, אני אסיסטנט ומרוויח. מיד רצתי לחדרו של ראש המחלקה לכימיה פיסיקלית, הפרופסור שטיין, התיישבתי מולו, סיפרתי לו את הסיפור ושאלתי מדוע רק גדי מקבל מלגה ואני לא. על כך ענה הפרופסור: "גברת גיטר הצעירה, אין לי הרבה כסף. לך יש הורים שיכולים לעזור, אז החלטתי לתת לגדי שהוא חסר כל". קיבלתי את ההסבר בהבנה. גדי היה כבן 27. כשהחליט ללמוד, עזב את קיבוץ יגור, בלי פרוטה, וכך הגיע לירושלים.

והנה גיליתי שלאמא לאה קרה דבר דומה. כאשר למדה בסמינר בירושלים ב-1937, הייתה תלמידה מצטיינת מועמדת למלגה. היא הייתה מאד זקוקה לעזרה כספית באותה תקופה. כדי לקנות חתיכת שוקולד הייתה חוסכת את דמי האוטובוס והולכת ברגל. כששאלה את נחמה ליבוביץ מדוע לא קבלה מלגה, נחמה ענתה: "שמעתי שאת מסתובבת עם בחור עשיר!" זה הכעיס את אמא. הבחור העשיר הזה, גיטר, הוא גם אשר מנע ממני את המלגה.

לאה ויוסף בחתונת מקס ושרה-הינדה, אוגוסט 1937

תל-אביב 1937

שרה-הינדה: "עליתי (לארץ-ישראל) עם אחותי לאה... נסענו (ברכבת) לטרייסט דרך וירצבורג, ושם עלינו על אנייה ונסענו לחיפה. ההפלגה ארכה ארבעה-חמישה ימים. כשהגענו לארץ כבר היו לנו שני דודים בארץ - צילה ופנחס אנגלרד, שגרו בכרמל. הם היו הכתובת שלנו. הם הגיעו ארצה בשנת 1935, כאשר טיילו בארץ בירח הדבש שלהם. ארץ-ישראל מצאה חן בעיניהם והם החליטו לא לחזור הביתה. זה היה נגד רצון אביו של פנחס, הגביר אייזיק אנגלרד, והוא נישל את פנחס מהירושה. בסוף עלו כולם ארצה בשנות ה-40. פנחס וצילה עברו ימים קשים בארץ. למשל קנו מים בפחים, אבל הייתה להם הזכות לרכוש את אחד משני הבתים הראשונים שנבנו ב'כרמל המערבי', שהיה באותם ימים שומם... הם הוותיקים, הפכו להיות הבסיס של קליטת העלייה בארץ בשביל כל העולים החדשים מהמשפחה שהגיעו ארצה."

זיגי: "שנינו היינו ציונים צעירים בהולנד ב-1935, כאשר נפגשנו בתנועת הנוער ובאגודת הסטודנטים הציוניים, ומאז היה לנו ברור שעתיידנו בארץ-ישראל. לאה הגשימה את רצונה כשקיבלה סרטיפיקט ללימודים בירושלים (1936-1939), ואני הצלחתי עוד לבקר חודשיים בארץ ב-1937. התייעצתי אז, בין היתר, עם מנהל 'הדסה' – האם לעזוב את לימודי הרפואה אחרי שסיימתי 4 שנים על מנת להצטרף לקיבוץ. משום מה ד"ר יסקי⁴² המליץ לי לא לעזוב את הרפואה, וניבא שיבוא הזמן שאוכל לעבוד במקצוע זה בארץ. לאה באה לביקור בהולנד באוגוסט 1939, ואז פרצה מלחמת העולם השנייה בפולניה. החלטנו לא להיפרד שוב. לאה נשארה והיינו נאלצים לחיות יותר משנתיים תחת הכיבוש הנאצי בהולנד. שם התחתנו ב-16.5.1940, יום אחרי הכניעה של הולנד לגרמנים."

לאה: "ב-1939 נסעתי להולנד לביקור בחופש הגדול. הייתה שם המשפחה - אבא, אמא, חנה, מרים ויהושע, והיה זיגי שהכרתי עוד לפני שעליתי ארצה. והוא רק היה צריך לגמור את לימודי הרפואה ואז גם הוא יבוא ארצה ונתחתן... זיגי וּבְנוֹ (אח של זיגי) באו באוטו לתחנת הרכבת בגבול הולנד, Roozedal, כדי לקבל את פני, ולקחו אותי באוטו בדרך לאמסטרדם. בדרך, קרוב לגבול, עצרה אותנו משטרת הגבולות ההולנדית כדי לבדוק אם אין באוטו פליטים, חס וחלילה. בדקו את הדרכון שלי בקפדנות - אם יש ויזה וכד', ואחד השוטרים שאל אותי מה אני באה לעשות בהולנד, אמרתי שבאתי לבקר את ההורים. החזיר לי השוטר את הדרכון ואמר: "יש לך מזל שהולנד מדינה נאורה כל כך שנותנים לך להיכנס". זו – מקלחת, קבלת פנים מפוצצת. מיד טעמתי שוב טעם גלות."

⁴² ד"ר חיים יסקי, יליד 1896, היה יו"ר ועדת ההקמה של בית החולי האוניברסיטאי 'הדסה', ועם הקמתו ב-1938 היה מנהלו הראשון. הוא היה בין הרוגי השיירה ל'הר הצופים' ב-1948.

בנו גיטר: "בתוך המערבולת השוצפת של שנת 1937 נמשכו החיים. היה גם צריך להחליט החלטות פרטיות, כמו: המשך לימודים או בחירת מקצוע. היה לי ברור כי מקומי בארץ-ישראל, ולכן נרשמתי ללימודי כלכלה באוניברסיטה העברית, בהמשך למגמת לימודי בתיכון הריאלי הכללי. בגאווה רבה הראיתי לאמי את מכתב התשובה מהאוניברסיטה, ועליו בול עם דמותו של ג'ורג' החמישי מלך אנגליה. התקבלתי!... אך תקוותי התבדתה מהר: עקב המצב הפוליטי לא ניתן היה לזכות בסרטיפיקט ולרכוש כרטיס אנייה לפלשתינה. אלפי פליטים חיכו בהולנד לרישיון עלייה לארץ, והסוכנות היהודית, המופקדת על אספקת בסרטיפיקטים, הכירה, בצדק, בקדימותם של פליטים ממזרח אירופה וממרכזה, ליציאה. נאמר לי כי עד שאקבל סרטיפיקט של סטודנט משתרך לפני תור של שלוש שנים ...

בינתיים הייתי צריך להעסיק את עצמי. הורי לא התנגדו לתכניתי לצאת להכשרה. אבל במעשיות הטבועה בו (ואולי גם בהכירו אותי), יעץ לי אבי לא להתחייב לזמן ארוך. במקום לצאת לקבוצת הכשרה, מצאתי כפר שבו יכולתי לסייע לאיכר. נטלתי את אופני, ובלב מתרונון – על אף הגשם שניתך בכל עוזו – דיוושתתי ליעדי. הגעתי בשעה רבע אחר-צהריים. עלטה גמורה שררה, וה"בור" (איכר הולנדי) לקח אותי לחדרי לישון. בשלוש אחרי חצות הוערתי ללא סנטימנטים והובלתי לרפת. דשדשתי בבוץ בחשיכה העבה, הושבתי על שרפרף, והאיכר לימד אותי פרק בהלכות חליבה. העתיד לא נראה מזהיר מתחת לעטיני הפרה הסבלנית. גם החליבה לא הייתה מהנה במיוחד... לפני הנץ החמה חזרתי לעיר באופני. אורות היום הראשונים שעלו מעל אמסטרדם גרמו לי אושר בלתי-נשכח... כחלוץ נכשלתי כישלון חרוץ.

למזלי נזקק לי אבי בעסקיו, ועד הגעת הסרטיפיקט המיוחל יכולתי, אפוא, להביא לו תועלת. נדמה לי שהרפתקתי החקלאית הותירה בו אי-שקט לגבי. אבי אהב מאד חקלאות על כל ענפיה, ובצער רב קבע שאיני הולך בעקבותיו בעניין זה. ומה אם אינני מן החרוצים, הסבלנים, המכורים לעבודה כמוהו? מתוך כוונות חינוכיות ומתוך דאגה לעתיד, החליט להזדרז ולשלב אותי בעבודתו – לפחות לא אהיה הולך בטל! גם אם לא אעסוק בעתיד בעורות בעתיד, אמר לי, אלמד מקצוע; ואם ארצה, אתחיל בא' ואמשיך עד ת', כמוהו. הוא מצא שהונגריה תהיה המקום המתאים ביותר עבורי ללימוד המקצוע... היו קשרים מצוינים עם ספקים ותעשיינים הונגרים גדולים, מומחים בעלי ידע וניסיון וסוחרים גדולים, שמהם אוכל ללמוד את רזי המקצוע, ושהותי בהונגריה תהיה מועילה ומאלפת לי ולחברה שהיה שותף בה.

השנה הייתה 1938, אוסטריה כבר סופחה לגרמניה במסגרת ה"אנשלוס". עזבתי את הולנד, שלכאורה הייתה שרויה בטוב, להונגריה, שמצבה נראה דומה. קרוב לשנה שהיתי בה."

בשנת 1939 עזבו דורה וזלמן שפירא את לייפציג וחזרו לגליציה, אך זמן קצר לאחר מכן נסעו, עם הבן יוסי, לארץ-ישראל, בסרטיפיאטים שהצליחה לסדר עבורם הבת מלה.

זיגי ולאה בסְוונִינגֶן, קיץ 1939

כשביקר בארץ-ישראל פגש זיגי את מנחם אוסישקין, יו"ר הוועד הפועל הציוני וראש 'הקרן הקיימת לישראל', והזמין אותו לבקר בהולנד ולפגוש שם את פעילי פדרציית הנוער הציוני. ואכן ב-1938, הגיע אוסישקין לאמסטרדם ונפגש עם מנהיגי הפדרציה.

מנחם אוסישקין זיגי גיטר יוסף מלקמן

באסיפה הכללית השנתית של פדרציית הנוער הציוני בהולנד, ספטמבר 1939, נבחרה ההנהלה החדשה: סיך (שמעון) גיטר, רו קוהל ורו לונברג – נשיאות, יאפ (יעקב) ואן-אמרונגן (ארנון), דוד כהן, פרדי כהן וקורט להמן.

שבת 28.10.39: "בבוקר יצאתי יחד עם ליאו הרמן ברכבת (מתחנת) ויקטוריה לברייטון. משם ברכבת קטנה לשירהאם – אחד מנמלי האוויר לאורך חוף הדרום, על מנת לטוס לבריטל ולאמסטרדם (לא השגנו מקום באוירון הטס ישר לאמסטרדם). בדיקת המכס והניירות נמשכה כשעתים – לא מרוב קפדנות אלא מאטיות. לא הורשינו לקחת אתנו שום עיתונים וניירות. הפקיד הבודק הביט בפנים." יום א 29.10.39: "בבוקר בוועידה המתכנסת היום באולם יותר צנוע, אך גדול למדי, בנוכחות קהל אורחים רב, ישבתי חֵרש ואילם דומם. רק רגע בקעה קרן אור דרך האפלה – בקרוא אחד מצעירי 'המזרחי', גיטר, העומד בראש הסתדרות הנוער האחידה, בתוך נאומו קטע מ'בעיר ההרֶגה' – בו יוצא המשורר ממרתף הדמים החוצה ורואה את השמש "משֶׁחַת זהרו" – משל לשאננותם של יהודי הולנד נוכח נוראות פולין. נאום זה של גיטר, אמרו, היה פיסגה בוועידה זו, אשר הוויכוח בין הקשישים והצעירים היה עיקר תוכנה... לדברי איש שיחי ממלא 'המזרחי' ההולנדי שעליה נמנה גיטר הנזכר לעיל תפקיד חיובי חשוב בהתעוררות הזאת של הנוער. 'המזרחי' ההולנדי מצוין בסבלנותו. בגלל זה הוא פסול אצל 'המזרחי' העולמי. אין הוא מנסה לכפות על אחרים את חובת המצוות המעשיות. זאת הוא מניח למצפונו של כל פרט. את פעולתו הציבורית – החונכת הוא מנהל בכיוון של קירוב הלבבות לערכים הרוחניים והמוסריים של היהדות. דווקא על ידי סבלנותו ונאורותו זו הוא מצליח לקרב את לבות הנוער ליהדות ואפילו לדת ישראל."

בנו: "פחות משנה אחרי פרוץ מלחמת העולם השנייה, באפריל 1940, נפרדנו מאבא בפרידה נרגשת מהרגיל. העמדנו פנים שוחקות, במיוחד אבא, שהבטיח לחזור הביתה בהקדם. הוא לא הפליג למסע תענוגות, אלא למסע עסקים – לרכוש עורות בארגנטינה. .. הערכנו את נסיעתו בארבעה חודשים לכל היותר: שבועיים מסע בלב ים, חודשיים-שלושה שהיית עבודה, ושבועיים בדרך הביתה.

התנהגות של בת-יענה – זו אולי המטפורה השחוקה, אך ההולמת, שבה אפשר לכנות את התנהגותנו... התנהגות זו הייתה אופיינית לכל קיבוץ יהודי באותו זמן. כמו יהודי הונגריה, ש/התעלמו מהכתובת שהופיעה באותיות ברורות וגדולות על הקיר, כמו יהודי בלגיה השכנה, לא שיערנו שהשקט מבשר סערה, שאלה ימי חסד לפני חשיכה גדולה... בתמימותנו סברנו כי הולנד תחמוק מהמאורעות, כמו שחמקה ממלחמת העולם הראשונה, משחקת את תפקיד ה"נייטרלית"."

אמסטרדם 1939

זיגי, לאה ויעקב, רחוב סטאדהאודר 147, אמסטרדם

זיגני (בחוברת לזכר רצי): "היה לרצי בתקופה הזאת הרבה קשר עם התלמידים של אבא יקותיאל. התלמידים האלו באו הביתה. באו ללמוד, באו לבקר אצל הבנות, באו בשביל החיים החברתיים. הבית שלהם היה בית פתוח, ולא היו כאלה באמסטרדם. זה לא היה בית לפי הכללים של החברה, זה היה בית "עצמאי". אבל טעות היא לחשוב שהבית הזה נבנה רק מהצביון החורג מן הרגיל של יקותיאל נויבואר, המדען החוקר, הרב והמשפטן. כל העסק הזה לא היה אפשרי אלמלא התדרוך שרצי נתנה לכל המפגשים האלה בבית שלהם, ואנשים באו. הצעירים באו ללמוד תורה ולהיפגש עם המורה שלהם. אבל הם באו גם כדי להיפגש עם רצי ולהתייעץ איתה. אחד המכתבים שקיבלנו אחרי פטירתה היה מתלמיד, לשעבר מנהל של אחד מבתי הספר התיכוניים הגדולים בתל-אביב. הוא היה תלמיד הסמינר באמסטרדם. הוא כתב לנו: "אינכם יודעים מה הייתה רצי נויבואר בשבילי. אני מעז לכתוב לכם כי אלמלא היא לא הייתי נמצא היום בארץ, והגורל המר שלי היה כגורלם המר של כולם. אני באתי הנה כי היא אמרה לי אז: "למה אתה לא חושב על הדברים? למה אתה לא עולה לארץ?", ואני השבתי לה: "אני בא לאכול אצלך מכיון שבבית שלי אינני יכול לאכול בשבת, ואת מזמינה אותי לבוא אליך. מנין, את חושבת, יהיו לי האמצעים להרשות עצמי לממן נסיעה כזאת?", והיא אמרה לי: "אני עדיין לא ראיתי בן-אדם בגיל שלך, צעיר שרוצה להגשים משהו - ולא מצליח. גם אתה תצליח". היא עודדה אותנו לעשות כפי שהוא רצה ולהגיע לאן שהגיע. זה לא היה שיעור בסמינר שעשה זאת, זה היה המפגש בבית של אומי רצי."

יקותיאל נויבואר (קרמיקה, חנה יצחקי)

פרק י: שנות כיבוש ראשונות

בנו גיטר: יום הולדתי ה- 21, שמונה במאי 1940, זכור לי היטב... כדי לחגוג את המאורע הזמנתי כמה מחברי לביתנו. סיפרתי להם שאבי מפציר בנו במכתביו ארגנטינה להצטרף אליו, אך ברוב דעות החלטנו לא להיענות להפצרותיו. אחי הבכור עמד לפני סיום לימודי הרפואה, ואני ציפיתי לסרטיפיקט לארץ-ישראל. אמא לא רצתה לעזוב אותנו, ואחינו הקטן יעקב היה צעיר מדי להשמיע את דעתו. שוחחנו על העתיד, המעורפל יותר מתמיד, וכרגיל נחלקו הדעות בין האופטימיסטים, שסברו כי הולנד תיחנה גם הפעם מנייטרליות, לבין הפסימיסטים, שחזו שחורות... למחרת, תשעה במאי, נפל הפור. בבוקר אותו יום יצאתי מאמסטרדם מזרחה, לעיר ארנהיים הסמוכה לגבול עם גרמניה, כשאיני חושד בדבר... כשהתנעתי את מכוניתי כדי לחזור הביתה, קרא מישהו משכניהם של ידידי: "הגרמנים עוברים את הגבול", אך לא שמת לב לקריאה. רק למחרת בבוקר שמעתי ברדיו כי מפציצים מנמיכי טוס חדרו לשטחה של הולנד ונראו מעל שמייהן של עריה הגדולות. חמישה ימים ניסו ההולנדים למנוע מהגרמנים לפלוש לארצם. התבוסה הייתה ידועה מראש... הידיעה שהמחישה לנו את חומרת מצבנו הייתה בריחתם של המלכה וילהמינה, משפחתה ופמלייתה הקרובה, כולל חברי הממשלה, לאנגליה... עכשיו כבר היינו בטוחים שעלינו לברוח, לעזוב הכל ולא להביט לאחור. העמסנו על מכונית החברה ככל שיכלה לשאת ויצאנו לדרך. הנמל היחיד שלא הופצץ או מוקש, היה נמל הדיג הקטן אימואידן, 20 ק"מ מאמסטרדם. קיווינו להשיג שם סירה או אנייה ולהפליג לאנגליה. בלב כבד נפרדנו מכל אשר אהבנו וטיפחנו. לא הפקרנו את ביתנו. הזמנו את שארי בשרנו, דינו ירח ואשתו, להתגורר בו. דינו התמנה זמן קצר לפני-כן לראש המשרד הממלכתי הבינלאומי לתיעוד המסים מטעם בית-המשפט הבינלאומי בהאג. קיווינו שירגישו אצלנו בבת, ושזרחותם האיטלקית תשמור עליהם מכל צרה.

לאחר נסיעה אטית ורוויית מתח הגענו לעיר-הנמל בשעה שלוש אחר הצהריים. בפאתי העיר הזדחלו מאות מכוניות. אלפי אנשים נהגו לפי היגיון שהנחה גם אותנו, ניזונים מהתקווה לעלות על סיפונה של אניית משא. רק שתי אניות עגנו בנמל, ואחת מהן יכולנו לראות במו עינינו; אך הנמל נראה משותק, ללא תנועה או תזוזה. נשארנו בתוך המכוניות, יוצאים מדי פעם לחלץ עצמות נוקשות ולהחליף דברים עם עמיתינו למסע. כל הלילה רחשו השמועות, ולפנות בוקר נודע כי הנמל משותק וסגור עקב פצצה שהוטלה בו. במסע מכוניות אטי, פגוש ליד פגוש, חזרנו נכאים ואובדי-עצות לביתנו."

חנה יצחקי: "ביום אחד במזג אוויר נפלא, אנחנו שומעים יריות, ומול הבית שלנו ראינו ריכוז של חיילים הולנדיים, אבל עושים צחוק ולא לוקחים את זה ברצינות, ופתאום ראינו את הגרמנים פה. ואז היו כל מיני ניסיונות לברוח. מי שהיה לו כסף, ברח באניות לאיזה מקום על-יד הולנד. לנו בבית היה איזה בחור שאביו היה מאד עשיר, והוא לקח את הבן ואותנו ונסענו לכפר אמוידן (Amuiden) שעל החוף כדי לעלות לאנייה. שם ישבנו וחיכינו. בא אלינו איזה אנגלי ואמר שעוד מעט יהיה טוב. חשבנו שהאנגלים יעזרו לנו – לא היינו מספיק חכמים או מעורבים בפוליטיקה, שיכולנו להבין את כל הסימנים האלה... היינו שם לילה ובסוף ראינו ששום דבר לא הולך, וחזרנו להורים שנשארו באמסטרדם... הגענו הביתה, והייתה **שנה של שקט**. הגרמנים עשו מצעד גדול ברחובות אמסטרדם וכולם הסתכלו והתרשמו, ואחר כך היה שקט לא קרה כלום. אולי היו התבטאויות, אבל לא קרה כלום..."

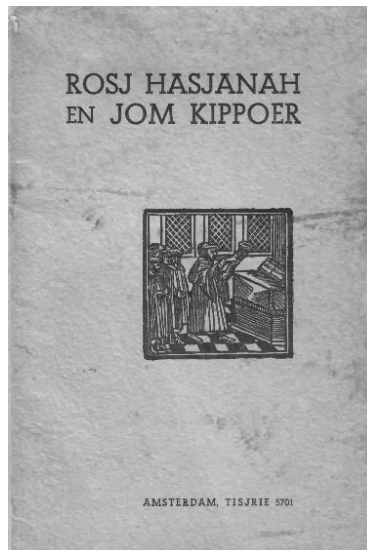
לאה: "בסוף 1939 נסעתי לביקור משפחתי להורי ולחברי מנוער ובעלי לעתיד שמעון-זיגי גיטר, שנשאר בהולנד כדי לסיים את לימודי הרפואה שלו לפני העלייה. בינתיים פרצה המלחמה ו"נתקענו" שם. ב-10.5.1940 פלשו הגרמנים להולנד. כבעלת דרכון בריטי נועדתי לגירוש למחנה מעצר, ולכן החלטנו להינשא בהקדם האפשרי. ב-16.5.1940 נרשמנו כנשואים בעירייה. ראש העירייה התחשב במצבנו המיוחד והסכים לוותר על הדרישות הפורמאליות ולחתן אותנו מיד. גם הרב הסכים לחתן אותנו, באופן יוצא מן הכלל, בזמן ספירת העומר."

הבולטות בין הגזירות, הלא מעטות, שנגזרו על יהודי הולנד במחצית הראשונה של אותה "שנה של שקט" (עד סוף 1940), שחלקן היו הכנה לשלבים הבאים של תכנית החיסול השטנית של הגרמנים, היו:

רישום כל היהודים חסרי נתינות הולנדית (2.7.40), הרחקת היהודים מכל המשרות הציבוריות (4.11.40), רישום כל העסקים השייכים ליהודים (22.10.40), וסגירת כל העיתונות היהודית פרט לשבועון אחד (26.9.40).

יוסף מכמן: "הגרמנים אסרו להדפיס עיתונים יהודיים כלשהם, לבד מעיתון חדש, שהוציא לאור רוויזיוניסט שכבר בתחילת הכיבוש החל לשתף פעולה עם הגרמנים (ז'אק דה ליאון)... באותו זמן הכריזו הגרמנים על צו נוסף, שנגע גם לי אישית: בנובמבר 1940 הם פיטרו את כל היהודים בשירות הממשלה, וזה כלל גם את כל אלה שעסקו בהוראה... בדצמבר 1940 התפרסם צו שני, שקבע כי יש לפטר את כל היהודים בכל המוסדות הכלליים שני הצווים המהירים של הנהגת הכיבוש הגרמני הוכיחו, שבהולנד הם יפעלו נגד היהודים ביד קשה."

לקראת ראש-השנה תש"א (ספטמבר 1940) ערכו לאה וזיגי, בעידודו של ליון נורדהיים, חוברת מיוחדת (בהולנדית) לחברי תנועת הנוער, בכותרת: ראש-השנה ויום כיפור⁴⁴.

GITTER, Leah en Sieg. **Rosj Hasjanah en Jom Kippoer**

Amsterdam, Joachimsthal, 1940. Oorspr. omslag. 79 p.

Uitgegeven in opdracht van de Nederlandse Zionistenbond en de Joodse Jeugdfederatie

וזה היה דברם בפתח החוברת:

"אנו עומדים בפתחה של שנה חדשה של גלות. ללא רחמים היא רודפת את כל היהודים. המציאות הקשה היא בלתי נמנעת לכולם. ואנו הציונים, מה נאמר כעת, אנו המכירים ורואים את הבעיה של עמנו. מה הדרך לפתור אותה? כבר הקדשנו את מרצנו לעתיד העם וכבר ראינו סימנים מבטיחים להתחדשות. בדאגה ובפחד אנו שואלים את עצמנו, האם יתאפשר בידינו לקדם מפעל זה, האם אין עוד תקומה? איש אינו יכול לומר מה יהא גורלנו. לשם כך אנו מתבוננים במצבים דומים בהיסטוריה של עמנו. האם אנחנו הראשונים החייבים לשאת בעול? האם הגלות החלה כעת?"

אנו רואים דורות של יהודים לפנינו, אשר חוו גלות קשה, ואולי קשה אף יותר, מהגלות שאנו מכירים. גם בפניהם עמדה השאלה: האם עדיין יש תקווה לעתיד? ליהודים אלו הייתה תשובה. כל שנת אסון הסתיימה בחודש אלול, שאמר ליהודים: יש עדיין זמן ותקווה. אחרי הכל הם עדיין יכולים לדבר עם האלוהים ולהתפלל אליו לקיים את הבטחתו ולדאוג לעם הבחירה. ומי יוכל לעזור לעמו אם לא אלוהי אברהם, אלוהי יצחק ואלוהי יעקב, אשר דברו אמת ומעשיו צדק ורחמים?"

⁴⁴ את הספר קנינו ב- 2020 באינטרנט מחנות באמסטרדם, עותק לא משומש.

פעמים רבות הסתכלנו בהשתאות על אמונתם של היהודים בזמנים עברו באלוהים. הבחנו באמונה זו מספר מאפיינים: אמות מוסר ואתיקה, אופטימיזם, יופי ואמונה עמוקה. גם אנו מכירים במוסר ובאתיקה כצורך פנימי, היופי והאמת הינם ערכים שלנו. ההבדל בינינו לבין היהודים בזמנים עברו, הוא שאמונה כבר אינה מחברת בין כל הגורמים הנ"ל לכדי שלמות אחת המכתיבה לנו דרך חיים, כזו שדבר אינו מאפיל עליה.

גם בדורות קודמים לא כולם היו קדושים ולא כולם מתו על קידוש השם. בקבוצות גדולות של יהודים הקשר עם היהדות היה שטחי. אבל היה מכנה משותף של הסכמה דתית, והסכמה זו נתנה כוח לעם. אולם תהיה זו טעות לחשוב על הזמן המודרני כנסיגה לעומת העבר - כי דווקא הספקנות, היכולת לשים דברים בפרספקטיבה, אשר מונעת מאתנו להגדיר את הכל באופן אחיד ושלם, היא-היא צעד המקדם אותנו בתהליך החשיבה ההכרחי לכל חשיבה בהווה.

אבל, כבסיס נפשי לחשיבה אנושית תרבותית, הספקנות הרסנית בשני הכוונים. לא זו בלבד שהספקנות פגעה בכוחה של האמונה הדתית הישנה אלא היא גם משפיעה על התמסרות שלמה לאידיאלים של זמננו הנובעים מחיבורים לאומיים, מודעות חברתית וציפיות מוסריות. מות-קדושים המוני הוא תופעה שאנו מבינים ותופשים בעבר יותר מאשר בהווה.

זמננו מחפש, לפיכך, מעיין-כוח חדש. אנו מכירים את הדרך לחפשו. היא דרך היושר הפנימי, מבלי לברוח מהקשיים הנובעים מהספקנות ובהבנה כיצד הצליחו קודמינו להפוך את חייהם לשלמים תוך איחוד הפנים השונות של אמונתם. את ההבנה של הדורות הקודמים אנחנו לומדים מתוך המורשת התרבותית אשר השאירו לנו. גם אם בתוך מורשת זו חבויים כוחות על אנושיים ועל זמניים אין מורשת זו נעלמת מעינינו. אולם קשה למצוא אוצרות תרבות אלו כי קשה להבחין בהם. הימים הנוראים הם אוצרות תרבות כאלו.

* * *

כשהחלטנו ללקט אוסף על ראש-השנה ויום כיפור, הנחה אותנו הכלל הבא בבחירת החומר: הדברים צריכים להתאים זה לזה כך שביחד תיתן תמונה של הצורה והמשמעות של ימים אלו בשלמותה. המטרה היא לתת דגש על אחדות האטמוספירה מאשר מידע שלם על כל המחשבות והסמלים. ראשית כללנו קטעים מן התפילה הנותנת לימים אלו את אופיים המיוחד. קטעים אלו הוכנסו בעיקר במאמרים שבהם הקישור ביניהם מוסבר ומודגש.

בנוסף, כללנו אגדות הקשורות בתפילות אלו. סיפורים עממיים קדומים נכללו גם הם. הרי סיפורים אלו בדרך כלל טובים יותר מהסברים רציניים בהסברת הרוח המורגשת בימים הנוראים ובמשמעות שלהם. לכל אלו נוספו מאמרים אשר מנתחים ודנים במספר שאלות. באופן זה נעשה ניסיון שספרון זה יעניין חוג רחב של קוראים. בחירת המאמרים לא נעשתה מנקודת ראות מסוימת ביחס לשאלות שהעמדנו קודם. אלא, ניסינו, בהארת צדדים שונים, לגרום לעניין על ידי העמקה בבעיות שהועלו. הכנסנו מעט טקסטים בעברית - העברית הייתה משפרת את מראה הספרון. אולם במובן מסוים הם מיותרים מאחר שאותם אנשים שמבינים עברית יכולים למצוא קטעים אלו בקלות במחזור. המטרה העיקרית שלנו הייתה להעביר תחושה של המחשבה היהודית בחגים אלו. אנו רוצים לקרב את הקורא לאוצר יהודי זה." המלקטים, לאה וזיגי גיטר

זיגי קיבל את תעודת הדוקטור לרפואה (MD) שלו ברגע האחרון, ב- 24 בדצמבר 1940. אחרי תאריך זה נאסר על יהודים לקבל את התעודה. הוא התחיל בעבודת מחקר אצל פרופ' ינסן, בנושא התיאמין (ויטמין B1).

זיגי במחלקה הכירורגית של בית החולים היהודי (NIZ), 1940
בבית יוליאנה, בית ההורים ההולנדי בהרצליה, פגשו זיגי ולאה את האחות, שבתמונה ליד אבא, והיה בידיה ספר ביקורים של זיגי גיטר הצעיר, בשנות המלחמה, ותיאור של לידה שאבא עזר בה. אבא טען שהעניין ממש נשכח ממנו.

מתוך הספר 'כמו אבנים שותקות' מאת שמואל הכהן:

"גטו יהודי לא היה, אבל הכל ידעו היכן ה"יִוֵּדְנֵבִיֶּרְט", שכונת היהודים: אזור כיכר וטרלו, רחובות ותעלות שכוננו משום מה "פֶּלְנֶטְז'ה" ("המטעים"), רחוב וייסֶפּ ורחוב רמברנדט, כיכר יונס-דניאל מאיר ומה שכינו "השוק החדש"; ובמיוחד מה שכונה "יִוֵּדְנֵהְאוּס טֶאוּנְן", רובע צפוף סמטאות, תעלות וגשרים, אשר גבל באזור הנמל. ראשית 1941. רעם מחריד, מכה. הנאצים ביימו הכל בקפידה. יום אחד נכנסו אל לב האזור הזה הווי"א, פלוגות הסער של הפשיסטים ההולנדים. ניפצו שמשות פה ושם, התעללו קצת והראו שרירים. תושבי השכונה ההיא, יהודים ולא יהודים, לא נשארו חייבים, התגוננו ואף השיבו מלחמה. אחד מאנשי הווי"א נהרג בקטטה, ומה שהגרמנים כיוונו אליו לא איחר לבוא: הלווייתו נערכה כלווייה של קדוש והפכה להפגנה אנטי-יהודית. כל זה עדיין היה בין הולנדים להולנדים. באוויר עמדה, על כל פנים, רוח קרב... אחר-כך אירעה עוד תקרית. פשיסטים הולנדים התנפלו על מקום מפגש יהודי, חנות קטנה של גלידה. בעל המקום, מפליטי גרמניה, התגונן והפעיל נגד הבריונים זרם של חומר חריף כלשהו, שהיה לו שם בתוך מיכל. ואז זה קרה...

בשבת שלאחר מכן עמדו בכיכר יונס-דניאל מאיר אנשי "משטרת הביטחון" הגרמנית, "המשטרה הירוקה" האימתנית, ו"אספו" יהודים צעירים שעמדו שם. שאלו עוברים ושבים: "יודה?". מי שהיה זריז וענה בשלילה גורש משם מיד. כל האחרים הועמדו בשורות, ואחרי שהתעללו בהם עצת באה שיירה של משאיות וכולם הועלו עליהן והוסעו למקום בלתי ידוע. למחרת, ביום א', החלה השביתה, "**שביתת פברואר**". שביתה זו, כל הולנדי יכול להיות גאה בה. התחילו בה פועלי הנמל, שראו בקרבם את המעשים שנעשו ליהודים, והיא פשטה חיש לשירותים העירוניים של אמסטרדם ואחר כך גם לערים אחרות. במרכז כיכר יונס-דניאל מאיר עומד היום "פועל הנמל", פסלו הנפלא של מֵרִי אַנְדְּרִיֶּסְן, ומספר את הסיפור לדורות הבאים.

הגרמנים היו מוכנים גם לזה. אחרי שלושה ימים הושב הסדר על כנו. ככלות הכל, העם ההולנדי לא היה בנוי לעמוד כנגד היד החזקה שכוונה נגדו, אף שכעת עדיין לא הופעלו אלא אצבע או שתיים. על העיר אמסטרדם הוטל קנס גבוה ביותר, וכעם שהגל שרוי בתחושה של פחד, זעזוע, אין-אונים, שלפו הגרמנים את הקלף העיקרי, צעדו את הצעד המכריע במשחק השח ששיחקו – או אולי נכון יותר לכנותו משחק החתול והעכבר – ודרשו את הקמתה המידית של "מועצה יהודית". מעתה, אמרו, תנהל המועצה את ענייני היהודים, "אוטונומיה". דבר זה, הסבירו, יביא ליהודים רווח והצלה ויגן עליהם מפני הסכנות הנוראות האורבות להם במחיצת העם ההולנדי... וההוכחה, כמובן, "המהומות המסוכנות של השבועות האחרונים". בפברואר 1941 הוקמה הזרוע שמאז השפיעה על כל עניין בקורות יהודי הולנד.

במחצית הראשונה של 1941 תכפו והתעצמו הגזרות. הבולטות ביניהן היו: רישום כל היהודים וציון יהדותם ב"תעודה צהובה" (10.1.42), הגבלת מספר הסטודנטים היהודים ("נומרוס קלאוזוס") באוניברסיטאות (11.2.41), הקמת "המועצה היהודית" (Joodsche Raad) באמסטרדם (13.2.41), ביטול כל הארגונים והמוסדות היהודיים, פרט לשירותי דת בהשגחת המועצה היהודית (20.3.41), איסור החזקת מקלטי רדיו (15.4.41), איסור על בעלי מקצוע יהודים להציע את שירותיהם ללא-יהודים (1.5.41), איסור על כניסת יהודים לבתי-קולנוע (9.1.41) ולחופי הרחצה והבריכות הציבוריות (31.5.41), וכמה גזירות על חברות ובתי עסק בבעלות יהודית.

חנה יצחקי: "יום אחד הגרמנים אספו את היהודים בבורסת היהלומים, שזה אולם גדול מאד, והביאו לשם שני יהודים, אדלשטיין ועוד אחד, שהסבירו שזה לא כל-כך נורא, ושהיהודים צריכים להקים איזה שהוא ארגון, ואז יהיו הדברים מסודרים ולא תהיה כל הבהלה הזאת. **היו שם כמה אנשים, ביניהם גיסי (זיגי גיטר), שאמרו שהם לא משתפים פעולה עם הגרמנים-** ואז הקימו את ה'יודנראט'... התחילו לעשות רשימות של האנשים שאפשר לקחת, ועשו תעודות זהות, עם הסימן J ליהודי. היו אז איזה גוי או שניים שאמרו: אני לא אלך לקחת תעודת זהות אם מסמנים שם את היהודים. אבל אלו היו בודדים. רוב האנשים לא הבינו שום דבר, הלכו ולקחו את תעודות הזהות - עם ה-J ובלי ה-J...

כל האנשים בגילנו קיבלו הזמנה להופיע, ורק אנחנו לא קיבלנו, היינו שלושה צעירים בבית ולא קראו לנו. ולא הבנו למה. מישהו סיפר שזה בגלל שאנחנו תורכים, ולא היינו מודעים לזה בכלל. אבא היה שקוע במדע ובלמודים, והוא לא שם לב לזה אף פעם. גם כשהגענו להולנד, סבא שלנו שהיה שנתיים בבלגיה רצה לסדר לו את הפספורט, אבל אבא היה רחוק מהעולם הזה ולא סידר שום דבר, וככה זה נשאר - במטרת הזרים היינו רשומים כתורכים. זה הכניס לנו מין ביטחון, מדומה כמובן, למרות שכבר היה לנו ה-J בתעודה. אז אמא אמרה: אנחנו לא נמסור את הכסף ולא נמסור את הרדיו⁴⁵, **והורדנו את הטלאי הצהוב, פשוט הלכנו בלי זה...**

⁴⁵ זה החזיק פחות מחצי שנה – אחרי שהחלו החיפושים בבתיים, הגרמנים לקחו הכל. כשאחרי שנים רבות שאלה עדינה את לאה: "איך החלטתם מה לקחת איתכם בבריחה ומה להשאיר?" השיבה לאה: "הרי כבר לא היה לנו כלום. כל הרכוש נלקח על ידי הגרמנים בכל האיסופים שהיו." היא לקחה חתיכת שוקולד בתיק, שאם מישהו יתעלף מרעב, תתן לו את זה. חתיכת השוקולד היתה בתיק בסוף הבריחה בליון. וכשברחו ליער בלילה האחרון וגברת לבנבאך התעלפה, אמא שכחה שישנה חתיכת השוקולד בתיק.

האנשים לא הבינו בכלל מה שקורה. היהודים הגרמנים, במיוחד. היו ממושמצים מטבעם... הם דרשו מהילדים שיחזרו בעשר בלילה לבית, אפילו הילדים בני ה-14, 15. אבל כשהגרמנים הזמינו אותם ב-12 בלילה להיות על יד הרכבת, הם שלחו אותם. זה קרה אצל הגרמנים, ועוד יותר אצל ההולנדים. אלה היו אנשים שלא יכלו להבין שמהו יכול ללכת נגד החוק. הראשונים שהבינו את זה היו ה"אוסטיוודן" – יהודי המזרח.

יוסף מכמן: "באמסטרדם ובסביבתה שבתו ב-25 ו-26 בפברואר 1941 פועלי הנמל ועוד פועלים ואחרים, בתגובה לאקציה שנערכה ימים אחדים קודם לכן (ושבאה בעקבות מהומות בין נאצים הולנדים ליהודים, ולאחר הקמת "המועצה היהודית"). בתחילת 1941 איבדנו חברים רבים, שנעצרו על ידי המשטרה הגרמנית והוגלו למחנות השמדה (הכוונה היא בעיקר למחנה מאוטהאוזן שבאוסטריה). זה קרה במצוד הראשון אחרי "שביתת פברואר", ולאחר מכן במצוד השני (11 ביוני 1941), שבחלקו התבצע בחיפוש מבית לבית. במצוד השני הזה נעצרו בעיקר צעירים שהועברו קודם לכן ממחנה ההכשרה "כפר העבודה" שבווירינגרמיר לאמסטרדם לפי צו של הגרמנים, ושכתובותיהם היו ידועות לכובש הגרמני. "

פסל "פועל הנמל"

אברהם ("בראם") פייס⁴⁶: "הייתה משפחה באמסטרדם, שלוש אחיות ואח, שכולם היו מעורבים בדרך זו או אחרת בתנועת הנוער הציונית. שם היה ואן-אמרונגן. בביתם פגשתי את טינקה, ב-1939 או 1940. טינקה לא הייתה יהודייה, אבל הייתה חברה קרובה של הצעירה באחיות, טרושה (תרצה), וגם היא התעניינה בתנועה הציונית. אני הייתי סטודנט לפיסיקה, והיא התחילה ללמוד רפואה. התראינו די הרבה פעמים והיא נעשתה חברתי..."

חוג סטודנטים ציונים נהג להיפגש במרתף הבית בו גר יאאפ ואן אמרונגן, מקום שקראנו לו "הקטקומבות". שם פגשתי לראשונה את ליון נורדהיים, שנולד בארנהם ב-1910 ולמד משפטים באוטרכט, והתפתחה חברות עמוקה בינינו. קבוצה קטנה של חברי הקטקומבות נהגה להיפגש באופן סדיר בביתו של זיגי גיטר לקריאה ולדיונים. עסקנו ב'אתיקה' של שפינוזה. לקחתי גם שיעורי עברית אצל לאה נויבואר, ארוסתו של זיגי ולימים אשתו.... בתשעה במאי 1940 היה יום מאושר עבורי. באותו יום קיבל ידידי ליון נורדהיים את הסרטייפיקט המיוחל. אני מאמין שזה היה גם היום בו התארס לאחותו הבכירה של יאאפ ואן אמרונגן, אהובתו מזה שנים. באותו ערב הם וכמה מחבריהם הקרובים התכנסו במרפסת ה'לידו' כדי לחגוג את האירועים המשמחים בשתייה. טינקה ואני היינו שם, וגם זיגי ולאה ואחרים. בפגישה זו נדרנו: יקרה מה שיקרה – עשר שנים מעתה ניפגש בפלשתינה. ואכן, במאי 1950 צלצלתי בדלתם של הגיטרים בדירתם בתל-אביב – אבל כמה מאלה שהיו נוכחים ב-9 במאי 1940 הומתו כמה שנים לאחר מכן..."

היו צעדים כנגד היהודים החל מאז הגרמנים צעדו להולנד, במאי ה-1940, אבל זה היה תהליך הדרגתי, מה שהיה נכון מאד מצידם. הם לא התחילו מיד היהודים למחנות. החוק הראשון, כמדומני בספטמבר 1940, היה האיסור על יהודים ללכת לקולנוע. אמרנו לעצמנו: "אז מה? אז איננו יכולים לראות עוד סרטים". יכולנו לחיות עם זה. ואז היה הדבר הבא, וזה שאחריו... זה היה בתחילת 1942, כזכור לי, שהוכרחנו ללבוש את הכוכב (מגן-דוד הצהוב). לא-יהודים היו באים אלינו ואומרים משהו ידידותי, כמו: זה נורא שאתה צריך לעשות דבר כזה". הייתה אז תנועה נאצית קטנה מאד בהולנד."

⁴⁶ אברהם פייס היה סטודנט מבריק בפיסיקה באוניברסיטת אוטרכט שבהולנד כשהנאצים הגיעו לשלטון. הוא היה היהודי האחרון שקיבל דוקטורט בהולנד בזמן המלחמה. עבודת הדוקטורט שלו משכה את תשומת ליבו של נילס בוהר, חתן פרס נובל לפיסיקה (1922) ואחד הפיזיקאים המשפיעים ביותר במאה ה-20, ששלח אליו הזמנה לעבוד איתו בדנמרק. בעזרתה של ידידתו טינה הוא ירד למחתרת בזמן המלחמה, והיה יכול לקבל את הזמנתו של בוהר רק ב-1946. בשנה שלאחריה כבר נעשה עמיתו של איינשטיין במכון ללימודים מתקדמים בפרינסטון.

ה- 14 ביוני 1941 נקבע על ידי השלטונות הגרמנים כיום האחרון בו יורשו יהודים לקבל תואר PhD בהולנד. עבדתי אז לקראת דוקטורט בפיסיקה באוניברסיטת אוטרכט... במשך שבועות ישנתי רק 4 שעות בלילה, במאמץ לגמור את התזה בזמן, כי רציתי לצאת מהולנד מיד כאשר תיגמר המלחמה... הספקתי לסיים ולהדפיס את העבודה, כנדרש אז. ב- 9 ביוני קיבלתי את התואר. היה נהוג שאתה מגן על התזה בפקולטה בטקס רשמי, לבוש בעניבה לבנה ועם "זנבות". שני העוזרים, ה"שושבינים" (paranymphs), היו גם הם לבושים באותו לבוש. נכנסתי, מלווה בשני חברי הטובים (ליון נורדהיים וזיגי גיטר). קמנו, וכל חברי סנאט האוניברסיטה נכנסו לאולם והתיישבו להיות עדים בהגנת התזה, ואז קיבלתי את תואר הדוקטור שלי."

ליון נורדהיים וזיגי גיטר כשושביניו של בראם פייס בטקס הדוקטורט, אוטרכט 1941

סעודה חגיגת לבראם פייס לרגל קבלת הדוקטורט, יולי 1941
בראם פייס וטינקה יושבים בראש השולחן, עומד מאחור- ליון נורדהיים,
עומדים מימינו – אחותו אנני וארוסה הרמן דה-לו, לאה וזיגי גיטר

בנו : "מאמצע ספטמבר התחילו הגרמנים להסיר את המסכות ולהכביד עלינו את אוכפם. כמעט כל יום מאז, נחתה עלינו צרה חדשה; בלענו אותה – ואז נחתה הצרה הבאה. הגזירות התפרסמו בכתב. הראשונה לא נראתה מאיימת או משמעותית, אם כי צריכה הייתה להדליק אצלנו אור אדום: יהודים נדרשו להירשם במשרד רשמי ולהוסיף לתעודותיהם את האות J. מה כל כך נורא בזה? אמרנו לעצמנו... הגזירות הלכו ותכפו: יום אחד נאסר על יהודים לשבת על ספסלים במקומות מרכזיים, כי מעתה אין ליהודים זכות להשתתף במופעים ציבוריים: קונצרטים, הצגות וכו'.... הוגבל השימוש ברכב פרטי והוטל איסור על קניית דלק. במשך רוב שנת 1941 עדיין אפשר היה לנסוע ברכבת ובחשמלית, ... הסתיו של 1941 היה עגמומי במיוחד. צו נשיאת הטלאי הצהוב נכנס לתוקפו, עוצר הוטל ויהודים לא הורשו לעזוב את בתיהם משמונה בערב עד שמונה בבוקר. תחום המושב הוגבל – אם כי לא נתחם שטח מגודר שנקרא גטו, כמו במזרח אירופה."

בין גזרות המחצית השנייה של 1941 היו: הדרת כל הילדים היהודים מבתי הספר הציבוריים (1.9.41), איסור הכניסה ליהודים לכל מקומות האוכל, התרבות והבידור (פארקים, גני-חיות, בתי-קפה ומסעדות, בתי-מלון, הצגות תיאטרון, אולמות קונצרטים, מוזיאונים כו') (15.9.41), החרמת כל השבונות החיסכון של היהודים בהולנד (18.9.41), וחובת רישום כמועמדים ל"הגירה מרצון" על כל היהודים שאינם ילידי הולנד (5.12.41). בנובמבר 1941 נאלצו כל המורים היהודים לעזוב את משרותיהם בבתי הספר הציבוריים. ביניהם היה גם ז'ק פרסר, המורה הנערץ בגימנסיית 'ווסיוס'. הוא עבר ללמד בליציאום היהודי. ב-29 בנובמבר התקיימה הפגנת מחאה של הסטודנטים.

למרות כל הגזרות הקשות והפוגעות, יהודי הולנד עדיין לא חשו בסכנה קיומית עד תחילת 1942. אבל כאשר בינואר 1942 הוחל בארגון מחנות עבודה מיוחדים בצפון-מזרח המדינה, וב-20.3.42 וב-26.3.42 חויבו כל היהודים מגיל 6 ומעלה להצמיד לבגדם את **הטלאי הצהוב**, בצורת מגן-דוד, עם הכתובת **Jood** ('יהודי'), הייתה כבר הכתובת הנוראה כתובה על הקיר. זאת, כמובן בנוסף לגזירות "קלות" יותר, כמו: איסור החזקת או נהיגת רכב פרטי (20.3.42), איסור נסיעה ללא אישור מיוחד של 'מועצת היהודים' (5.6.42), והפקודה להעביר את כל כספם (מעל 1,000 גולדן) זהבם ויצירות האמנות שברשותם לבנק ליפמן-רוזנטל, שהוחרם על ידי הגרמנים מבעליו היהודיים (אפריל-מאי 1942).

מלכמן: "במחצית השנייה של 1941 הוציא שלטון הכיבוש הגרמני צו שכל הילדים היהודיים הלומדים בבתי ספר ציבוריים חייבים לעזוב את בתי הספר האלה. "מועצת היהודים" הקימה בכל רחבי הולנד רשת של בתי ספר לתלמידים יהודים. בית הספר הגבוה ביותר היה הליציאום היהודי באמסטרדם. האחראי, שעל פיו נתמנו כל המורים במערכת, היה פרופ' ד"ר דוד כהן, שהיה אחד מיושבי הראש של "מועצת היהודים"... "מועצת היהודים" התנגדה להוראה של מקצועות בתחום היהדות, כמו היסטוריה יהודית, יסודות הדת, עברית וכדומה... בבית הספר הייתה קבוצה קטנה של מורים שהתכנסו מדי פעם כדי לדון בשאלה היהודית. בראש קבוצה זו עמד זיאק פרסר, שהיה (עד נובמבר) מורה בגימנסיה 'ווסיוס'. הוא היה פופולרי מאד בקרב התלמידים מכיון שהרצאותיו היו גדושות לא רק מידע, אלא גם בהומור. גם המורים האחרים העריכו אותו מאד...

באותה תקופה היינו תחת איום יומיומי של מעצר על ידי המשטרה הגרמנית או ההולנדית. הכובש הגרמני הנהיג שיטה של "שפּאַרַה" (Sperr, שפירושו חסימה) – מסמך שהקנה למחזיק בו פטור זמני מגירוש. האנשים שעבדו בשביל "המועצה היהודית", שאליה היו שייכים גם המורים בבתי הספר היהודיים, קיבלו פטור כזה, וכך גם אני כמורה בליציאום היהודי באמסטרדם. בשנת 1942 קיבלנו דרך 'הצלב האדום' גם הודעה שאנחנו כלולים בין אלו שהסוכנות היהודית רשמה אותם כמועמדים לעלייה מטעם ממשלת בריטניה לעלייה לארץ-ישראל. שמותינו היו רשומים ברשימה החמישית, וההנחה הייתה שהגרמנים לא יגרשו את אלה הרשומים ב"רשימות פלשתינה", כפי שהן כונו."

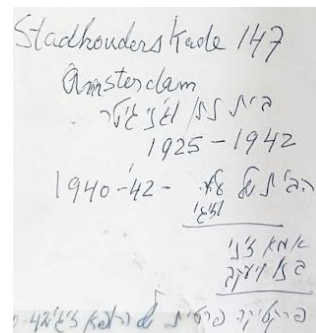
שלט "הרובע היהודי", 1942

בנו: "ב- 1942 כבר נדרש רישיון מיוחד מן המועצה היהודית לפני כל נסיעה ברכבת מחוץ לעיר. הרישיונות חולקו במשורה, רק למקרים דחופים באמת או לשם נסיעה לצרכי עבודה עם מחנה ווסטרבורק, ואז, יום אחד נאסרה גם הנסיעה בהן. את הכיבוש ביצע הצבא הגרמני – הוורמאכט, אך כמעט בכל מקום הסתלקו חייליו סמוך לאחר הכיבוש, והותירו את השטח פנוי לגסטאפו. בהולנד חברו הגסטאפו והמשטרה הצבאית הגרמנית ה"ירוקה" עם המשטרה המקומית... הגרמנים ידעו להשתמש לתועלתם ביסודות הרקובים של החברה. הם פיזרו את עיריית אמסטרדם והרכיבו אותה מחדש, כשבראשה האנטישמי ואוטה. משתפי הפעולה, אופורטוניסטים, חסרי-המצפון ואנטישמים סמויים, הרימו ראש ובלטו במשטרה. "

מעון הגיטרים היה בבית מספר 147 ברחוב סטאדהודרסקאדה, שם הייתה גם הקליניקה של זיגי ב- 1942. באותו בלוק של בניינים צמודים, בבית מס. 150, התגורר ועבד הרופא ד"ר רייק קרמר. הוא התיידד עם זיגי ולאח, וכשהיו חיפושים הוא נתן להם להתחבא בביתו – הם היו עוברים מבית לבית על הגגות. אצלו להאזין לשידורי ה- BBC ברדיו שלו.

שלט הזיכרון

זיגני: "על התחלת ביצוע "תכנית השמדת היהודים" שמענו פעם ראשונה ברדיו BBC, ועל הוצאתם להורג של 700,000 יהודים באזור לובלין⁴⁷. חיפשנו דרכים לברוח, כאשר ה- Judenrat של הולנד כבר התחיל לכתוב צווים להתייצבות לדפורטציה למחנות עבודה בפולניה... כאשר באו הימים הקשים, שקלנו אם לקחת את הריזיקו. בתקופה ההיא, לנסות לברוח מהולנד וללכת, זה היה דבר שרוב היהודים בהולנד, החברים שלנו, אמרו: "אל תעשו זאת. אתם משוגעים. אנשים ילכו למחנות עבודה, יהיו להם חיים קשים, אבל הם יחזרו. אולי אחוז אחד לא יחזור, אולי שני אחוזים ילכו לאיבוד, אבל 95% של האנשים ממחנה עבודה יחזרו". זאת הייתה סבתא רצי שבכלל לא היססה, היחידה שאמרה: "תלכו, תברחו, כמה שיותר מהר. אל תהססו", וחיזקה את ידינו לעשות זאת."

לאה: "מספר פעמים תכננו בריחה בעקבות חברים, אבל רובם נתפסו ונהרגו בעת הבריחה. ביולי 1942 החלו הגרמנים בהעברת היהודים למחנה ריכוז ולהשמדה. החלטנו שעלינו להימלט. אביו של בעלי היה בארגנטינה, שם נתקע בנסיעת עסקים עם פרוץ המלחמה, והצליח לסדר לנו אשרת כניסה."

באחת הפעמים האחרונות שזיגני ולאה היו אצל השכן ד"ר קרמר בן השבעים, שלא היה נשוי, הוא הראה להם מזוודה שארזו לקראת גירושן. הוא סירב לומר לסטודנטים את מה שצווה על ידי הנאצים, וידע שישלם על כך אולי אפילו בחייו. ואמנם, זמן לא רב לאחר מכן נלקח לבוכנוואלד, ושם מצא את מותו. על דלת ביתו בסטראדהאודר 150 הוצב שלט זיכרון – אך לא נכתב בו שנרצח.⁴⁸

כותרת 'השבועון היהודי', 12 ביוני

⁴⁷ המדובר הוא במחנה ההשמדה בכפר קלניץ, ליד תחנת רכבת בקט לובלין-לבוב, סמוך לגבול המחוזות גליציה ולובלין. זה היה הראשון במחנות ההשמדה הנאציים שפעלו במסגרת "מבצע ריינהרד". בניית המחנה נמשכה מתחילת נובמבר 1941 עד סוף פברואר 1942. הועסקו בה כפריים פולניים ועובדי כפייה יהודים ולא יהודים. החל לפעול כבר בתחילת החודש הבא. הומתו בו יותר מ- 434,500 יהודים.

⁴⁸ ד"ר קרמר, שסיים את לימודי הרפואה באוניברסיטת אמסטרדם בהצטיינות ב- 1903, היה פעיל במספר איגודים של הכנסייה הנוצרית המתקנת בהולנד. אך למרות אמונתו הדתית, קיבל את תורת האבולוציה שנעשתה יותר ויותר פופולרית בזמנו והאמין בחיסונים. על שמו נקרא בית ספר במרכז אמסטרדם.

יהושע 1941

משפחת נויבואר, אמסטרדם 1942
חנה, אדית לוקסנר, רצי, יקותיאל, מרים, לאה ויהושע

עדינה: אמא לאה ספרה על ההבדלה האחרונה שהשתתפה בה בבית הוריה, בית נויבואר.
סבא יקותיאל שר בקולו הנעים ובכוונה עמוקה "הנה אל ישועתי אבטח ולא אפחד..." ואמא
מספרת ששמעה בקולו ובתחינתו כי אמנם נראה שעדיין האמין באל.

פרק יא: בריחת משפחת גיטר

לאה מספרת על הבריחה, כתבה רעיה ליבוביץ-עמית

"בערבו של התשיעי במאי 1940 נפגשנו עם חברנו הטוב אברהם פייס בביתנו. פחדנו שהגרמנים יפלו בקרוב ושהכל עומד להשתנות. הרמנו כולנו כוסית וקבענו שיהא אשר יהא, ניפגש בדיוק בעוד עשר שנים בתל-אביב. בשלוש לפנות בוקר של ליל העשירי במאי החלה הפלישה הגרמנית. בארבע לפנות בוקר העירה אותי מרים אחותי ושאלה אותי האם שומעים בחוף יריות (אני הייתי מומחית בנושא שכן בדיוק הגעתי מפלשתינה, שם היו פרעות...). הקשבתי לרגע ואמרתי לה שזה שום דבר. בשש בבוקר הגיע זיגי, סיפר לי שהמלחמה החלה וביקש ממני לבוא לביתם ולעזור כי אמא שלו מאד מרוגשת.

באחת ההפצצות, מספר ימים לאחר מכן, ישבנו מתחת למדרגות בבית משפחת גיטר, כי זה היה נחשב המקום הכי בטוח בבית, ואתנו ישבה פרידה יֶאֶרְאָק, בת-דודו של זיגי. שמענו ברדיו שהמלכה עזבה ל- elders (אי-שם), ופרידה אמרה את המשפט הבלתי-נשכח: "אוי וי איזמיר, איפה זה 'אלדרס'!". ממשלת הולנד והמלכה ברחו מהולנד עוד לפני סוף המלחמה והקימו ממשלה גולה בלונדון.

ב- 14 למאי לקחָנו את האוטו של העסק ואמר שאנחנו נוסעים ל- Eymuiden, הנמל של אמסטרדם, כדי לברוח משם לאנגליה. נכנסנו לאוטו ונסענו, אבל לא נתנו לנו להגיע עד לנמל. בדרך לנמל ראינו את בניין השגרירות האנגלית, וכשחזרנו ניסינו להיכנס לשם. רק לי נתנו להיכנס, כי לי היה פספורט בריטי, 'פלשתינה-א"י'. בפביליון של השגרירות ישבו מאות אזרחים בריטים וחיכו לאפשרות לצאת מהמדינה באניות בריטיות שעגנו בנמל. פתאום עבר אווירון, הסתובב וזרק פצצה. רצתי מיד מתחת לאיזה עץ, שם ישבה אשה צעירה עם ילדה שבכתה. גם אני בכיתי, אבל כשראיתי את הילדה ניגשתי לנחם אותה. אמרתי לה: "אל תבכי, זה לא היה אווירון, וזו לא הייתה פצצה אלא נ"מ", ואז האשה פנתה אליי ושאלה אותי: "את בטוחה?". אמרתי לה שאני בטוחה במאה אחוזים שכן אני מגיעה מפלשתינה ומבינה בדברים כאלו, וכך נרגענו כולנו.

יצאתי שוב, החזקתי ביד את כל משפחת גיטר, הרמתי את הפספורט ונכנסנו כולנו לחצר השגרירות. חיכינו שם שעות ארוכות. בערך כל שעה קם השגריר האנגלי ואמר: "Don't be afraid, they'll never leave us behind, good old England", וכל יושבי הפביליון ענו אחריו: "Good old England". כך עבר היום, וירד לילה. השעות נקפו, ואם מישהו הדליק גפרור מיד כולם צעקו עליו "האפלה". ברגע מסוים שמענו קריאה - "לאה נויבאור, גשי לדלת". מופתעת ניגשתי לדלת, ושם עמד מכר שלנו,

שאמר לנו שאין לנו מה לשבת שם יותר כי המלחמה נגמרה. אמרנו לו שהוא לא יודע על מה הוא מדבר, הרי אנחנו בדרך לאנגליה. אז הוא אמר לי להסתכל סביב ולראות שכל האורות כבר דולקים – כך נודע לנו שהמלחמה נגמרה והולנד נכנעה.

למחרת בבוקר חשבנו בכל זאת לנסות ולברוח דרך היס. נסענו שוב לנמל ונדברנו עם דייג שייקח אותנו לאנגליה בסירת הדייגים שלו. עוד אנחנו מדברים מגיע אווירון נוסף, ופצצה נופלת ליד הסירה. מעולם לא נראו אנשים נכנסים לאוטו ומסתובבים על אחוריהם כל-כך מהר כמונו באותו הרגע... כשהגענו הביתה מצאנו את קרובינו "האיטלקים" פרידה ודינו ג'אראק, כשבידם בקבוקי יין ממחסן היינות של אביו של זיגי (שבו היו יינות הונגריים כשרים שהביא מנסיעותיו הרבות), והם נוגסים בנקניקים שהיו שמורים בבית. דינו ופרידה היו עסוקים בשבירת כל בקבוקי היין בבית ושפיכת תכולתם לכיור. שאלנו אותם מה הם עושים, והם אמרו שהם שמעו ברדיו שעכשיו כשהצבא הגרמני מגיע, כדאי שלא יהיה יין על מנת שלא ישתכרו כולם, ולכן הם מחסלים את מחסן היינות. דינו ופרידה כנראה חשבו שהדבר הראשון שהצבא הגרמני יעשה בהולנד הכבושה הוא להיכנס לבית גיטר ולשתות שם את כל היין. מיד הפסקנו את שבירת הבקבוקים, והתחלנו להתרגל למצב החדש.

התחלנו לחשוב, והבנו שהעובדה שלי יש פספורט בריטי מיד הופכת אותי לאויב, ולכן מהר מאד ישימו אותי במחנה מעצר. החלטנו לפיכך לשאול בעירייה אם נוכל להתחתן, שכן כשנהיה נשואים אוכל לקבל פספורט הולנדי. למחרת, ביום חמישי ה-16 במאי, הלכנו לעירייה. ביקשנו מאחד מסגני ראש העיר להתחתן. הוא נתן לנו נאום מאד מרגש ובו אמר שמתחילים עכשיו זמנים קשים מאד, וכי הוא מודע לעובדה שליהודים יהיה יותר קשה מכולם, ולפיכך הוא רוצה בכל כוחו ומאודו לעזור לנו. לכן, למרות שלא עשה זאת מעולם, הוא מסכים לחתן אותנו בו במקום, כי אין לדעת מה ילד יום. צריך להבין שמדובר על מעשה מנוגד לחוק, כי בהולנד היה צריך להודיע על חתונה לפחות שלושה שבועות מראש. כדי לחתן אותנו, הוא היה צריך את אישור ההורים, שכן באותה תקופה היה בהולנד חוק שחייב קבלת אישור מהורים על חתונת ילדיהם עד גיל שלושים, ואנחנו היינו הרבה יותר צעירים. האמהות שלי ושל זיגי הגיעו, אבל אבי לא יכול היה להגיע, כי הוא היה בצד השני של העיר, כשבתווך עבר הצבא הגרמני בדרכו לבלגיה (אני זוכרת שההולנדים אמרו שהגרמנים נעים במעגלים כדי ליצור תחושה שיש להם צבא גדול, אבל הם לא נעו במעגלים – באמת היה להם צבא גדול). האיש הלך והביא כיסאות בעצמו. כך, באולם הגדול של העירייה, זיגי ואני ישבנו על כיסאות, והאמהות עמדו, ואותו האיש חיתן אותנו ובירך אותנו כשעינינו זולגות דמעות. היינו נשואים, וקיבלנו ממנו תעודת-נישואין. ניגשנו עם התעודה למשרד, וקיבלתי פספורט הולנדי עוד באותו היום. את תעודת הנישואין שלנו איבדנו במהלך הבריחה בדרך.

לבית הגיעו שמועות שאולי תהיה עוד אנייה, ועלתה האפשרות שבכל זאת נברח. אבא אמר שלא בא בחשבון שנברח ביחד כשאנחנו נשואים אזרחית ולא לפי ההלכה, אז הוא הלך לרבנות וסידר לנו חופה ליום המחרת, במהלך ספירת העומר. זיגי קנה לי אורכידיאה ששמתי על השמלה, ומאמא קיבלתי מטפחת ששימשה בתור הינומה. באותו היום אמסטרדם כולה עלתה באש, כי שרפו את כל מחסני הדלק. העיר בערה, ואנחנו הלכנו להתחתן. התחתנו בחופה וקידושין בבית כנסת באמסטרדם בכי בעומר. בשבת בבוקר עשינו שבע ברכות בבית הורי. יותר מכך לא חגגנו, כי לא היה לאף אחד מצב-רוח לחגיגות. בנו נאלץ לעזוב את החדר המשותף שזיגי והוא חלקו, ואני עברתי לבית גיטר.

כשהגרמנים נכנסו להולנד במאי 1940, האנשים הבינו שהולך להיות רע, אבל הבינו את זה לאט. בפברואר 1941 קרה האירוע הגדול הראשון - קבוצה של נאצים הולנדים התנפלו על מעדניה יהודית. החלו מהומות, והגרמנים סגרו את הרובע היהודי. באמסטרדם, המלאה בתעלות, זו לא הייתה בעיה גדולה, כי היהודים תמיד גרו בסמיכות זה לזה, ולכן כל שהיה צריך לעשות הוא להרים את הגשרים. אז גם החלו לעצור יהודים - תפסו ברחוב ארבע מאות בחורים צעירים, ואחרי זמן קצר מאוד שלחו אותם למאטהאוזן שבאוסטריה. מאוטהאוזן היה מעין מחנה ריכוז, שם העבידו אותם והרגו אותם תוך זמן קצר. בתוך מספר חודשים החלו להגיע הודעות שזה מת, וההוא... ביניהם גם מכרים שלנו.

למחרת מעצר היהודים (ה"ראציה"), ב-22 בפברואר, קרה אירוע יוצא מן הכלל - החלה שביתה של כל הפועלים באמסטרדם למען היהודים. לא שהשביתה עשתה רושם על הגרמנים, או עזרה למשהו. זה היה אירוע ספונטני, נהגי החשמליות פשוט עזבו את החשמליות ברחוב. הם פשוט קמו ואמרו: "בואו ונשבית למען ה-rotjoden שלנו" - למען היהודים המחורבנים שלנו...

בתחילת 1941 היה לנו, לזיגי ולי ולידידים קרובים שלנו בתנועת הנוער הציונית, ויכוח מר ונוקב סביב השאלה האם צריך לארגן מחנה קיץ יהודי באותו קיץ. התנועה ארגנה בכל קיץ מחנה שכלל טיולים, ספורט והרצאות בציונות (זיגי ואני הכרנו במחנה כזה, בשנת 1935), אבל אנחנו התנגדנו בכל תוקף לקיומו של מחנה באותה שנה, כי האמנו שאיסוף כל הצעירים היהודים במקום אחד הוא מעשה מאד טיפשי, שכן זה עלול להקל מאד על הגרמנים לתפוס אותם. החברים האחרים טענו, באותה להיטות, שיש להיות גאים על שאנחנו יהודים, וכי מה שהיהודים צריכים זה עידוד לנוכח התעמולה האנטי-יהודית. הוויכוח היה קשה וכואב. לימים, אחד החברים שאיתם התווכחנו נתפס ונורה. השני עלה ארצה, ושנים אחרי אותו ויכוח, פגשנו אותו כאן בארץ - והמרירות של הוויכוח לא נשכחה, אפילו אז...

בסופו של דבר לא התקיים מחנה באותו קיץ, משום שעד למועד המחנה, הגרמנים תפסו את כל ההכשרות וכל הרעיון של מחנה כזה כבר מזמן ירד מהפרק. בקיץ 1941 כבר היה הרבה יותר גרוע. באותה תקופה חיינו בפחד תמידי - חששנו בעיקר לזיגי ולבָנו, משום שהגרמנים החלו לעצור בחורים צעירים. זיגי ובָנו נערכו לאפשרות שיבואו לאסוף אותם - קבענו, למשל, שאם הפעמון יצלצל אני אגש לדלת, ואם יעמדו שם גרמנים, אני אהיה בחזקת עוזרת הבית, ואצעק בקול רם: "גברת גיטר, יש מישהו בדלת", ואז זיגי ובָנו יקפצו דרך החלון לגן. פעם אחת זה באמת קרה - אברהם פייס ישב אצל זיגי בבית, הפעמון צלצל, ובדלת עמד גרמני, ואני אמרתי את מה שהייתי צריכה לומר, והם קפצו מהחלון. בסוף הסתבר שזה היה איזה גרמני שהיה חולה במחלת מין, שחיפש רופא...

כדי להיערך לאפשרות שברגע מסוים נצטרך לעזוב הכל ללא אתרעה מוקדמת, חיפשנו מקומות בטוחים בהם נוכל להשאיר מזוודה עם מספר חפצים שלנו. הגיטרים גרו בבית משותף, ובביתם הייתה קומה תחתונה (מחציתה מתחת לאדמה, כמו בבתי ההולנדים הטיפוסיים), ומעליה קומת מגורים וקומת חדרי השינה. מעל היו שתי קומות נוספות, שבהן גרו שתי מורות מהרשת הקלוויניסטית. הן היו מאד נחמדות, וכשביקשנו מהן לשים אצלן שתי מזוודות הן הסכימו בלי בעיה. התפתחה שיחה נחמדה איתן, וסיפרתי שאני בעצם נמצאת בהולנד לביקור, משום שאני כבר גרה בפלשתינה, ונתקעתי בהולנד במלחמה. ואז אחת מהן שאלה אם היא תוכל, מבלי שאכעס, לשאול אותי - למה בכל זאת הרגנו שם את ישו...

מזוודה נוספת השארנו אצל שכן אחר - רופא בשם Dr. Ryk Kramer, שגר במרחק שני בתים מבית משפחת גיטר (ברחוב Stadhouderskade מס' 149), איש יקר מאד. הוא היה ראש רשת החינוך הקלוויניסטית בהולנד, ובאותה תקופה הוא קיבל מכתב ממשרד החינוך בשם השלטונות הגרמניים, בו נאמר שעליו לדרוש מכל המורים ברשת להצהיר על לויאליות למשטר הגרמני. כראש הרשת, הוא כתב מכתב ובו אמר שהקלוויניסטים מאמינים שמוטל עליהם לחנך את ילדיהם ללויאליות לאלוהים בלבד, ושאינן לו לפיכך כל קושי לבחור בין לויאליות לאלוהים ללויאליות למשטר. אחרי שעזבנו, לקחו גם אותו למחנה ריכוז, והוא לא חזר. עד היום ישנו לוח לזכרו על-יד כניסת הבית ממנו הוא הוצא באוגוסט 1942.

בכל אותה תקופה, ממשלת הולנד הגולה בלונדון שידרה להולנד ברדיו 'אורַנְיָה' (Oranje). באותו רדיו לא דיברו בכלל על היהודים - המדיניות הייתה להתייחס לכל ההולנדים בשווה, כאילו המלחמה היא אסון שנפל על כולם באותה עוצמה.

אגב, קריין הרדיו בלונדון היה בן כיתתו של זיגי, ההיסטוריון היהודי פרופ' לו דה-יונג, שלימים אף מונה ע"י ממשלת הולנד לתעד את ההיסטוריה של הולנד בזמן המלחמה. לפני חמש שנים, כשזיגי היה בהולנד, הוא ביקר אצלו ושאל אותו מדוע לא דיברו ברדיו על היהודים, ועל זה ענה דה-יונג שהוא בעצמו לא מבין... בכל זאת, בשנת 1942 התחילו להגיע שמועות על הרג המוני של יהודים. באותה שנה, בביתו של הרופא, שמענו ב-BBC שבאזור לובלין הוצאו להורג 750,000 יהודים. הדיווח הגיע מיהודי שהצליח לברוח מהמחנות והגיע לשווייץ. אף אחד לא האמין לו, לא אז וגם לא אחר-כך, כשהגיע לאנגליה. בסופו של דבר הוא שם קץ לחייו משום שלא האמינו לו. אבל אנחנו קיבלנו את הידיעה פעם אחת - והאמנו. הבנו שצריך לברוח.

כאן גם מתבקשת השאלה האם בשלב זה קמה איזו התארגנות מסודרת. התשובה היא שלא, לפחות לא למיטב ידיעתנו. צריך להבין מה הייתה הבעיה בהתארגנות כזו - בראש ובראשונה, עוד לגמרי לא היה ברור מה חומרת המצב. אנשים חשבו שייקחו יהודים למחנות עבודה, ושיהיה קשה ולא נעים, אבל אף אחד לא העלה על דעתו שהורגים יהודים בהמוניהם. למשל, במאי 1942 זיגי פגש את קרל הרטוך, חבר מתנועת הנוער, וסיפר לו שאנחנו חושבים לברוח. קרל אמר לו באופן חד משמעי שאנחנו עומדים לעשות טעות, ראשית משום שניתקע בדרך באמצע הפלישה של בנות-הברית (שהיום אנחנו יודעים שהחלה רק שנתיים לאחר מכן), ושנית משום שהסיכון בבריחה הוא עצום לעומת מה שמצפה בהולנד - שהרי גם אם ייקחו את כל היהודים כולם למחנות, טען, במקרה הגרוע ביותר אחוזים בודדים לא יחזיקו מעמד, אבל הרוב המכריע ישרוד. כך האמינו הרוב באותה תקופה.

חצי שנה לאחר השיחה הזו, אחרי שכבר הגענו לארגנטינה, קרל הרטוך ירד למחתרת, אבל אז נתפס ונשלח לטרנספורט. הוא מספר, שכשהגיע לתחנת הרכבת, בדרכו להישלח למזרח, הוא פשוט הסתובב על אחוריו והלך מהמקום, ואיש לא עצר אותו, וכך הוא ניצל.

כשמחליטים האם לברוח, צריכים בעצם לבחור בין סכנות. בהולנד עוד לא היה ברור, באותה תקופה, שאם תופסים אותך אתה אבוד. ראשית, הייתה אפשרות שתשוחרר תוך זמן מסוים, וגם אם לא - ותישלח למחנה - לא היה ברור שהמשמעות היא מוות כמעט ודאי. המשמעות של בריחה הייתה שאתה יוצא לדרך כשאינ לך מושג מה מחכה לך, אבל דבר אחד אתה יודע בוודאות - אם תופסים אותך, אתה אבוד. ואכן, רב האנשים שברחו נתפסו בדרך. בריחה הייתה דבר מאד מסוכן.

להחליט שבורחים זה דבר אחד, אבל דבר שני, לא פחות מסובך, הוא להחליט לאן וכיצד. כיצד עוברים את הגבול? כשקובעים עם מישהו שיבריח אותך את הגבול - הרי או שהוא מעביר אותך את הגבול, או שהוא מסגיר אותך לגרמנים - איך אפשר לדעת? בשלב מסוים התחלנו לאסוף אינפורמציה. בכל השנים האלו לא היה לנו שום קשר עם בלגיה, ורק ביוני '42 פגשנו איש אחד שהגיע משם, ושמו שפואי (Chapuis). גם עם צרפת לא היה קשר, ועל העיתון אי-אפשר היה לסמוך בכלל.

יום אחד הגיע מר צאנגן, אביו של אוסקר צאנגן שהיה חבר של זיגי מהתנועה, וסיפר לנו שאוסקר חושב לברוח ולכן חייב להפסיק את פעילותו כמדריך בתנועה. למעשה, די מהר התברר שאוסקר כבר עזב ואפילו כבר הגיע לשווייץ. לפני שברח, הוא ביקש מאביו שלאחר שיגיע בשלום, יספר לזיגי על אופן הבריחה. כך קיבלנו את השם הראשון של האיש שיעביר אותנו עד בלגיה. התכנון היה שלאחר שנחצה את הגבול לבלגיה נשמע איך מתקדמים הלאה מדודו של אוסקר צאנגן, שנמצא באנטוורפן. באותה תקופה, חשבנו שמטרתנו היא להגיע לשווייץ.

מבריה הגבול (ה"שמוקלר") היה אחד ושמו גילס, שידע איך עוברים את הגבול מהולנד לבלגיה. באחת הנקודות על הגבול בין הולנד לבלגיה היה בית קברות יהודי גדול, וגילס ידע מתי עוברת הביקורת הגרמנית באותה נקודה בגבול.

עכשיו היה צריך להחליט מי בורח - בהתחלה חשבנו שרק זיגי וּבְנו יברחו, כי הם נמצאו באותו הרגע בסכנה הגדולה ביותר. אבל אז התייעצתי עם אמא שלי, שאמרה לי באופן חד משמעי שאני צריכה לברוח איתם. אז עלתה הסוגיה של אמו של זיגי ושל יעקב - מה יהא עליהם? על אף שזיגי ואני היינו הצעירים, ההחלטות התקבלו על ידינו, ואנחנו החלטנו שכולם יברחו יחד. אמו של זיגי, שהייתה אז בת חמישים, לא הייתה טיפוס שידע לקבל החלטות מהסוג הזה, ולא הצליחה להחליט אם לנסוע או להישאר. על מנת להתייעץ, היא פנתה למנהל העסק של פירמת גיטר-לוונבך, שהיה גוי הגון, ישר ונחמד. ואז הוא אמר לה את המילים הבאות: "גברת גיטר, ראי - אם הבנים יצליחו בבריחה, ואת תישארי כאן, הרי הם לעולם לא יסלחו לעצמם. אם הם יברחו ולא יגיעו, אז מה לך מהחיים ממילא". אמא החליטה להצטרף, וכך הוכרע - כל משפחת גיטר תברח ביחד.

בכל תקופת התכנון, לא אמרנו מילה לאיש. צריך להבין שהיה מאד מסוכן לדבר עם מישהו על הכוונות לעזוב. לא הייתה שום דרך לדעת מה יעשה אדם, גם חבר קרוב, תחת לחץ. למשל, היה המקרה של ארתור בראון, חבר טוב של בְנו. לְבְנו היו שני חברים קרובים מהכיתה - האחד היה בראם הילדסהיים, שהיה מבית מאד עני, והשני ארתור בראון, שהיה עשיר מאד. לארתור בראון הייתה תכנית מתוחכמת לברוח, שעליה גם התייעץ עם בנו ובראם. זמן קצר לפני שברחנו, הגיע בראון לביתנו מרוגש, נסער ורועד, והראה שהוא קיבל מכתב סחיטה. במכתב היה כתוב, שעליו

להשאיר בקיוסק הפינתי סכום מסוים של כסף, ולא - יודיעו לגרמנים שהוא מתכנן לברוח. פְּנוּ הפך ארוכות בעניין ובסוף הבין שאף אחד לא יכול היה לדעת על כך פרט אליו ולבראם הילדסהיים, ולכן קרא לבראם וישב אתו כל היום וכל הלילה, עד שהלה הודה שהוא אכן כתב את המכתב. והילדסהיים היה החבר הכי טוב של בראון... אחרי שכבר החלטנו לברוח, הזמנו את חברנו הטוב אברהם פייס להצטרף אלינו. הוא חשב על זה, ובסוף החליט שלא להצטרף⁴⁹. הוא הסתתר, בעזרתה של חברתו Tineke Buchter (הלא-יהודיה), והצליח להינצל בנס. גם למשפחת שנברג סיפרנו על הבריחה, וגם לפליקס ואירמה לוונבנד⁵⁰. פליקס ואירמה החליטו להצטרף אלינו, ולהשאיר את בנם בן השנה הרברט אצל המנהל הלא-יהודי של חברת 'גיטר-לוונבנד'. ליעקב, שהיה אז בן עשר, לא סיפרנו דבר משך כל תקופת התכנון. יום לפני שברחנו, קראנו ליעקב ואמרנו לו שאנחנו מתכננים לברוח, והוא אמר – "אני יודע". חשבנו לעצמנו שילד הוא ילד ואומר כל מיני דברים, ולא ייחסנו לעניין כל חשיבות.

ב- 7 ביולי ברחנו. אני קיבלתי מטינקָה את תעודת הזהות ההולנדית שלה ליתר ביטחון. קבענו שכשנגיע לצד השני של הגבול, נשלח בחזרה את תעודת הזהות להולנד דרך השמוקלר, וכך אמא, יעקב ובנו ידעו שהגענו לבלגיה, ויברחו באותה דרך.

ביום שבו החלטנו לברוח, היינו צריכים להגיע לגבול - נסענו ברכבת עד Rosedal, ומשם באוטובוס עד Putten. ליהודים היה אסור לנסוע ברכבת, ואסור היה לנוע בלי הטלאי הצהוב. החלטנו לפצל כוחות - אני נסעתי ראשונה בלי טלאי צהוב. זיגי נסע אחרי עם טלאי צהוב, בעמידה, שכן יהודי עם רישיון מיוחד היה רשאי לנסוע ברכבת בעמידה. בעיירת הגבול נפגשנו. קבענו עם השמוקלר שבתחנת האוטובוס יחכה לנו אדם על אופניים, שנוזהה אותנו לפי חבילת עיתונים שתהיה לו מאחור, והוא ייסע ואנחנו אחריו. וכך הוא נסע, ואנחנו הלכנו אחריו. היה יום גשם שוטף, הייתי בהריון וכל מה שלקחתי היה תיק יד, מעיל גשם ומטריה. בערך ב- 11 בבוקר הגענו ליער - האיש ירד מהאופניים ואמר שיעביר אותנו את הגבול, אבל כיוון שזמני הביקורת השתנו צריך לחכות. אז ישבנו תחת עץ ביער עד 11 בלילה, ואז הוא הגיע ואמר שעכשיו אין ביקורת ואפשר לעבור. רצנו הלוך ושוב, למעלה ולמטה בתעלות, וברגע מסוים הוא אמר שהגענו לבלגיה. נכנסנו לביתו של שומר היער בצד הבלגי, ושם ישנו.

⁴⁹ באוטובוגרפיה של בראם פייס זה מסופר כך: "חברי הקרובים, זיגי ולאה גיטר, כעת נשואים, החלו לתכנן את בריחתם מהולנד דרך בלגיה וצרפת לספרד. הם באו לשאול אם אני רוצה להצטרף אליהם – על חשבונם (הדי בסיסי). לאחר התלבטות של יום, החלטתי לדחות את הצעתם הנדיבה - באותו זמן כבר הייתי שקוע עמוק מדי במחקר פיסיקלי תיאורטי... חיבקתי כל אחד מהם ואיחלתי להם מעומק לבי דרך צלחה..."

⁵⁰ פליקס לוונבנד היה חבר של זיגי מילדות. הוריו לא היו דתיים. הוא היה חילוני בינוני.

למחרת הגיעו פליקס ואירמה באותה דרך. גם הם החליטו להתפצל בנסיעה לגבול ההולנדי, אלא שהפעם - כשאיירמה נסעה באוטובוס - עלו עליו אנשי הגסטפו לביקורת. לאירמה לא הייתה תעודת זהות, אז היא עשתה את עצמה חולה, נהג האוטובוס עצר והיא נעמדה בצד הכביש ועשתה את עצמה מקיאה, והאוטובוס נסע הלאה. יומיים לאחר שאנחנו חצינו, בתשעה ביולי, הגיעו גם אמא, בנו ויעקב. עכשיו היינו שבעתנו בבלגיה.

טרנספורטים של כל אוכלוסית היהודים של הולנד החלו ביולי-אוגוסט 42', ימים ספורים אחרי שברחנו מהולנד. הטרנספורטים היו לווסטרבורק, מחנה מעבר הולנדי. משם יצאו הרכבות ישר לסוביבור, בכל שבוע ביום שני.

ממעבר הגבול בין הולנד לבלגיה לקחנו רכבת לאנטוורפן, ושם בילינו את הלילה אצל הדוד של אוסקאר צאנגן. ממנו גם שמענו על מברח הגבול גוטליב. גוטליב היה יהודי שהיה לו פנסיון קיץ בהרי הארדנים, והכיר את הגבול בין בלגיה לצרפת. שמענו שהוא אמין. כשהיינו באנטוורפן הלכנו לבקר אצל בני-דודים שלי - לאבי הייתה אחות, ציפורה, שהתחתנה עם איש בשם אופנהיים, וגרה אתו באנטוורפן. היו להם חמישה ילדים, שהגדול בהם היה באותה תקופה בן 12. ציפורה נפטרה ב-1936, והילדים היתומים נותרו עם אביהם. כשפגשנו אותם התברר שהאב ברח והשאיר את חמשת ילדיו לבד באנטוורפן⁵¹, כי באותה תקופה היו לוקחים גברים למחנות עבודה, ועוד לא הייתה סכנה ממשית לילדים. דיברנו עם הילד הבכור, שאמר שהוא מברר פרטים כי הוא רוצה לברוח עם האחים שלו. זה היה הדבר הכי עצוב שאני זוכרת מכל הבריחה - ולנו לא הייתה כל אפשרות לעזור להם. אף אחד מהילדים לא ניצל. את אביהם פגשנו אחר-כך בליון, אבל מליון הוא לא יצא.

למחרת היום לקחנו רכבת מאנטוורפן לבריסל, ושם ניסינו למצוא מקום לינה אצל מי מהמכרים שלנו מבריסל. היו לנו כעשרה מכרים. עברנו ביניהם אחד אחד ואף אחד מהם לא הסכים לארח אותנו. לקראת הערב, נגמרו כל האפשרויות - ישבנו על ספסל, אכלנו דובדבנים, והיינו מיואשים. אז החלטנו להתקשר, כמוצא אחרון, למסייה שאפווי. מסייה שאפווי היה בקשרים עסקיים עם הפירמה גיטר-לוונבך, ועוד בהולנד, כשביקר בחברה, נוצר קשר בינו לבין זיגי, בנו ופליקס, והוא הבטיח לעזור בבוא העת. הוא היה נראה בזמנו כבן-אדם אמין. אכן, מסייה שאפווי הכין מבעוד מועד מקום אצל משפחת קרטון ברח' היפודרום, בדירה קטנה בקומה הראשונה. בני המשפחה היו אנשים הגונים ולא לקחו מחיר מופקע. כשגברת קרטון ראתה שהייתי בחודש השביעי להריון, היא קראה לי בכף היד, וראתה בוודאות שיש לי בבטן בן...

⁵¹ לציפורה ודב-ברנרד אופנהיימר היו חמישה ילדים: אליהו-משה, שרה-הינדה, יחזקאל-נתן ומרדכי.

מאדאם קרטון הייתה מלאך. את שמה שכחנו כשהיינו בארגנטינה, ולא הצלחנו בשום אופן להיזכר בו. רק כשחזרנו לבריסל ב-55', לרגל כינוס בפיזיולוגיה, הצלחנו פתאום להיזכר, זיגי ואני בו-זמנית, בשמה ובשם הרחוב שבו גרה. אז גם פגשנו אותה. כשבנו, אמא ויעקב הגיעו לבריסל, הם הלכו לגור אצל משפחת מועד, קרובי משפחה של מכרים של נתן גיטר. כשיצרנו איתם קשר בבלגיה, הם אמרו לנו מיד שהם חיכו לנו כבר לפני שבוע. מאד הופתענו, ושאלנו אותם איך הם ידעו שאנחנו מגיעים, שהרי כזכור אף אחד לא ידע על כוונות הבריחה. התברר שהאחיין הצעיר שלהם, שברח לבלגיה כמה ימים קודם לכן, שמע על כוונות הבריחה של משפחת גיטר מבן כיתתו יעקב עוד בבית הספר. מסתבר, שיעקב באמת ידע על הבריחה כל הזמן... גם פליקס ואירמה (לוונבך) הגיעו לבריסל ומצאו שם מקום ללון, אולי דרך מסייה שאפווי או אולי באמצעות קשרים דרך פירמה של עורות שהייתה שם.

הייתה לנו כתובת בבריסל של מכרים שהכירו את אבא שלי עוד מליפציג, משפחת שומר. זיגי קבע עם מר שומר שלמחרת בבוקר בשמונה הוא ילך אתו לשמוקלר גוטליב, שנמצא בבריסל, שיעביר אותנו את הגבול. היינו צריכים את עזרתו של מר שומר כי לא ידענו את הדרך בבריסל ולא רצינו לשאול אנשים ברחוב איך הולכים. הלכנו לישון, והתעוררנו בטעות רק בעשר בבוקר. זיגי כעס על עצמו מאד על כך שלא הצליח להתעורר בבוקר כשכל האחריות לגורלה של המשפחה מוטלת על כתפיו. הוא ירד מהר למטה לתא הטלפון לומר למר שומר שלא התעוררנו. שומר מיד שאל בבהילות היכן אנחנו נמצאים, וכשיזיגי אמר לו שאנחנו עדיין בדירה ברח' היפודרום הוא אמר "הישאר שם ואל תזוז". אחרי מספר דקות שומר בא ואמר שבשמונה בבוקר הגסטפו היו אצל גוטליב ואסרו אותנו ואת כל מי שהיה שם.

בשלב הזה לא היה לנו שמץ של מושג איך להמשיך. בבריסל הכרנו רק את מר שומר, כנראה דרך ההורים שלי, או אולי דרך המשפחה של זיגי. קבענו עם שומר שידאג לנו לתעודות זהות מזויפות, אבל היינו תקועים. בינתיים המשכנו לגור אצל מאדאם קארטון. מאדאם קרטון מאד פינקה אותנו - למשל, באחת השיחות דיברנו על תפוחי-אדמה, והתברר שזיגי אוהב תפוחי-אדמה מטוגנים, בעוד שאני מעדיפה תפוחי-אדמה מבושלים. מרגע זה אני הייתי מקבלת תפ"א מבושלים, וזיגי מטוגנים. מאדאם קרטון הייתה תמיד במצב-רוח טוב, ותמיד עודדה אותנו שהכל יהיה בסדר. יום אחד ישבנו אצל משפחת מועד. היה גשם, ומאדאם קרטון הגיעה עם מטפחת גדולה על הראש וסיפרה שלפני הבית מתהלך איש גסטאפו, ושלא כדאי שנחזור הביתה. כמובן שנוצרה בהלה גדולה, אבל איכשהו בסוף החלטנו ללכת הביתה עם מאדאם קרטון, ואז הסתבר שהאיש הזה הוא האבא של אוסקר צאנגן, ששמע שהמעבר לבלגיה הצליח, וגם הגיע.

יום אחד הגיע מר שומר לבית משפחת מועד, שם ישבנו כולנו, אמר שהביא תעודות זהות מזויפות, וביקש שהנשים תצאנה מהחדר והוא ייתן את התעודות. הנשים - אמא ואני - מאד נעלבנו, כמובן, ואמרנו שלא נצא מהחדר, ונישאר ונקבל אותן כמו הגברים בדיוק. אז הוא הוריד את המכנסיים והוציא את תעודות הזהות... הזיוף לא היה מאד מוצלח, אבל זה היה משהו להסתובב אתו.

בבריסל פגשנו עוד חברים - צילה אאורבך, חברה של בנו, עם אחותה ואחיה. גם הם ברחו לבדם והיו בדרך לצרפת. אבל הם נתפסו והגיעו לאושוויץ. שתי הבנות לא חזרו, והבן ניצל - הוא הועלה על רכבת מאושוויץ לברגן בלזן (כשהרוסים התקרבו לאושוויץ הגרמנים העלו יהודים על רכבות לברגן בלזן, וגם להיפך; אמא שלי הייתה על רכבת כזו מברגן בלזן לאושוויץ כשהרוסים שחררו אותה), ובברגן-בלזן הוא מצא את ההורים שלו, אאורבך. מיד אחרי המלחמה הוא עלה ארצה, ונהרג במלחמת השחרור בדרך לירושלים. ההורים שלו, שהיו בגיל של ההורים של זיגי, נותרו לבד. אביו עוד הגיע ארצה כדי לבקר את הקבר של בנו.

בסך הכל נשארנו בבריסל שלושה שבועות. ברגע מסוים, אני לא זוכרת כיצד, קיבלנו את הכתובת של אחד שקרא לעצמו אוטו (הוא גם אמר, לימים, שאפשר לקרוא לו משה, כי כמוהו, גם הוא מוציא את היהודים מעבדות לחירות...). הוא הכיר דרך לעבור לדרום צרפת - הרעיון היה לעבור את הגבול הבלגי-צרפתי, ואח"כ לעבור את הגבול בין צרפת הכבושה לצרפת של וישי (ה- *ligne de demarcation*) בקרון רכבת. במקביל, שמענו על עוד שמוקלר שמבריא את הגבול, והחלטנו, לפיכך, כמו יעקב אבינו, לנקוט בגישה של 'עדר עדר לבדו', כדי שאם ניתפס, לפחות לא יתפסו את כולם.

ראשונים נסעו אימא, בנו ויעקב. אני לא זוכרת בדיוק את הדרך שלהם וכיצד הם עברו את הגבול בין בלגיה לצרפת, אבל את הלינייה דה דמרקסיון הם עברו במלונה בתוך קרון רכבת שהיה מיועדת לכלבים. אנחנו עברנו את הגבול עם אוטו - נסענו ל-Nancy, עיירה שקרובה לגבול, ושם לנו במלון ששימש כמלון יום לקצינים גרמניים. כשנכנסנו, נבהלנו מאוד כי המקום היה מלא בקצינים גרמנים, אבל אוטו הסביר לנו שהרעיון הוא ששם אין ביקורת. המלון היה כל-כך מלוכלך ומגעיל שלא העזנו לישון על המיטות. משם הגענו לכפר קטן שבו בנו מלון חדש, ועוד לא דרשו בו פספורטים. השמוקלר לקח אתו שמונה אנשים - זיגי ואני, אירמה ופליקס, ועוד ארבעה יהודים בלגיים. ישבנו שם בערב, ולארבעת הבלגיים הייתה מזוודה עם כל מיני מאכלים. לנו לא היה מה לאכול בכלל, כי זה היה בתקופה שבה באמת היה מחסור. הם ישבו ואכלו לחם עם סרדינים, ולנו הם לא הציעו. כשהשמוקלר שלנו ראה את זה, הוא הלך וגנב שבילנו כיכר לחם (כשקבענו לברוח אתו, אשתו ראתה שאני בהריון והשביעה אותו לדאוג שיהיה לי מה לאכול לאורך כל הדרך).

את הגבול חצינו בעיר הגבול Roubaix - בעיר זו היו עוברים פועלים בלגיים לצרפת ופועלים צרפתים לבלגיה. במעבר הגבול שבעיר ישבו הגרמנים ושמרו, אבל בשעה שתיים-עשרה הם עזבו את הבוט'קה והלכו לאכול, והשמירה הייתה של מקומיים שלא בדקו. זה מה שהשמוקלר ידע. צריך להבין - בכל מקום לאורך כל הגבולות הייתה שמירה, ואי-אפשר היה בשום אופן לחצות את הגבול סתם באיזשהו מקום. היינו חייבים לברר מתי אין שמירה, ושם לחצות. וזה היה מאד מסוכן. את הגבול עברנו אחד-אחד. רגע לפני שחצינו, השמוקלר נתן לי חבילה להעביר. אחר-כך הסתבר לי שאלו היו סיגריות - ההיגיון שלו היה, שאם הוא כבר לקח את הסיכון עלי, למה שהוא ייקח את הסיכון גם על הסיגריות? כך, הסיכון על הסיגריות היה עלי... עברנו את הגבול ל- Lille, ומשם לקחנו רכבת למקום שנקרא Belfort. ברכבת ישבנו בתא עם עוד שלושה אנשים. במהלך הנסיעה השמוקלר לקח מזיגי סיגריות, הציע לשכן שלו, ולשכן השני, אבל לשכן השלישי לא הציע. אז זיגי עשה לו סימן עם הראש, שיציע גם לאחרון, אבל השמוקלר רק נד בראשו. כשירדנו מהרכבת בבלפור, זיגי שאל אותנו למה הוא לא הציע סיגריה לאדם האחרון, בייחוד לאור העובדה שהוא היה נראה מאד בסדר. על כך ענה השמוקלר, שבדיוק משום כך לא היה שום צורך - הוא היה בסדר גם כך...

השמוקלר הזה, כמו רבים אחרים, ברח מבלגיה לראשונה מיד לאחר הכיבוש הגרמני, אבל אז ראה שבעצם השד אינו נורא כל-כך, וחזר הביתה. כך בעצם נוצרו הקשרים שאפשרו לו להבריא את האנשים, כשהמטרה שלו היא, כמובן, להרוויח כסף. ואכן, שילמנו לו הרבה מאד כסף. אבל הוא היה בסדר גמור, ומאד נחמד. צריך גם לזכור, שהרבה מבריחים לקחו את הכסף של אנשים, ובו במקום הסגירו אותם לגרמנים... בבלפור הגענו לדירה של אישה יהודיה, שהכינה לנו ארוחת ערב - דג מלוח, שהיה כל-כך טעים...

אני לא יודעת מדוע, אבל עובדי הרכבת בצרפת נחשבו הרבה פעמים ל'בסדר'. לפיכך, התכנית הייתה שבערב נלך לתחנת הרכבת ב- Dole, תחנה ענקית שהיוותה צומת דרכים לכל הרכבות שנסעו לכל הכיוונים, ומשם ניסע. לפי התכנית, בתחנת רכבת זו יהיה קרון בדרכו לצפון-אפריקה הכבושה, שכבר נבדק על ידי המכס ולכן יהיה חתום בחותמת. פועלי הרכבת, שידעו לפתוח את החותמת מבלי להרוס אותה, יפתחו ויסגרו עבורנו את הקרון מבלי שניתן יהיה להבחין בכך. כך, בתוך קרון משא חתום שכזה, נעבור את הלינייה דה דמרקסיון.

הגענו לתחנת הרכבת, ושם ישבנו במסעדת פועלים, וחיכינו, וכל רגע היו ביקורות של גרמנים. ברגע מסוים אמרו לנו שאפשר לעבור, והלכנו לרכבת שלנו. היו שם אינספור פסי רכבת, והיה ליל ירח מלא, ואנחנו רצנו בין הפסים, עד שמצאנו את הקרון שלנו. הפועלים פתחו את המנעול, ואז ראינו במרחק שלוש רכבות שומר עם

פנס שעבר בין הרכבות. הוא כנראה שמע את הרעש של הבריח הענק שנפתח, שהפריע את דממת הלילה. בזמן שהוא עבר, עמדנו כולנו בצל הקרון וקיוונו שהוא לא יראה אותנו. ברגע שהוא התרחק, ארבעת הבלגים נדחפו קדימה ונכנסו לקרון. ואז הוא חזר, והוא היה במרחק שתי רכבות מאתנו בלבד. עמדנו בצל, והוא עבר. ואז נכנסו אנחנו. הקרון היה מלא כמעט עד אפס מקום בגלילי בדים, אולם ליד הדלת נותר עוד מקום קטן שבו עמדו הפועלים שהעמיסו את הבדים. שם עמדנו כולנו, בין הגלילים ובין פתח הקרון, ואז עבר השומר שוב. זיגי לחש לי באוזן: "זהו זה, אבדנו". אבל עמדנו בצל הירח, והיה חושך, והוא לא ראה אותנו, והמשיך. ואז פועלי הרכבת נתנו לנו שני בקבוקי שתייה, סגרו את הקרון, ואמרו לנו שבצד השני יפתחו ויוציאו אותנו. עלינו על הגלילים, ונשכבנו, וקצת אויר נכנס דרך הפתחים, וחיכינו. זה היה יום שישי בערב, והרכבת הייתה אמורה לנסוע, אבל היא לא זזה. היא זזה, בסופו של דבר, בעשר בבוקר. ונעמדה. וזזה. ואנחנו חצי-ערים, חצי-ישנים. ופתאום אנחנו שומעים שגרמנים בודקים את הרכבת. ואז אנחנו שומעים אחד מהם אומר, בגרמנית: "עוד לא בדקנו את הקרון הזה". ואז השני אומר לו: "לא, זה חתום אז זה בדוק". וכך הם לא פתחו את הקרון שלנו.

הרכבת המשיכה לזוז, ואז נעמדה, ולא ידענו איפה אנחנו. צריך לזכור שהיה אז סוף יולי, היה בקרון נורא חם, והרכבת עדיין לא זזה. החלטנו שאנחנו יורדים. הבלגים מאד התנגדו, אבל אנחנו התעקשנו, וזיגי ופליקס ניסו לפתוח את הדלת, והדלת כמובן לא נפתחה. ואז מישהו, אני לא זוכרת מי, אמר פתאום: "רק חסר לנו שעכשיו תפרוץ כאן שריפה". נכנסנו לפניקה נוראית, כי כבר לא היה אויר, והתחלנו לדפוק על הדלת ולעשות רעש, ופתאום שמענו רכבת מתקרבת, וצעקנו מה שצעקנו, ומישהו אמר בחוץ "אבל אי-אפשר לפתוח, זה חתום". אז צעקנו לו שלא משנה, אנחנו הולכים להיחנק, והוא פתח, ותוך שהוא רץ מהר לתפוס את הרכבת שלו צעק לעברנו "אני אודיע". צעקנו אחריו "אל תודיע", ויצאנו מהרכבת. ואז הבחנו שיש אור חשמל בתחנה - משמע, אנחנו לא באיזור מואפל, הגענו לצרפת החופשית. חצינו את הלינייה דה דמרקסיון. מהשמוקלר אוטו נפרדנו לפני העלייה לרכבת. שבועיים אחרי הבריחה שלנו הוא נתפס.

מאוחר יותר הסתבר לנו שבתחנת הרכבת שאליה הגענו, היו מחליפים את הקרונות של הרכבות - היו נוהגים לדחוף את הקרונות למעלה גבעה, ואז מדרדרים אותם בכוח עד שהיו מתנגשים בחוזקה בקרון אחר. מיד חשבנו לעצמנו, שמזל גדול הוא שיצאנו מהקרון. שבוע אחר כך, פגשנו אנשים שנשארו בקרון בזמן כל התהליך הזה... בתחנה הייתה משאבת מים, ולכן קודם כל שטפנו את עצמנו במים (צריך לזכור שבמשך כעשרים וארבע שעות היינו כלואים בקרון ללא יכולת לצאת לשום מקום). התברר שאנחנו על יד Lyon. פועלי הרכבת נתנו לנו לשתות, עלינו על

חשמלית והגענו לעיר. שם התיישבנו בבית-קפה על יד התחנה, כדי להחליט מה לעשות. ארבעת הבלגים עזבו ולקחו טקסי לאיזשהו מקום. אחר-כך שמענו, שהטקסי הביא אותם ישר למשטרת וישי...

אנחנו החלטנו ללכת למלון הכי מפואר שיכולנו לחשוב עליו, Hotel D'Angleterre, שאותו הכיר פליקס. במלון אמרנו שהמטען שלנו בדרך ושכרנו שם חדרים. הלכנו לצלצל למכרים שלנו בליון כדי לחפש את בנו ואמא, ולא מצאנו. הם לא היו בליון, ואף אחד לא שמע מהם. בסוף פגשנו מכרים שאמרו שמכרים שלהם שמעו מהם - יצרנו איתם קשר, והם סיפרו לנו שעצרו את יעקב, בְּנו ואמא. אחרי שלושה ימים הם הגיעו. מסתבר, שבזמן שהם חצו את הגבול ברכבת, תפסה אותם המשטרה בצד של וישי והכניסה אותם למעצר. בסופו של דבר בנו הצליח לשחרר אותם איכשהו.

עכשיו היה צריך להחליט איך ממשיכים הלאה. כשהגענו לליון, התכנית שלנו עדיין הייתה לנסוע לשווייץ. אבל אז הסתבר לנו שלמרות ששווייץ ניטרלית, השווייצרים מחזירים פליטים חזרה לגבול. השווייצרים החזירו אנשים בהמוניהם החל מאוגוסט 1942. למשל, את דודה אדית, שהצליחה לברוח לז'נבה, תפסו והחזירו לגבול, ועוד עשו לה טובה גדולה שהסכימו להחזיר אותה לגבול בלילה, כי אילו היו מחזירים אותה ביום, היא הייתה נתפסת בוודאות.

עד בריסל השנברגים ברחו אתנו באותה דרך, אבל הם לא יכלו להמשיך באותה דרך כמונו ברכבת כי היה להם ילד בן חמש ואי-אפשר היה לסמוך על כך שיהיה שקט ברגעים הקריטיים. אז הם חיפשו דרך אחרת, ובסוף מצאו מבריא אחר. ראשון ברח אתו סימון שנברג, שהגיע לליון ושלח את המבריא שיביא את אשתו אֶתי והילד. אבל אֶתי והילד נתפסו בלינייה דה-דמרקסיון. הילד היה בן חמש וכמובן נימול, ולֶאֱתי היו בתיק המסמכים שלה. אֶתי הייתה אישה מאד יפה - עיניים כחולות ושיער בלונדיני, והגרמני תפס אותם ולקח אותם אתו. בדרך היא אמרה לו שהיא רוצה להאכיל את הילד אפרסק, ותוך כדי כך זרקה את המסמכים מהתיק. כשהגיעו למשרד, הגרמני שאל אותה למה היא רוצה לברוח. היא אמרה שבעלה ברח לה והיא רוצה לחפש אותו. הגרמני לא האמין לה, ואמר לה שהיא יהודייה שרוצה לברוח - אמנם היא בלונדינית עם עיניים כחולות, אבל יש לה עצמות לחיים גבוהות, שזה מאפיין יהודי. אז אֶתי שנברג הסתכלה עליו, ואמרה לו בלי להתבלבל: "איך אתה מעז. אתה הרי נראה יותר יהודי ממני", וכך הוא האמין לה, והם אפילו לא הורידו את המכנסיים של הילד כדי לבדוק... אותו ערב, היא הלכה לטייל עם הילד, ופגשה את הגרמני. הוא אמר לה שלא כדאי לה לטייל באזור הזה, כי זה קרוב לגבול, ופנה אל הילד ואמר לו בחביבות שישמור על אמא שלו, שכן הוא הדבר היחידי שיש לה בעולם. וכל זה בגלל שהוא חשב שהוא ידע שהיא לא יהודייה. למחרת הם חצו את הגבול, ולבסוף הגיעו לליון. משם המשיכו למונטוידאו ולארגנטינה, שם הם נשארו.

החלטנו לנסות להגיע לארגנטינה. עכשיו היינו צריכים לדאוג לעניינים הבירוקרטיים על מנת שנוכל לצאת מצרפת. בשלב הראשון היינו צריכים לדאוג להיתר יציאה מצרפת-וישי. שמענו שבאחד המשרדים היה פקיד, שאם היו מזמינים אותנו לכמה כוסות של יין, הוא היה נותן אישור יציאה מצרפת-וישי. כך עשינו, ואכן קיבלנו היתר יציאה עם חתימה. המסמך הזה עוד נמצא ברשותנו, והוא כנראה הציל את חייו מאוחר יותר, כפי שעוד יסופר.

התכנית שלנו הייתה שנצא לארגנטינה באופן חצי לגאלי, דרך ספרד. באופן לגאלי לחלוטין אי-אפשר היה לעזוב - ראשית, לא היו נותנים לנו לצאת באופן חוקי. אבל יותר מזה - בשביל להיכנס לארגנטינה היה צורך בתעודת רופא שמעידה שאתה בריא. לעומת זאת, כדי להיכנס לספרד היית צריך תעודת רופא שמעידה שאתה לא בריא, כי אם היית צעיר ובריא, בספרד חששו שתצטרף לצבא שנלחם בגרמנים ולא נתנו להיכנס. לצורך האישורים הללו, זיגיי מצא בליון מספר רופאים, שכתבו מספר תעודות המעידות על בריאות ואחרות שהעידו על מחלות. דבר נוסף שהיינו צריכים לדאוג לו היה ויזה-מעבר לספרד, ולשם כך היינו צריכים ויזה תקפה לארגנטינה, שכן תוקפה של הוויזה שהייתה לנו פג. לצורך זה זיגיי וּבְנוּ הלכו לקונסול ארגנטינה, והוא איפשר להם לשלוח מברק לארגנטינה על חשבונם. שלחנו מברק לאבא של זיגיי. את הכתובת שלו בארגנטינה לא ידענו, כי הקשר איתו ניתק במשך שנים ארוכות, אז שלחנו מברק לקונסול הכבוד הכללי של הולנד בארגנטינה בבקשה למסור את המברק לנתן גיטר שהוא אזרח הולנדי. במברק כתבנו שמשפחתו הגיעה לליון, ומבקשת להאריך את הוויזה לארגנטינה. קונסול הכבוד של הולנד בארגנטינה באותו זמן היה ואן וואברן (H. Van Waveren), איש עסקים שבעברו התעסק בדגנים. מסתבר שכשנתן גיטר נתקע בארגנטינה, הוא פנה לואן-וואברן לצורך שותפות עסקית, וביחד הם הקימו פירמה לעורות בשם "ואן-וואברן אנד קומפני". וכך קרה, שאותו קונסול כבוד לא רק שהכיר היטב את נתן גיטר, אלא שהמברק הגיע אליו בדיוק כאשר ישב מולו, במשרדו, נתן גיטר בעצמו... עד סוף ימיו, ואן-וואברן לא הפסיק לחשוב כמה הילדים של גיטר חכמים על שהם הבינו שיש לאביהם פירמה עם ואן-וואברן. הקשר הזה גם עזר לאבא של זיגיי להשיג לנו את חידוש הוויזה.

בעיה נוספת שהתעוררה הייתה הצורך לארגן ויזה לארגנטינה לסימון גיטר ולאשתו, לאה גיטר. הגיע מברק מארגנטינה שדרש להמציא תעודת-נישואין, שלנו כמובן לא הייתה. לפיכך היה צורך להשיג פספורט 'עם דוקומנטציה לא-מספקת' ('documentacion deficiente'), דבר שהיה הרבה יותר מסובך. וכל זה באוגוסט, בשיא תקופת ה- vacance, בה משרדי הקונסוליות לא פעלו מתי שהזדקקנו להם.

בסך הכל שהינו בליון מהראשון באוגוסט ועד ה- 11 בספטמבר. אני הייתי בהריון מתקדם, וזיגיי מצא גינקולוג שבדק אותי ומצא שהעובר הפוך (דבר שכבר הבטיח לנו

שתהיה לידה קשה). זיגי קנה מלקחיים וכלים בשביל הלידה, כי היה סיכוי שהתינוק ייוולד בדרך (בכל הזמן הזה היינו משוכנעים שזה בן, הרי מדאם קרטון קראה את זה ביד...!). גם קנינו לנו מעט בגדים - הרי עד לאותו זמן הסתובבנו ללא שום מטען. לזיגי ולבנו היו שתי חולצות, ובכל לילה כיבסנו וגיהצנו את החולצות כדי שיהיו נקיות למחרת.

בליון לא היה מה לאכול - מה שהיה בשפע זה אפרסקים ומלונים, כי זה מה שגידלו באזור, אבל חוץ מזה לא היה כלום. בשביל לאכול את המעט שהיה אפשר להשיג, היה צורך בתלושים. אנחנו שמענו שבמחוז מסוים לא כל-כך מקפידים על חלוקת התלושים, והחלטנו שאני אלך לקחת את התלושים, כי עשינו חשבון שהבטן הגדולה שלי (הייתי בסוף חודש שמיני, ואפילו הנעליים לא עלו עליי) עשויה לעורר את רחמיו של מישהו. אירמה הצטרפה אליי לנסיעה, כדי שלא אסע לבד. המשרד לחלוקת התלושים היה, איך לא, בקומה השלישית - וכשעמדנו בתור אירמה התעלפה, כי באותה תקופה היינו מאד חלשים. לי בתיק הייתה חתיכת שוקולד, בדיוק למקרה שמישהו יתעלף, אבל מרב בלבול שכחתי מזה. רצתי למטה כדי לראות אם אפשר לקנות משהו לאכול ברחוב - ולא היה. אז חזרתי למעלה לקבל את התלושים, ובינתיים אירמה כבר התעוררה. השארתי אותה למעלה, וירדתי למטה לרחוב לתפוס טקסי. באותה תקופה היה צריך להזמין טקסי רק דרך המשטרה. ואז, בטיפשותי הרבה, נכנסתי למשטרה, אמרתי להם שחברתי התעלפה וביקשתי טקסי. כמובן שהם שאלו איך קוראים לה, אז אמרתי 'מדאם לוונבך', שם שכמובן היה להם קשה לקלוט. אז אחרי כמה ניסיונות התייאשתי ואמרתי פשוט 'מדאם זייטר'. כך הזמנתי טקסי, ונסענו הביתה. רק אחר-כך הבנתי שזה היה אחד הדברים הטיפשיים שעשיתי בחיי.

התלושים שקיבלנו בליון אפשרו לנו לקבל את הלחם שהיו עושים באותו זמן - שחור ורטוב, וככל הנראה עשוי מסלק (במקרה הטוב). הוא היה כמעט בלתי אכיל. את התלושים היה גם צריך כדי לאכול במלון - שם היינו מקבלים מרק (מי יודע ממה היה עשוי), מלון, גזר, ואפרסק. בשר אי-אפשר היה להשיג בכלל. פעם אחת הלכנו למסעדה ולחשו לנו באוזן שאפשר לאכול שם ארנבות - אבל מי רצה לאכול ארנבות?.. ככלל, אכלנו הרבה דברים בליון שלא ידענו מה הם - אחד המאכלים היה, למשל, עגבניות ממולאות - מי יודע במה הן היו ממולאות...

בליון היו לנו קשרים עם שלושה מנהלי בתי-חרושת לעורות שהכרנו. דרכם יצרנו קשר עם אדם שמכר לנו אוכל - חמאה, נקניק ולחמניות. אמא לא אכלה דבר, כי היא מאד הקפידה על כשרות, אבל ללנגדייקים, שבדיוק הגיעו לבקר והיו קצת פחות אדוקים, נתנו לחם וחמאה. ואז הארי לנגדייק שאל האם אפשר לקבל חתיכת נקניק. אמא מיד אמרה לו "אבל אתה מבקש נקניק טרף כשאתה כבר אוכל לחם וחמאה",

ועל זה הארי ענה לה: "כשכבר אוכלים טריפות, לפחות שהריר ייזל". מאותו איש נאלצנו לקנות כל מיני דברים שהוא רצה למכור לנו - פעם אחת קנינו שעון זהב ושרשרת, ופעם אחרת קנינו מגן-דוד מזהב עם אמייל כחול-לבן. את המגן-דוד שמרתי, והוא הלך לאיבוד רק לפני מספר שנים. משווייץ קיבלנו כסף מחבר של משפחת גיטר, וכך יכולנו להסתדר.

באחד הערבים הלכנו לקולנוע. בהתחלה, בגלל שהיה שם כל-כך חם, היו כל הדלתות פתוחות. אבל כשהסרט התחיל, סגרו את הדלתות כדי שיהיה חושך. מיד באותו רגע, כל הפליטים כאיש אחד קמו ויצאו. איש מהם לא יכול היה לסבול להיות במקום סגור... אירמה לוונבך כל הזמן רצתה לחזור להולנד להביא את הבן שלה. הוא נשאר אצל המנהל הגוי של פירמת לוונבך, אבל במהלך כל המלחמה הוא הועבר בין הרבה משפחות, ובסופו הוא הוחזר לפליקס ואירמה ע"י יהודי מנוחין, שהיה הראשון שחזר לאירופה אחרי המלחמה. פעם אחרת הלכנו לשכונה היהודית בליון וזה היה מאד מדכא. היינו שם במסעדה יהודית, ופגשנו את הדוד שלי אופנהיים, שהצליח להגיע לליון. אבל הוא לא יצא משם. החלטנו שיותר כף רגלנו לא דורכת במקום הזה - היו שם יותר מדי יהודים, וזה היה מסוכן מדי.

בליון לא היתה שגרירות הולנדית, אבל היה משרד לעניינים הולנדיים. מנהל המשרד היה Mr. Jacquet, שהיה הקונסול הכללי של הולנד בליון עד המלחמה. במהלך המלחמה הקונסוליה בוטלה, אבל הוא נותר כמנהל המשרד. העוזר שלו היה יהודי בשם סלי נוח, בחור פשוט משכונות העוני של אמסטרדם, שהגיע לליון במקרה ועשה שם גדולות.

ברגע מסוים במשך שהותנו בליון הייתה "ראציה", ואספו את היהודים מבתי המלון. באותו לילה דפקו אצלנו על דלת החדר, אבל אנחנו הראינו את הוויזה לארגנטינה, ואת המסמך החתום של אותו פקיד שיכור, והם ויתרו. ב"ראציה" הזו תפסו המוני יהודים והחזיקו אותם במשטרה. בו במקום, מסייה ז'קה וסאלי נוח הלכו לתחנת המשטרה, ואמרו שלא ייתכן שיאסרו אזרחים הולנדים, ודרשו את שחרורם. המשטרה לא רצתה לשחרר אותם, ואז סאלי נוח אמר:

Je suis le consul hollandais, je suis l'ambassadeur lui meme

("אני הקונסול ההולנדי, אני השגריר עצמו"), והצרפתים עדיין לא הסכימו. ואז סאלי נוח אמר: "et la diplomatie, ca ne vaut rien?" ("והדיפלומטיה לא שווה כלום?"), ואז נתנו לו להיכנס. הוא הצביע על כל מי שהוא רק היה יכול, ואמר שזה הולנדי, וזה הולנדי, וזה... ופשוט הוציא כמאה חמישים יהודים משם, שניצלו כך ממוות בטוח. בסוף הצלחנו להמציא, סוף סוף, את כל המסמכים - ויזה לספרד, תעודות רפואיות וויזה לארגנטינה.

באותו יום בָּנוּ וזיגיי הלכו לתחנת הרכבת וקנו כרטיס נסיעה מליון לברצלונה. הם חזרו הביתה והודיעו שמחר נוסעים. אמו של זיגיי הודיעה שהיא לא נוסעת, שכן אם נצא לדרך למחרת היום, נגיע לספרד בראש-השנה, ואם מדובר על נסיעה כזו - היא לא מוכנה לנסוע בחג. התחננתי ובכיתי, והראיתי לה עד כמה אני בהריון, ושום דבר לא עזר. בלית ברירה, הם חזרו לתחנה והחזירו את הכרטיסים. בינתיים, ירדנו - אמא, יעקב ואני לגינה קטנה מול המלון וחיכינו להם. הגיע ערב, ולילה, וזיגיי וּבָנוּ לא חזרו. ישבנו והתחלנו לפחוד נורא - צריך לזכור כי כבר היו בליון "ראציות" באותה תקופה. לבסוף הם חזרו, ואמרו שיש שמועה מבוססת שהלילה עומדת להיות "ראציה". כמובן שלא חזרנו למלון, והיינו לחלוטין אובדי-עצות. הלכנו לרופא שלי, שהיה יהודי, אמרנו לו שעומדת להיות "ראציה" ושאלנו האם הוא מוכן לקבל אותנו. הוא אמר לנו חד וחלק שהוא לא יכול בשום אופן. התחננו, ובכינו, וביקשנו את רשותו שרק אמא, יעקב ואני נישאר אצלו, וכך אם תבוא ביקורת נוכל לומר שלי יש צירים וזו שאתי זו אמא, והילד הקטן הוא אחי. זיגיי וּבָנוּ הלכו למצוא מקום אחר ללון, אבל בחצות הלילה הם חזרו ואמרו שבשום אופן הם לא הצליחו למצוא. את הלילה הזה בילינו בחדר ההמתנה של הרופא, וכמובן שבבוקר זיגיי וּבָנוּ חזרו לרכבת כדי לקנות כרטיסים על-מנת לצאת מליון. אלא שהפעם, הכרטיסים היו למקומות בעמידה... למחרת אותו הלילה, עוד נותרנו בליון - באותו הלילה תפסו המון יהודים, והם נשלחו למזרח. בתחנת הרכבת בליון גם ראינו רכבת מלאה ילדים שנשלחו ממחנה הריכוז Drancy, והיו בדרכם למזרח. נאלצנו לעמוד במהלך כל הדרך מליון ועד הגבול הספרדי, ובמהלך הביקורת המייגעת שערכו בגבול (שבה חיפשו במסרגות בתוך הנרתיק של המשקפיים).

כך עברנו את הגבול הצרפתי-ספרדי באופן חצי-לגאלי, והגענו לברצלונה בראש-השנה. מצאנו מלון, והחדר שקיבלנו - כמובן בקומה השלישית, מתאים במיוחד לאשה בחודש התשיעי... זיגיי וּבָנוּ ירדו למטה, לטייל בעיר, ותוך זמן קצר חזרו והביאו איתם אוצר - תריסר בננות, ומספר מאפים שבהם הייתה ביצה קשה שלמה!! בברצלונה חיכינו עד סוף ראש-השנה. אבא של זיגיי שלח לנו כרטיסים לאנני מבלבאו לבואנוס-איירס. לא רצינו בשום אופן לחכות בספרד ללידה - היינו מפוחדים אפילו בספרד, כי שמענו שגם שם עוצרים פליטים במחנות, ורצינו כבר לצאת מאירופה. לקחנו רכבת לילה מברצלונה לבלבאו. הרכבת הייתה רכבת רגילה - בלי מלוונות כלבים, בלי גלילי בד ובלי קרונוות חתומים. זיגיי ואני קיבלנו תא עם מיטת קומתיים, ויעקב, בָּנוּ ואמא חלקו תא נוסף. הלכנו דרך כל הרכבת כדי להגיע לקרון המסעדה, שם אכלנו בפעם הראשונה מזה זמן רב אוכל נורמלי. ברכבת ראינו אישה עם תינוק על הברכיים. אמא אמרה לי: "תראי תראי, עוד מעט גם לך יהיה כזה".

בלילה התעוררתי ולא הצלחתי להירדם, ופתאום שמעתי קול, וירדו המים. אני זוכרת ששכבתי במיטה ואמרתי לעצמי להירגע - קודם כל לחשוב, ואחר-כך לפעול. אז חשבתי, וחשבתי, וחשבתי, ואז צעקתי: "זיגי". זיגי התעורר, ראה שהלידה התחילה ונתן לי זריקת מורפיום שנועדה להפסיק את הלידה. הוא החליט שיבקש מנהג הרכבת שבתחנה הבאה ישלח מברק ובו יבקש שבתחנה שאחריה יחכה אמבולנס. אלא שלא דיברנו מילה אחת בספרדית. אז זיגי הלך קרון אחרי קרון וחיפש אדם שמדבר צרפתית וספרדית. כך הוא העיר את כל הרכבת עד שמצא מישהו שהסביר את הדבר לנהג הרכבת. ואמנם - ברגע מסוים הרכבת עמדה בשנית, בסרגוסה, ושם עמד אמבולנס. יעקב, בָּנו ואמא המשיכו לבלבאו, ואנחנו ירדנו עם האמבולנס. כל הרכבת הייתה כמובן ערה, וכולם הסתכלו מבעד לחלון לראות מה קורה. נסענו לבית-החולים, שהתברר שהוא בית-חולים אוניברסיטאי⁵². שם היה רופא שדיבר צרפתית, ושם התחלתי ללדת. ילדתי יומיים, וזה היה נורא קשה. ברגע מסוים הפסיקו את הלידה והטבילו את הוולד - זה מעשה מקובל בנצרות הקתולית לטבול את הוולד עוד לפני שהוא יוצא כשיש חשש לחייו, כדי שאם ייוולד מת, כבר ייוולד כנוצרי ויוכל להגיע לגן-עדן...

לבסוף התינוק יצא שלם, והוא היה תינוקת. זיגי הרים אותה, ואמר לי שזו תינוקת, ואמרתי "גם זו לטובה". הייתי מאד עייפה ופצועה, והיה לי ריב גדול עם הנזירות. הנזירות הרימו את התינוקת ומיד קראו לה "פִּילָרְיָה", משום שלפי המסורת, כשמריה ברחה עם ישו מהורדוס היא עצרה לנוח על עמוד אבן - 'pillar' בספרדית - שצף על הנהר העובר בסרגוסה, ולכן 'פילאר' הוא השם הניתן לכל הבנות תינוקות הראשונות שנולדות בסרגוסה⁵³. אני סירבתי בכל תוקף, וקראתי לה 'עדינה'. וכך התווכחנו על זה שוב ושוב - 'פילאר', 'עדינה', 'פילאר', 'עדינה'...

הרופא, ד"ר ריקרדו הורנו אל-קורטה, שהיה גיניקולוג בינלאומי ולכן גם דיבר צרפתית (הרי אנחנו אז לא ידענו מלה ספרדית) אמר אחר-כך לזיגי: "ידוע שהנשים יולדות בעצב, ובכל עם ועם היולדת צועקת לפי מנהג עמה: בספרד AY AY, באיטליה WAI WAI, בגרמניה AU AU, באנגליה OH OH. אבל לא שמעתי מעולם שאשה בשעת לידה צועקת ZIGI ZIGI". הוא לא ידע שבמקרה זה הייתה זו אשה שכל ימי חייה, מאז הכירה אותו ועד היום כשיש בעיה היא צועקת זיגי זיגי.

כשנפרדנו ממנו, אחר שישה ימים, הוא אמר שאם המלכה ההולנדית תחזור להולנד מלונדון, הוא ישמח בדיוק כמונו. אבל לא דיברנו - לא על המלחמה, ולא על היותנו פליטים. כשביקשנו את החשבון, קיבלנו חשבון שסכומו היה אפס נקודה אפס אפס...

⁵² כפי שברור מההמשך, בית החולים השתייך למנזר סמוך.

⁵³ דמות ידועה בשם זה היא מנהיגת הפרטיזנים בספרד בספרו של המינגוויי 'למי צלצלו הפעמונים'.

לא דיברנו, כאמור, מילה ספרדית, והיה די קשה להסתדר. למשל, באחד הימים רציתי תה קר - נזכרתי שברכבות הבינלאומיות שעברו באירופה, היה מתקן חימום שעליו היה כתוב באיטלקית *caldo* ו-*freddo*, חם וקר. ספרדית ואיטלקית הרי דומות, אז ביקשתי מהנזירות *un te caldo* - וקיבלתי מרק. בספרדית, *caldo* זה מרק שקוף... לא הצלחנו למצוא מילון, אז ביקשתי את התנ"ך. התחלתי ללמוד ספרדית מהתנ"ך, ושם קראתי, ביבראשית פרק א': "ויהי ערב, ויהי בוקר יום אחד" -

era tarde, y era mañana, un día - והבנתי שערב זה *tarde*. יום לפני שהשתחררתי מבית החולים, האחות אמרה לי שמחר אני אשתחרר ב-*tarde*. אני אף פעם לא שמעתי שמשתחררים מבית החולים בערב, והתעקשתי להשתחרר בבוקר שלמחרת - *a la mañana*. למחרת קמתי בבוקר, ומיד התעלפתי, מה שמאד שימח את האחות. מסתבר שבספרדית אין מילים נפרדות ל'אחר-הצהריים' ול'ערב', וה-*tarde* מתחיל מהצהריים ונמשך עד הלילה. כוונתה הייתה, כמובן, שאשתחרר אחר-הצהריים -

a la tarde... בנו של הרופא, שהיה רופא צעיר בעצמו, הסיע אותנו ברכבו לבילבאו (מרחק של 250 ק"מ). צריך לזכור שזו הייתה ספרד של פרנקו, רכבים כמעט ולא נסעו בכבישים, וכמעט בכל רגע הייתה ביקורת. בכל ביקורת השוטרים הסתכלו למושב האחורי, אני הראיתי את התינוקת, והם אפשרו לנו לנסוע הלאה. בסוף הגענו לבילבאו, למלון בו שהו אמא, יעקב ובנו.

במלון התאכסן איש אחד שגם כן חיכה לאותה אנייה - צרפתי זקן שרצה לנסוע לדרום אמריקה "*avec une collection de reproductions du christ*" (עם אוסף רפרודוקציות של הצלב). לנו היה חשד כבד שהאדון לא כל-כך קתולי כמו שהוא נראה, ובאמת אחר-כך, כשהוא ישב ואכל עם בנו במסעדה של המלון והתחיל להשתעל, הוא אמר, בשפה שהוא חשב שהיא גרמנית - "נתקע לי עצם בגרון". אלא שזה היה ביידיש ליטאית, וכך ידענו בוודאות... בתחילת ההפלגה אותו אדון היה מספר מעשיות יהודיות, למשל הוא סיפר מעשייה על יום כיפור. הוא אמר: "אצל היהודים ישנו איזשהו יום שקוראים לו "כיפ" או משהו כזה", אז אמרנו לו: 'כיפור', והוא אמר "כן, נכון", והמשיך לספר.

עוד על האנייה היה בנקאי עשיר בשם קרוך, שעזב את הולנד באותו זמן כמונו אבל עם היתר יציאה. הוא היה יהודי דתי שחיפש מניין. הוא מצא את אותו צרפתי זקן, שאמר שהוא לא יהודי, ולא יודע מה זה מניין. אבל במהלך הנסיעה, שארכה שבעה או שמונה שבועות, אותו "קתולי" שכח מאוסף הרפרודוקציות של כריסטוס, ושכח לחלוטין שהוא גוי, והפך לאט-לאט לתלמיד ישיבה מליטא, וכל הזמן סיפר המון סיפורים משעשעים. רק כשהגענו לוונצואלה הוא נזכר שהוא 'קתולי', ושיש לו 'אוסף ציורים', וירד מהאנייה...

על האנייה היו עוד כל מיני אנשים - למשל, הייתה שם קבוצה של קצינים הולנדים שברחו דרך ספרד מתוך כוונה להתגייס לצבא ההולנדי באנגליה. הקצינים ההולנדים ישבו בשולחן על ידינו באנייה ושיחקו ברידג', ואנחנו הצטרפנו. באנייה אני לבשתי את המגן-דוד שקנינו בבריסל, בגלל הדחף העצום שלא להסתיר יותר את עובדת היותנו יהודים. בין הקצינים היה אחד עם אשה וילד בן שלושה חודשים. האשה שאלה אותי ברגע מסוים מה זה התליון שאני לובשת, אז הסברתי לה שזה מגן-דוד, הסמל של היהודים. אבל בקוֹרְסָאו, כשליד האנייה חיכה הרב ההולנדי של העיר, קרדוזו, שרצה לראות אם יש יהודים בין ההולנדים על האנייה, הקצינים ההולנדים נסעו אתו - הסתבר שגם הם היו יהודים. אני מספרת את זה כדי להדגיש עד כמה הפחד היה עמוק. וחוף מזה, כל הזמן היה הפחד שניתקל באניות-מלחמה, כי כל האוקיינוס היה מלא מהן.

היו שם על האנייה יהודים שהסתירו את יהדותם, וגויים - ספרדים וארגנטינאים - שהיו לכאורה נוסעים לגאליים. לאניה קראו *cabo de buena esperanza* (בֶּף התקווה הטובה), והיא נסעה ביחד עם אנייה נוספת בקו הזה, שנקראה *cabo hornus* (בֶּף הורן). שתי האניות נסעו בקו הזה במהלך כל המלחמה.

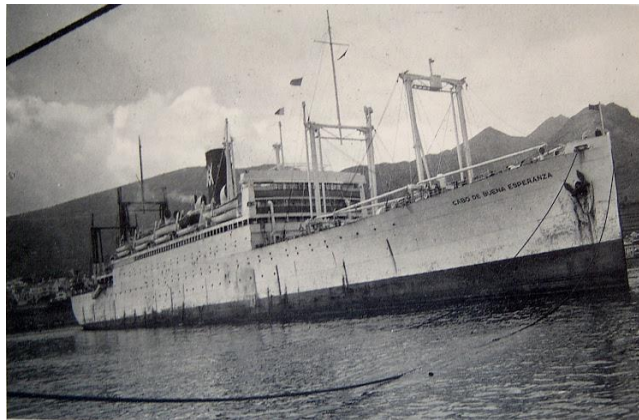
הארוחה הראשונה באנייה הממה אותנו מרוב פאר - כלים מכסף וחמש כוסות קריסטל לכל אורח, ולחם לבן לגמרי. שם ראינו לחם לבן לראשונה מאז תחילת הבריחה, והיה שם ויכוח גדול אם הלחם הוא מחיטה או מקמח-תירס. למחרת עלינו לסיפון העליון, ושם היו כסאות שמש, ועל ידנו שכבה אישה צעירה צרפתייה אלגנטית שאמרה על כל דבר "mais c'est fou" - 'אבל זה משוגע'. כשהאנייה החלה לנסוע, כולם בבת-אחת חלו במחלת-ים, וגב' 'c'est fou' אמרה פתאום ביידיש: "אוי וי איזמיר שלעכט". פתאום היא כבר לא הייתה כל-כך צרפתייה...

אני לא הייתי חולה במחלת ים כי הייתי צריכה לדאוג לתינוקות. בימים הראשונים ישבתי יחידה על יד השולחן העגול הגדול בחדר האוכל, כי כל השאר היו חולים. הינקתי, אבל לא היה לי שום מושג אם עדינה אוכלת מספיק, וכל הזמן כיבסתי חיתולים כי היו לנו רק שישה.

הייתה שם אישה הונגריה נחמדה עם ילדה בת שלוש, שנסעה לארגנטינה כדי לפתוח שם חנות של בגדי ילדים. כשהיא ראתה שלתינוקות אין מה ללבוש, היא תפרה מאחת החולצות של אמא (מתוך השתיים שהיו לה) בגד לילדה. התינוקת שכבה בעריסה שקנינו בצרפת. באותה עריסה השתמשנו גם בשביל דניאלה, ואפילו הבאנו אותה ארצה. בסוף החלטנו שאין ברירה אלא לתת לעדינה חלב מהמטבח. עדינה אכלה מעט מאד - רק כשדניאלה נולדה ידעתי שתינוקות אוכלים מבקבוק של 250 מ"ל. לעדינה היה רק בקבוק של 150 מ"ל, והיא אף-פעם לא שתתה יותר משליש... הרופא

של האנייה, שהיה אמור להיות המיילד של עדינה על האנייה, היה שיכור מהרגע שעלינו על האנייה ועד לסוף ההפלגה. זיגי הפך להיות הרופא של האנייה, ושנים אחר-כך, בכל חג מולד, הוא עוד קיבל עוגות ויינות בבואנוס איירס. זיגי היה רופא מצוין על האנייה בצידה הקדמי. בצידה האחורי, הוא היה הולך לשכב ליד החולה... האנייה נסעה מבילבאו לליסבון, שם כולם ירדו קצת לטייל. שם פגשנו את סאלי נוח, שכבר ברח מליון. מליסבון הוא ברח לאנגליה, ביקר את המלכה וביקש ממנה לדאוג לוויזה לפליטים ההולנדים בליון. יכול להיות שהבקשה שלו היא זו שבאמת אפשרה לפליקס ולאירמה לקבל ויזה. מליסבון האנייה המשיכה למלגה ולקדיס, ומשם דרך קורסאו לטרינידד. מטרינידד האנייה המשיכה לברזיל, ומשם, סוף סוף, לארגנטינה. בארגנטינה אבא של זיגי הלך לחנות מפוארת בשם *la cuna encantada*, וקנה לעדינה את כל הדברים הכי יקרים, וכשהגענו כבר היה מוכן עבור עדינה חדר עם כל הדברים. למחרת לקחנו את כל הדברים הללו והחזרנו לחנות...

בארגנטינה גרנו מ-1942 ועד לתחילת שנת 1950, ואז עלינו ארצה. לביתנו הראשון בארץ, בתל-אביב, נכנסו במאי של אותה שנה. באחד הערבים של אותו החודש, שמעו דפיקה על הדלת. בכניסה עמד אברהם פייס ושאל: "לא קבענו להיפגש כאן לפני עשר שנים?!"

האנייה 'כף תקווה הטובה'

COMEDOR

חדר האוכל

SALÓN BAR

באר-סלון

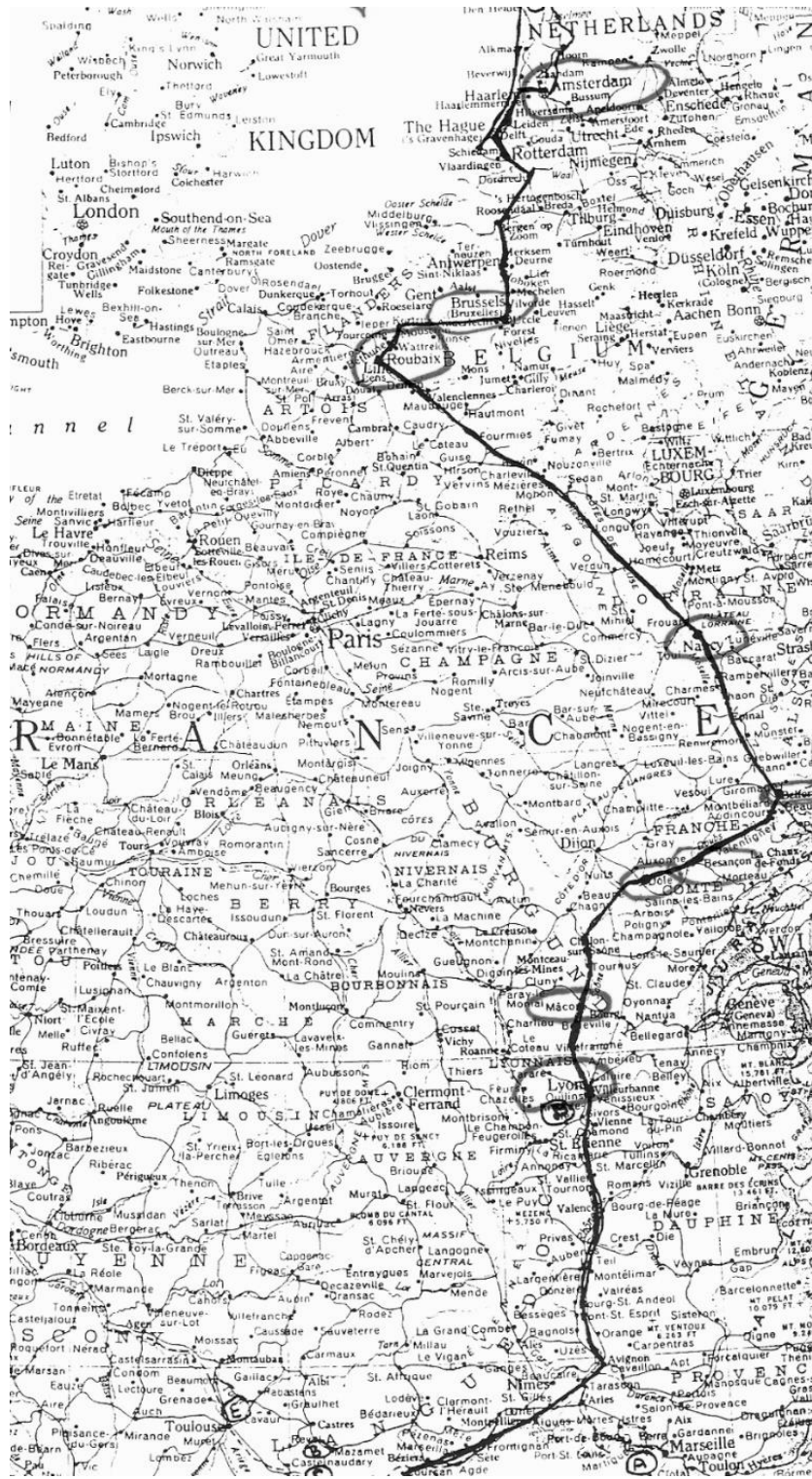

תעודת הטבילה בקו המשווה שהוענקה לתינוקת עדינה על סיפון 'כף התקווה הטובה'¹

וזה נוסח התעודה, המוצגת עד היום במסדרון ביתנו: "בשם האל נפטון, מלך הימים, בהטבלתך הנכבדה בממלכתו האהובה בקו המשווה. אני מעניק לך את השם *קוויסקילה* (מין שרימפ קטן, גם פצפונת, זוטה). בשם זה תוכלי לסובב חופשי בכל האוקיינוסים, מרגישה מכובדת כיאה למעמדך הגבוה." קו המשווה, 1 באוקטובר 1942 קברניט האנייה

מה'ויקיפדיה': "במלחמת העולם השנייה פתח שליט ספרד, פרנסיסקו פרנקו, את שערי ארצו בפני ניצולים יהודיים מארצות הבלקן, ואף לפליטים מהולנד צרפת ובלגיה. במאי 1941, בזמן שספרד ניהלה משא ומתן להצטרפותה למדינות הציר, הורה פרנקו למושלי הפרובינציות להכין רשימות סודיות של כל היהודים, מקומיים וזרים השוהים בספרד. הוא תבע לפרט ברשימות פרטים אישיים, דעות פוליטיות, אמצעי קיום, פעילות מסחרית ודרגת מסוכנות. הרשויות המקומיות נדרשו לציין את דוברי שפת ה'לדינו', משום שידעת השפה ומזגם הדומה לספרדים, עשויים לעזור להם להיטמע באוכלוסייה הספרדית. העתק הרשימה הסופית של כ-6,000 שמות נמסר לידי היינריך הימלר. המשא ומתן נכשל בסופו של דבר משום שלדעת היטלר דרישות ספרד היו מופרזות. לאחר שהסתמנה תבוסת מדינות הציר ניתנה הוראה להשמיד את הרשימות וספרד פעלה למתן מקלט ליהודים שנמלטו אליה. על פי הערכות שונות, עשרות אלפי יהודים מצאו בספרד של פרנקו מקלט בתקופת השואה."

ESCAPE ROUTE

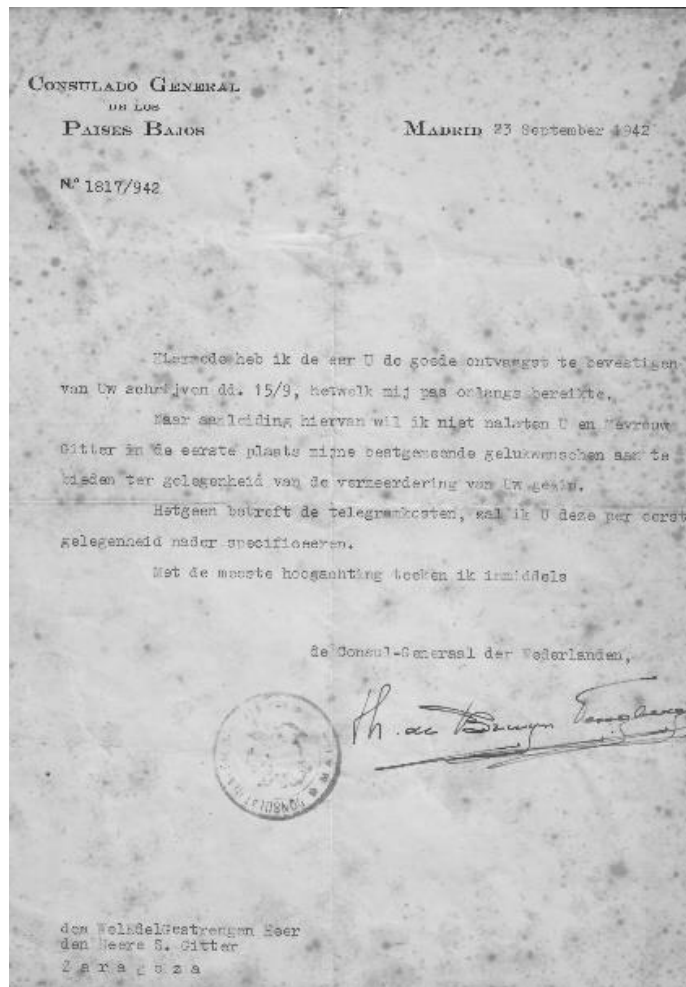

המשך ברכבת, דרך פרפיניאן לברצלונה שבספרד

לאה והתינוקת עדינה בארגנטינה

עדינה: מנהג היה בבתי חולים קתולים שכל תינוק שנולד שופכים מים על עכוזו להטבילו כדי שיהיה נוצרי. כי אם מת תינוק שאינו נטבל, נשמתו תגיע ל - Limbo - שאינו לא גן עדן ולא גיהנום. כל הרופאים למדו זאת. אני, עדינה, נולדתי בלידה קשה וחששו לחיי. ולפני שאבא, שהיה נוכח בלידה, הספיק לומר משהו - הרופא כבר שפך מים על עכוזי. והוטבלתי כנראה. רצו לקרוא לי pilar, כי כך קראו לכל התינוקות בסרגוסה על שם קדושת העיר Santa Maria del Pilar (הנוצרות כינו את התינוקת pilarica). אמא נאבקה נגד זה - "לא שרדתי את הבריחה כדי שיקראו לבתי בשם נוצרי", ובסוף קראו לי עדינה. בערך בגיל 94, סבתא לאה סיפרה לנכדים יותם, הלל, הילה ומיה, שמאד רצתה בן, כי בתקופה שבה חיה, בנים נחשבו משהו ולבנות לא היה צפוי עתיד מבטיח. וסיפרה שהיא זוכרת את הלידה של חנה ומרים - שמחו-קצת- אבל כשנולד יהושע, למדו תורה כל ליל השבת וחגגו כל השבת, ושרו Es ist ein sohn! ("זה בן!"). אבל משנולדה עדינה ראתה כי טוב, וגם את דניאלה קיבלה באהבה, למרות שהכינה ורקמה בגדים עם השם Daniel, שהפך לדניאלה.

מדריד, 23.9.1942. למר ס. גיטר הנכבד מאד.
יש לי הכבוד לאשר את הקבלה המוצלחת של מכתבך מה-15.9, שהגיע אלי רק לאחרונה.
בגלל זה אינני רוצה להשהות את ברכותי ואיחולי לך, ובראש וראשונה – לגבי גיטר,
בהזדמנות זו של התרחבות משפחתכם. אשר למחיר המברקים אודיע לכם במדויק
בהזדמנות הראשונה. על החתום, במירב הכבוד, הקונסול הכללי של ארצות-השפלה,

עדינה: בהתרגשות ביום הבריחה, כשיצאו לדרך, נזכרה לאה ליד הדלת כי שכחה לחבק את
אמה, רצי, חיבוק פרידה. באותו רגע, מספרת אמא, נזכרה באמונה היהודית שהיוצא לדרך
קשה, לא יחזור כמה צעדים גם אם שכח משהו כי זה סימן רע לבאות⁵⁴. באותו רגע חשבה
לעצמה: זה הרגע להוכיח לעצמי על ידי מעשה כי **אינני מאמינה באמונות תפלות**. חזרה
לאחור, חיבקה את אמא שלה, ויצאה לדרך.

⁵⁴ כך מצאתי באתר שאלות ותשובות בענייני דת באינטרנט: מובא בצוואת רבי יהודה החסיד שהיוצא מביתו ונזכר ששכח דבר מה, לא יחזור לביתו אלא יעמוד לפני הבית ויבקש מה שצריך. והובא בכף החיים. אמנם כל הקפידא היא דווקא אם הולך למקום רחוק כגון לעיר אחרת, אבל אם הולך למקום קרוב אין בזה חשש... (דן עמיר)

פרק י"ב: "הפתרון הסופי"

ב- 6.8.1942 נשלח מאמסטרדם, על טופס של 'הצלב האדום ההולנדי', בתשובה לבקשת חיפוש קרובים בשמה של אנה נויבוואר מחיפה, המסר הקצר הרצ"ב בגרמנית, בכתב ידו של יקותיאל :

"הידיעה מכס שימחה אותנו מאד. אנחנו, חנה, מרים ויהושע בריאים כאן. גם ילדי אברהם אופנהיימר באנטוורפן, וברנארד בליון. ברכו את הילדים כיתבו מיד. יקותיאל ורציי"

Het Nederlandsche Roode Kruis

8 JUN 1942
No. 175617

Formulier, na invulling, in te zenden aan het **CORRESPONDENTIE-BUREAU** van het Nederlandsche Roode Kruis, Jan Pietersz. Coenstraat 10, Den Haag, Tel. 770517.

VERZOEK
door tussenkomst van het Duitsche Roode Kruis aan het Internationale Comité van het Roode Kruis te Genève om inlichtingen.

ANTRAG
durch das Deutsche Rote Kreuz an das Internationale Komitee vom Roten Kreuz in Genf auf Nachrichtenvermittlung.

1 Afzender Dr. Jakob Neubauer
Absender (naam, voornaam en adres)
(Name, Taufname und Adresse)
N. Prinsengr. 28 Amsterdam
Verzoekt aan Holland
Bittet an

2 Geadresseerde Anna Neubauer
Empfänger (naam, voornaam en adres)
(Name, Taufname und Adresse)
P.O.B. 468 Haifa Palestina
het volgende mede te delen:
folgendes zu übermitteln

(ten hoogste 25 woorden uitsluitend persoonlijke en familieaangelegenheden betreffende)
(Höchstzahl 25 Worte nur persönliche und Familienangelegenheiten betreffend)

sehr erfreut mit
Deiner Nachricht. Wir, Hanna, Mirjam,
Josua gesund hier ebenso Abraham,
Kinder, Oppenheimer Antwerpens,
Bernhard Lyon. Grüsset Kinder;
Schreibt umgehend.

Handteekening
Unterschrift
Jekuthiel Racy

3 Geadresseerde antwoordt aan ommezijde:
Empfänger antwortet umseitig

למחרת, ה- 7.8.42, הודיעה משטרת הביטחון הגרמנית כי כל יהודי שנקרא למחנה עבודה במזרח ולא התייצב, כל יהודי שאינו נושא את הטלאי הצהוב, וכל יהודי המחליף את כתובתו ללא היתר (כלומר: הנמצא במחבוא) שנתפס, יישלח למחנה ריכוז.

שמואל הכהן: " מראשית 1943 שינו הנאצים את כללי המשחק... החורף עבר איכשהו. שליש מיהודי הולנד כבר גורשו מבתייהם ונשלחו לווסטרבורק והלאה, אל הבלתי-ידוע. רשימות "מוגנות" התפוצצו בזו אחר זו ובעלי חותמות ה"עד להודעה חדשה" היו בחשש מתמיד. עדיין התקיימו לימודים בבית-ספר, אך בלא אווירת לימודים. מורים חסרו, כיתות התרוקנו, והעזובה שלטה בכל... גירוש היהודים הפך לשגרה. אולי נאנחו ההולנדים ואמרו: "מסכנים, איזה גורל!", ואחר כך עברו לסדר היום. במידְנָלְן, השדרה האמצעית, מזרחית למרכז העיר, עמד מאז ומתמיד בניין תיאטרון שחזיתו יוונית קלאסית. חזיתו של הבניין לא בלטה בין חזיתות הבתים האחרים. קווי חשמלית מרכזיים עברו לפני השער, והמקום היה מרכזי למדי. בתחילה הכרנו אותו בתור "התיאטרון ההולנדי". בסוף 1941 הפך לתיאטרון יהודי ושימש אכסניה ל"תזמורת הסימפונית היהודית". לתזמורת הותר להשמיע אך ורק יצירות מאת מלחינים יהודיים. בסוף 1942 שינה המחנה את ייעודו. הוא נעשה מקום הריכוז של היהודים לפני שליחתם לווסטרבורק. סידורים סניטריים לא היו בבניין, ובמרוצת הזמן נערמה בתוך הבניין סביבו פסולת רבה, שאריות מן החיים שחלפו דרכו. שורות הכיסאות הוזזו, והבמה וחדרי הלבשה הפכו למשרדים של 'המועצה היהודית'. משרדים אלה היו "מחוץ לתחום" לאנשים הרגילים. בעשרים וארבע השעות הראשונות למעצרים הוצרכו היהודים לדאוג למחייתם בעצמם. לאחר מכן – ידאגו כבר אחרים... הרכבות לווסטרבורק יצאו מתחנת הרכבת באמסטרדם באישון לילה, כך שאזרחי הולנד לא יכלו להבחין במהומה... בתחילה התמקדו ב"זרים", לא בתושבי הולנד המקומיים, וכך הורגלו הבריות, שממילא נטו להירדם, והורגלו לא לראות- לא לשמוע - לא לדבר. "

חנה יצחקי: "להורים שלנו הייתה אזרחות תורכית אבל לא היה להם פספורט, ואנחנו התנהגנו כאילו שום דבר לא יכול לקרות. כך קרה שפגשתי אנשים שהעזו לעבוד במחתרת. אף על פי שבתעודת הזהות שלי הייתה החותמת "J", לא לבשתי את הטלאי (הצהוב). הלכתי בערב ברחוב אם היה צריך לעשות משהו. פעם אחת תפסו אותי, ועוד 5-6 אנשים, ברחוב, והובילו אותנו דרך כל העיר עד ככר תחנת הרכבת. שם מצאתי הזדמנות לברוח. זו הייתה הרגשה מאד משפילה להיתפס ולהיות מובל ככה, בייחוד כאשר לאנשים ברחוב לא היה אכפת, ולא נתנו סימן כלשהו שהם לא מסכימים ליחס של הגרמנים ליהודים. אבל זה היה בהתחלה... אבא היה הרוס מכך שראה שכל מה שהאמין בו - כל היהדות, כל מה שהוא רצה לבנות - נהרס. הוא כל הזמן עמד ליד הרדיו וחשב שהאנגלים יבואו להוציא אותנו. הוא היה מאד אופטימי והאמין שזה יעבור, אבל הוא לא זכה...

אני רוצה לספר על הסדר האחרון שהיה לנו בבית. אני זוכרת שתמיד נהגנו לעשות סדר עם הרבה אנשים, ועד מאוחר בלילה, ובסדר הזה היו רק חצי יהודים, היו מעט אנשים. כל מילה שאמרנו הייתה לה משמעות אחרת. פתאום הבנתי מה זה היות עבד. כשפתחתי את הדלת ... הרגשתי שאני פותחת אותה כדי לראות אם לא באים לקחת אותנו. "שפוך חמתך" היה ממש מהלב. פתאום הייתה הזהות עם כל ההיסטוריה היהודית. זה היה תמיד, אבל באותו הסדר הרגשתי את זה מאד.

ב-1940 גמרתי את הלימודים בבית הספר לאומנויות, אבל עוד לא התחלתי לעבוד כשפלו הגרמנים להולנד. יום אחד באו אלי חברים עם תעודת זהות (לא יהודית) ובקשו ממני להכניס בה תמונה של אחד מהם. זאת הייתה הפעם הראשונה. מאז למדתי לזייף חותמות, לשנות מספרים, ולגרום לדיו להעלם. בהתחלה עשיתי זאת בבית בחדרי בעליית הגג. כמה אנשים באו אצלנו הביתה כדי לקחת את הניירות. הרבה פעמים באו אלינו יהודים כדי לפגוש אנשים שהיו מוכנים להסתיר יהודים, איתם נפגשנו בביתנו. מאז היה לי יותר ויותר קשר עם המחותרת. הלכנו להביא ילדים יהודים מהבית שלנו אל מקומות מסתור. השהות של ילדים אלו בבית שלנו הייתה סכנה. אחרי "הראציה הגדולה" (20 ביוני 1943) הייתי נכנסת לבתים של היהודים ומחפשת שם תלושי מזון, שבדרך כלל הבאתי לליאו ואן-דר-הולסט. הוא מסר אותם אישית למעוניינים, כמו משפחת הלה בראאנגראכט ונווירט בפרינסנגראכט...

זה נכון שהייתה שבייתה של פועלי הנמל... באמסטרדם היהודים היו מאד מעורבים בתנועה הסוציאליסטית. אבל רוב האנשים לא התייחסו לזה, כל זה לא נגע להם. גם אנחנו, כל זמן שזה לא נגע לנו לא התקוממנו... ברחו לבלגיה, צרפת ושווייצריה, אבל אמרו שלבחורות לא עושים שום דבר, ושלוקחים רק בחורים. דבר ראשון הם שלחו ליהודים מגרמניה נייר שאתה צריך להתייבב. זה היה הכי קל כי היו רשימות שלהם... כל האנשים בגילנו קיבלו הזמנה להופיע, ורק אנחנו לא קיבלנו, ובעצם לא הבנו למה. היינו שלושה ילדים בבית ולא קראו לנו...

אני זוכרת שלילה אחד עמדתי ליד החלון כשהצעירים הלכו בשתיים-עשרה בלילה לרכבת. זה עוד היה בהתחלה. כולם היו מצוידים בכלי מחנאות, וכוסות הפח שקשקו. לא הבנתי איך אפשר לשלוח ילדים כאלה... אבל אני עמדתי בחוץ, ולו הייתי מקבלת את הצו, יכול להיות שגם אני הייתי הולכת... לא ידענו כלום – "ביאו אותנו לאיזה מחנה עבודה"... זה נתן לנו זמן להתארגן, לחשוב "אנחנו לא הולכים". כל ערב באו והוציאו את האנשים מהבתים... אנחנו נשארנו בבית שלנו בינתיים, והייתה ראציה גדולה (אינני זוכרת את התאריך). הם התחילו בחמש בבוקר. סגרו את הגשרים בכניסה לרובע היהודי. אנחנו גרנו בגראכט (פרינסנגראכט) ומולנו היה בית-חרושת. בבוקר בחמש הם עמדו שם בשורות וקיבלו פקודות, ונכנסו לעיר העתיקה

לרובע היהודי יותר פנימה, ולקחו את האנשים. אני יצאתי ברגע מסוים וראיתי שלקחו... בערב, בשעה חמש, הם באו לסביבה שלנו. הרחוב שלנו היה שורה ארוכה של בתים בני שלוש קומות, כשלמטה יש גינה. כל האנשים סידרו את המזוודות. הם חיכו כל היום, ורצו כבר שיבואו לקחת אותם, כי לא יכלו לחכות יותר. רק שמרו על המזוודות שלהם. אנחנו החלטנו שלא נלך. הגרמנים באו ולקחו את המזוודות ואת האנשים. רוב האנשים באו לקראתם, הם לא ידעו מה מחכה להם. הגיעו מכתבים שמצאו ברכבת מווסטרבורק ובהם היה כתוב בערך כך: "באנו למקום עבודה וזה יהיה בסדר". לא היה שום רמז למה שקורה...

הגרמנים באו באותו היום לבית שלנו. אמרנו שאנחנו תורכים, זה לא שייך לנו, והם עזבו – הם לא בדקו בניירות, היה מין ביטחון שזה לא שייך לנו. באותו יום הסתתרו אצלנו בבית כמה אנשים.... מישהו נתן את הכתובת למישהו שהסתיר ילדים, ואז באו לקחת את הילדים - לקחו ילד אחד ואחר כך עוד ילד. אצלנו היה מין מקום מעבר שבו הם היו מסתתרים, ואחר-כך לוקחים אותם. כל הזמן היו אנשים שהעבירו אנשים את הגבול. אחותי עם המשפחה שלה רצו לעבור את הגבול, והם היו צריכים תעודות. מישהו נתן להם תעודה והם שאלו אותי אם אני יכולה להחליף בה את התמונה, וזאת הייתה ההתחלה. אני החלפתי את התמונה בתמונה אחרת, ואיכשהו סידרתי את החותמת. כשנודע שאני עושה את זה, הגיעו עוד אחד ועוד אחד... וכך באו גם אנשים שהסתירו יהודים – אנשים לא יהודים. על-ידי כך הכרתי בן אדם שקראו לו **ליאו הרץ** – נטעתי על שמו עץ בארץ. הוא היה עובד סוציאלי, ועבד עם קבוצת אנשים. אחותו של אחד מהם עבדה ליד התיאטרון ששם אספו את הילדים, וראתה כל מה שקרה. יום אחד האיש הזה בא לעובדים שלו ואמר: "איננו יכולים לתת למה שקורה שם לקרות". הם דאגו לאנשים שלא היה להם בית והתחילו להסתיר ילדים. הם חיפשו מקומות, סידרו להם ודאגו להם, ואני הייתי איתם בקשר כל השנים. אינני יודעת בדיוק מי הם. אני הכרתי שם רק בן-אדם אחד ואתו הייתי בקשר. אחר כך הכרתי עוד אנשים. הייתה, למשל, קבוצה שקראו לה 'ווסטרבייד'. זו קבוצה ידועה – אחת מהם היום מסדרת את הארכיון של ההולנדים בלוחמי הגטאות, וגם איתם באתי במגע. לא השתייכתי לאף קבוצה, אבל עזרתי להם. נכנסתי לבתים שהיו לידנו – הבתים שלקחו את כל האנשים מהם, ולקחתי את כרטיסי המזון שלהם – הם השאירו את הכל. תמורת כרטיסי מזון יכולתי לקבל עוד כרטיסים ונתתי לאותו בן-אדם... בשינוי הפרטים בתעודות השתמשתי בידע שרכשתי בלימודי הגרפיקה. את המספרים הייתי מוציאה בסכיני גילוח. אחר כך מסדרים את זה עם דיו, למשל, מ-3 עושים 5... יותר מאוחר קיבלתי חומר מיוחד שמוציא דיו – זה נעשה אדום, אחר כך נעלם, ואחר כך חוזר שוב.

אנחנו נשארנו שם לבד. בכל הקומות לא היו יהודים. בסוף הרחוב היו מקומות לאופניים - כשהולכים הביתה שמים שם את האופניים. האנשים שם לא היו יהודים, והם הכירו אותנו והבינו גם בגלל ההתנהגות שלנו שאנחנו נשארים ולא הולכים. יום אחד הודיעו לנו שבאים לקחת אותנו. זה היה בחורף, בספטמבר 1943. אז היו לי כבר קשרים, וסידרתי מקום לכל אחד מאתנו. אחותי הייתה בואן-דאם. גם לאבא, שזה היה עבורו קשה מאד, מצאתי מקום, וגם לאמא. לכל אחד מאתנו היה מקום אחר... אבל זה היה קשה להסתתר, וכולם רצו לחזור הביתה. בערב אחד באו לבית שלנו כדי לקחת אותנו. הם היו שני הולנדים וגרמני אחד. הם באו עם צו ואספו את כל האנשים בעלי הנתונים הזרה. אני יכולתי לברוח. אמרתי לעצמי שאינני רוצה ללכת. יכולתי לעבור לדירה השנייה מהחצר האחורית, אבל הייתה לי הרגשה של "מה יעשו להורים שלך, אם את הולכת". אחותי נשארה במקום המסתור שלה, אבל דווקא באותו יום היא באה אלינו. היא לא נכנסה – היא עלתה למעלה, וכך היא נשארה. לקחו את אחי, אותי ואת הורי. לקחו אותנו לתיאטרון, ששם היה מקום איסוף היהודים... היו שם גברים ונשים אחד על השני... ואז הודיעו שיבוא הטרנספורט וייקחו אותנו. קראו את השמות. אני דיברתי עם אחי ואמרתי לו שנברח. קראו את שם הורי, את שם אחי ואת שמי. ואז אמרתי "שכחתי את התיק" ועליתי למעלה, ובתוך כל המהומה הזו כנראה שאף אחד לא הרגיש בחסרוני. עליתי למעלה ליציע, שם הסתתרתי מתחת למיטה. אחר כך ראיתי את הגרמנים במגפיים שלהם עוברים ומחפשים אם יש עוד מישהו. חיכיתי עד שכולם הלכו. הטרנספורט יצא ואני נשארת. בלילה שמעתי את הגרמני עם החברה ההולנדייה שלו. הם דיברו שם על הבמה ואני הסתכלתי עליהם מלמעלה. יצאתי החוצה ועליתי לגג בסולם מכבי-אש, כי לא מצאתי ירידה למטה. כשעליתי על הגג הרגשתי הרגשת חופש שקשה מאד לתאר אותה - לא ידעתי מה יהיה, אבל הרגשתי חופשית מאד. הטרנספורט הזה היה הטרנספורט האחרון שיצא מהתיאטרון הזה. לאנשים שעבדו שם הייתה חותמת שלא ישלחו אותם, אבל באותו ערב שלחו את כולם – גם אותם... "

הלכתי לחפש מקום... בסוף מצאתי חלון פתוח – כנראה שמישהו ברח משם. ירדתי למטה והגעתי למין פרוזדור – בתיאטרון יש כניסה ראשית, ובכל צד שלה כניסה לשחקנים שמובילה אל מאחורי הבמה, ומעליה פרוזדור. הלכתי בפרוזדור כזה והגעתי לחצר. בחצר קפצתי למטה ועליתי מהצד השני על גג של בית נמוך. עליתי על המחסן של הבית ונכנסתי לבית ממול, שהיה ריק – זה היה בית של יהודים. רציתי לצאת משם, אבל לא יכולתי לפתוח את החלון. התחלתי לפרק את החלון - היה שם מין פין שבסוף הצלחתי לפתוח אותו ולצאת החוצה, בסביבות ארבע בבוקר. לא היה לי לאן ללכת, אז הלכתי הביתה... עליתי למעלה והלכתי לישון. למחרת התקשרתי עם האיש. אחרי שנים הוא סיפר לי שהוא היה בחוץ וחיפש דרך כדי להציל אותי -

היו אנשים שהצליחו להציל אותם. יחד אתי הייתה בחורה מקבוצת 'ווסטרבייד'... הם הלבישו לה סינר, העבירו אותה מעבר לכביש והצילו אותה. אבל אני לא הייתה בשום קבוצה. צלצלתי אליו, והוא מיד סידר לי מקום להיות בו.

יצרתי קשר עם אחותי, ואז קיבלתי תעודת זהות. היו לי תעודות זהות על כמה שמות, אבל אחת מהן אני זוכרת – קראו לה **יואנה מריה הויין**. זו הייתה תעודת זהות טובה מאד, כי היא לא הייתה שייכת לאף אחד - הוציאו אותה ממשרד הרישוי. אני הייתי בקשר אתו, והוא סידר לי גם חדר שעבדתי בו, אבל לא ישנתי שם. למחרת הגעתי והתברר שהאשה שגרתי אצלה פתחה את הדלת, ראתה מה שנעשה שם, ונבהלה נורא. היא לא מסרה אותי לשלטונות אבל אמרה לי לצאת משם. עברתי למקום אחר. הלכתי לעבוד אצל מתווך דירות. היה לו משרד מאד-מאד יפה. אני ישבתי מאחור ושם עבדתי וזייפתי תעודות, והוא היה בתוך העניינים. הוא היה קתולי, וגם האיש שעזר לי היה קתולי...אני אחר-כך גם סידרתי לו ניירות בשביל גויים ששלחו אותם לגרמניה ועזרתי לו כמה שיכולתי... היה גם איזה אחד שהיה מזכיר באיזה מנזר, וגם שם עבדתי קצת....

היו כמה חלוצים שהסתתרו בבית אחד. אחת חצי-יהודייה שכרה את הבית שבו היו נפגשים החלוצים, עד שהגרמנים הוציאו אנשים גם משם, ואז נעלמה הכתובת הזו. היו כל מיני כתובות כאלו. החברה שלי שעובדת ב'לוחמי הגטאות' בדיוק חיפשה דירה ויחד הלכנו לחפש דירה, ויומיים אחר-כך היא נתפסה ונשלחה למחנה, ורק אחרי המלחמה ראיתי אותה. הייתי בקשר עם אחותי. הייתי מבקרת אותה. הייתי נוסעת לשם. היו עוד כמה אנשים שהייתי מבקרת אותם. הייתי נוסעת אליהם כל חודש ומביאה להם את הכרטיסים...

למדתי לזכור מספרי טלפון בעל פה – לא לרשום שום דבר. יכולתי לנסוע ברכבת ושאל אחד לא יראה אותי – פשוט להיות לא נראית. כשהלכתי ברחוב כמעט ולא נתקלתי בבדיקת תעודות, כי ידעתי איך להתחמק. הייתי מאד זהירה. זה הפך לטבע שני. פעם הייתי באיזה בית ושאלתי משהו במקום על יד זה. אחר-כך היא סיפרה לי שאותו גרז'ניק אמר לה: "בחורה יהודייה חיפשה אותך". זאת אומרת שיש אולי כאלה שראו שאני יהודייה, אבל לא כולם דיווחו...

ההורים ואחי נשלחו למחנה המעבר ווסטרבורק... אבא לא היה כל כך הרבה זמן במחנה, אבל הוא היה כבר הרוס. מה שהוא ראה במחנה הרס אותו מבפנים ולא היה לו כוח. מבחינה זו אמא הייתה יותר חזקה. אחי כבר היה חולה כשהגיע לברגן-בלזן."

עדינה: סופר במשפחה, שכשנודע לסבתא רצי שחנה ומרים נתפשו על ידי הגרמנים ונמצאות במעצר גרמני, היא לקחה אופניים ורכבה אל המחנה. בשער אמרה בטון פיקודי לחייל שבשער: "אני חייבת להגיע למפקד המחנה". פתחו לה את השער והיא נכנסה. היא הגיעה עד לחדרו של מפקד המחנה, פרצה פנימה, ואמרה למפקד בטון תקיף: "תחזיר לי מיד את שתי בנותי. אם לא תעשה זאת, כשתיגמר המלחמה אספר שלקחת שתי צעירות למחנה ללא רשות ויהיה אוי ואבוי לך!" היא קיבלה את הבנות והחזירה אותן הביתה.

סיפור זה אינו מופיע בעדותה של חנה ב'יד ושם', ולא ידוע לנו האם אליו התייחסה חנה בקטע באותו קטע בעדותה בו סיפרה על המעצר שהצליחה להימלט ממנו.

תחנת הרכבת בווסטרברוק

שואת יהדות הולנד (מה'ויקיפדיה')

"שואת יהודי הולנד החלה עם כיבוש הולנד בידי גרמניה הנאצית במאי 1940, והסתיימה עם שחרור הולנד במאי 1945. ההערכה היא שמתוך כ- 140 אלף יהודים שהתגוררו בהולנד עם כיבושה, כאחוז וחצי מכלל אוכלוסיית המדינה, נרצחו בשואה מעל 105 אלף יהודים. מיד אחרי הכיבוש, ניסו יהודים רבים ניסו לברוח לבריטניה ודרומה, ועשרות התאבדו. באופן כללי התייחס המשטר הנאצי להולנדים כשותפים פוטנציאליים והשקיע בתעמולה כדי לקרבם לתפיסותיו.

בחודשים הראשונים נהגו הגרמנים באיפוק יחסית. בהוראתו המפורשת של היטלר הוקם ממשל אזרחי של אנשי SS. מונה נציב בשם ארתור זייס-אינקווארט, חמישה אנשי ממשל נוספים שתפקדו כעין שרים לכספים וכלכלה, ענייני חוץ, ביטחון, צבא ומשטרה. לצד ממשלה זו הייתה גם ממשלה הולנדית, אך כיון שהמלכה וממשלתה גלו לבריטניה, היו מנהלי משרדי הממשלה שמונו מטעם הנאצים הסמכות הגבוהה ביותר. בתחילה ניתן לממשל ההולנדי לפעול, אך עד מהרה הוחלף. ההנהגה של כוחות הכיבוש הגרמנים בהולנד הייתה חזרת מוטיבציה נאצית, ודאגה להקים מערכת יעילה לרדיפת היהודים.

ב-8 באוגוסט 1941 יצא 'צו ה'לירו' הראשון [De eerste LiRo verordening] - הטיפול ברכוש יהודי. כל הרכוש וההון היהודי היה צריך לעבור לבנק הגזל ליפמן-רוזנטל ושות'. ב-28 באוגוסט 1940 נאלצו מחלקות ממשלתיות להבטיח לא לשכור יהודים. ב-5 באוקטובר התבקשו עובדי מדינה לחתום על הצהרות מוצא ארי. ב-22 באוקטובר נדרשו עסקים יהודיים להירשם. ב-4 בנובמבר 1940 יהודים פוטרו ממשרות ממשלתיות; מבצע שהושלם עד ינואר 1941. בפברואר 1941 הורו הגרמנים על הקמת יודנרט של כלל יהודי הולנד, יודנרט שכונה "יודסה ראט פור אמסטרדם". אותו חודש נעצרו כ-400 צעירים יהודים באמסטרדם, ובהמשך גורשו למחנות הריכוז בוכנוואלד ומאוטהאוזן וניספו כולם, להוציא אחד. המינהל האזרחי ההולנדי, שפעל תחת הוראות הכיבוש הנאצי, קיבל בהכנעה את הצעדים נגד היהודים. אבל מאסר היהודים ב-1941 ושילוחם למחנות ריכוז בגרמניה עורר זעם רב בקרב ההולנדים. ב-25 בפברואר 1941, הוכרזה שביתה על ידי איגודי פועלים הולנדים, הזכורה עד היום כ"שביתת פברואר". בשיאה הקיפה השביתה כ-300 אלף עובדים, והיא מהווה את פעולת ההתנגדות הציבורית ההמונית הראשונה שביצעו לא יהודים כנגד הפגיעה ביהודים בשטחי הכיבוש הגרמני. השביתה דוכאה ביד רמה, ואחרי שהגרמנים הפעילו לחץ כבד, היא הופסקה. עד ספטמבר 1941 נעצרו עוד מאות יהודים וגורשו למאוטהאוזן.

בסוף 1941 הודיעו הגרמנים ל"יודסה ראט" על הקמת מחנות עבודה ליהודים. זו הייתה הסוואה למחנות שנועדו לרכז את היהודים לשם גירושם למחנות ההשמדה. הגרמנים הורו שמחודש מאי 1942 יהיה על היהודים לענוד את הטלאי הצהוב. הטלאי בהולנד נשא את הכיתוב JOOD בשפת המקום.

בקיץ 1942 החלו שילוחים של יהודים מהולנד למחנות ההשמדה במזרח אירופה. השילוח בוצע ממחנות הריכוז ווסטרבורק בצפון מזרח הולנד (שנפתח בתחילת 1942) ופוכט בדרום הולנד (שנפתח בתחילת 1943). ליהודים המגורשים נאמר שהם נשלחים למחנות עבודה בגרמניה. הגרמנים המגרשים הסתייעו בשיתוף פעולה מסיבי של עובדי הרשויות הציבוריות ורשויות התחבורה ההולנדיים.

בעקבות תחילת הגירוש למחנות המוות בקיץ 1942, מחו הכנסיות הקתוליות בהולנד. כתגמול על כך גירשו הגרמנים את היהודים שהוטבלו לנצרות. בתקופה הראשונה והגורלית של הגירוש היהודים יכלו לסמוך אך ורק על עצמם במציאת מקומות מסתור. בהמשך הוקמו באופן ספונטני קבוצות הצלה הולנדיות של סטודנטים או של חוגי הכנסייה שסייעו ליהודים למצוא מקלט, ופעלו בעיקר להצלת ילדים. בספטמבר 1942 הוקמו בהולנד יחידות מיוחדות של הולנדים משתפי פעולה עם הנאצים, שאנשיהן פעלו לצוד יהודים מסתתרים. לעזרתן של יחידות אלה פעלו מלשינים שהסגירו יהודים מסתתרים. מחתרת הולנדית מאורגנת ועם שליטה מרכזית, הוקמה ב-1943, לאחר שהגרמנים החלו לגייס הולנדים לעבודות כפייה. בתקופה זו כבר גורשו מרבית יהודי הולנד למחנות ההשמדה. בספטמבר 1944, בתקופת 'מבצע מארקט גארדן' (מבצע כושל של בעלות הברית המערביות בדרום הולנד), יצאו הגירוש האחרונים מהולנד לאושוויץ, טרזין וברגן-בלזן.

ב-5 וב-6 בספטמבר 1944 פינו הגרמנים את מחנה הריכוז פוכט לנוכח התקדמות בעלות הברית, והאסירים נשלחו לזקסנהאוזן. ב-26 באוקטובר 1944 שחררה הדיוויזיה הקנדית המשורינית הרביעית את המחנה. באותה עת היו במחנה כ-500-600 אסירים שנותרו בחיים, ויועדו להיות מוצאים להורג באותו אחר הצהריים. כ-500 גופות של אסירים נתגלו בערימות ליד השערים, לאחר שנרצחו בבוקר אותו יום.

ב-12 באפריל 1945 שחררו חיילים קנדים את מחנה הריכוז ווסטרבורק. באותה עת היו כ-900 אסירים יהודים במחנה. המחנה חזר לשליטת הולנד, אבל האסירים נאלצו להישאר שם עוד שבועות אחדים עד שהותר להם לחזור לביתם.

כ-107,000 יהודים גורשו מהולנד למחנות השמדה ומתוכם שבו רק 5,000. כ-102,000 יהודים מתוך 140,000 יהודים שהיו בהולנד בתחילת המלחמה (מהם פליטים יהודים-גרמנים) נספו בשואה. על פי הערכה, כ-25,000 יהודים הסתתרו במקומות מסתור בהולנד. שלישי מהם נחשפו בגלל מעשי הלשנה ושני שלישים ניצלו.

מתוך ספרו של שמואל הכהן:

"הגרמנים איבדו את סבלנותם. כעת רק מעטים היו באים מרצונם אל הרכבות היוצאות לווסטרבורק "אָס קלֶפֶטָה נִישְׁט" (זה לא דופק), אמרו, והמספרים פיגרו הרבה אחרי התכניות. הם גילו את קלפיהם והחלו להוציא יהודים מן הבתים. אחרי שמונה בערב, שעת העוצר, לפי סדר האלפבית. תחילה הטילו את המשימה על המשטרה העירונית ההולנדית. הייתה אנדרלמוסיה גדולה. התעודות כן משחררות, התעודות לא משחררות. היו שוטרים שהחמירו, והיו שוטרים שניסו לסייע, למצוא סיבות (כדי להביא לפני הממונים עליהם) לאנשים לא לצאת מביתם. הכבוד האנושי והעצמי הפכו למוצגים מוזיאוניים [...] ערב אחד, בראשית ספטמבר (1942), אחרי השעה שמונה, נשמעה דפיקה על דלת ביתנו, ושני שוטרים הולנדים נכנסו בשקט. רק אמא, חריטייה, מרים ואני הינו בבית. לא היו לשוטרים רשימות, והם התנהגו כאילו לא התלהבו ביותר מתפקידם. הם אמרו לאמא שעלינו להילוות אליהם, אולם עם זאת חיפשו אפשרות שלא נצטרך לעשות זאת. אמתלה כלשהי. לאחותי מרים היו פצעים ברגליים, מחלת עור לא מסוכנת. השוטרים ראו זאת ושאלו אולי הילדה חולה. "לא", השיבה אמי, "זה שום דבר". היינו צריכים לארגן את חפצינו ולארוז כמה דברים במזוודה, תיק ותרמיל. הם לא האיצו בנו וכאילו משכו את הזמן. הם התנהגו כאילו חויבו, מטעם הממונים, "להוכיח את יכולתם" בפעולה שהייתה בזויה בעיניהם. לימים נודע לנו שאכן כך נוסו שוטרים צעירים, זוטרים ומתלמדים. הם עצמם היו מבולבלים ולרוב הודיעו לממונים עליהם שאינם מסוגלים לעמוד במשימות הללו. קצת יותר מאוחר כבר הוכשרו והוסמכו הכוחות הפשיסטיים, שהתאימו יותר לתפקיד של "שחרור האומה הנידרלנדית מן הספחת היהודית". כמובן, עניין "מחלתה" של מרים רק מראה עד היכן מגיעה התמימות, האינולת: במקום לנצל את הפרצה עדיין נהגנו לפי הדגם הישן: "לא, זה שום דבר"...

מתוך ספרו של יוסף מכמן: "כל עוד לא היה האיום של גירוש מווסטרבורק, היו החיים שם, בהשוואה למצב ששרר באמסטרדם באותה תקופה, הרבה יותר טובים. אמנם היינו מחויבים לציית לכללים מסוימים, אבל מעבר לכך אפשר היה להיפגש עם כל אחד במחנה עד השעות המאוחרות של היום. היו הצגות, קונצרטים ותחרויות שחמט. בימים הנוראים והחגים של שנת תש"ד (1943) היו תפילות בבית הכנסת בהשתתפות רבים, ויכולנו לשמוע בהן את החזנים הידועים ביותר בהולנד. אבל הדבר הנורא בווסטרבורק היה, שמדי שבוע ראינו כ- 2,000 יהודים נעלמים ברכבות שיעדן היה פולין, וידענו: בפולין היהודים נרצחים... לאחר שרכבות מלאות ביהודים נשלחו במשך חודשים רבים בכל שבוע, בימי שלישי, לאושוויץ או לסוביבור, חלה הפוגה במשלוחים.

ואז, בפברואר 1944, הוכרז שתגיע רכבת שתיקח יהודים למחנה המעצר ברגן-בלזן. בניגוד לרכבות ה"רגילות", היו הקרונות הפעם מיועדים לבני אדם (ולא לבהמות). אף שלא ניתן היה לסמוך לחלוטין על "רשימות פלשתינה" – שכן אם היו פחות מדי אנשים לרכבת לאושוויץ, הייתה ההנהלה הגרמנית של ווסטרבורק מצרפת לפעמים גם אנשי מ"רשימות פלשתינה", שנחשבו ל"הגנה" מפני שילוח – העובדה שמדובר היה ברכבת נוסעים רגילה עשתה אלי מספיק רושם כדי להחליט לנצל את ההזדמנות ולנסוע ברכבת זו לברגן-בלזן...

תוך מספר שעות הגענו לברגן-בלזן שבמערב גרמניה. לאחר שהגענו לתחנת הרכבת היינו צריכים ללכת ברגל למחנה בליווי חיילי אס-אס חמורי-סבר עם כלבים. מחנה ברגן-בלזן הוקם בהוראת היינריך הימלר כמחנה מעצר עבור יהודים שגרמניה רצתה להחליף אותם כנגד "גרמנים תושבי ארצות אחרות", או תמורת ערך גבוה אחר.

המחנה היה מחולק לחלקים אחדים, כאשר בכל אחד מהם שוכנו יהודים שעליהם חלו כללים מיוחדים. הייתה מחלקה ליהודים ספרדים, שהורשו ללכת בלבוש הרגיל שלהם ולא ענדו טלאי צהוב על בגדיהם, אולם לא הורשו לעזוב את המתחם שלהם במחנה. כיון שהייתה תכנית להקים במקום תעשיית יהלומים, נעצרו והובאו למחנה גם יהלומנים ומעבדי יהלומים מהולנד; רבים מהם נשלחו כעבור זמן-מה למחנה בוכנוואלד ורובם לא שבו משם. תעשיית יהלומים לא הוקמה בברגן-בלזן. היו גם יהודים מטוניס, כנראה על פי הסכם עם ממשלת איטליה. כל היהודים העצורים הללו שוכנו לקבוצותיהם במתחמים מגודרים שונים במחנה וחלו עליהם הוראות ששונות. בסך הכל היה זה מחנה קטן יחסית, שבו חלק מהעצורים היה צריך לעבוד; כאשר הגענו לשם עוד היו מקומות שינה ראויים לשמם וכן שולחנות כדי לשבת לידם בזמן האוכל. כאשר הקבוצה שלנו הגיעה לשם מווסטרבורק, הוכנסנו מיד למתחם נפרד. הדבר נעשה לפי הוראת המפקד, מכיון שבווסטרבורק הייתה התפרצות של שיתוק ילדים, והוא רצה למנוע הידבקות של שאר העצורים במחנה שלו...

אך כשנסתיימה תקופת הבידוד בסוף מרס היינו צריכים לצאת לעבודה... כמו רוב העצורים האחרים היינו גם אנו שייכים ל"מחנה הכוכב" (Sterlager), כלומר לאותו חלק של המחנה שבו היהודים הורשו ללבוש את הבגדים הרגילים שלהם ועליהם הטלאי הצהוב... בכל בוקר נאלצו העצורים של "מחנה הכוכב" להתייצב למפקד – כדי להיספר בנוכחות מפקד המחנה. אם נפלה ולו טעות אחת בתוצאת הספירה, היה צריך לספור אותנו מחדש. ולכן נמשך הדבר לעיתים שעות רבות... ביוני 1944 עלה לפתע פתאום על סדר היום עניין החלפתם של גרמנים ארץ-ישראלים ביהודים העצורים במחנה. היהודים שהיו רשומים ב"רשימת פלשתינה" כונסו אז בחלק נפרד של המחנה, להוציא אלה שהיו עדיין בגיל של שירות חובה בצבא, כמוני...

בסוף נובמבר 1944 הגיע לברגן-בלזן משלוח של נשים שפוננו מאושוויץ, כיון שהגרמנים חששו שהצבא הרוסי יכבוש את המחנה ההוא. בלילות הראשונים הן שוכנו באוהלים. בקבוצת נשים זו היו גם אנה פרנק ואחותה מרגוט. בלילה הראשון לבואן ירד גשם זלעפות, נשבה רוח סערה וכל האוהלים התמוטטו. למחרת היום היינו צריכים להביא פחם למטבח עבור הנשים מאושוויץ, ובמטבח הזה פגשתי בחורה שהכרתי מתנועת הנוער שלנו 'זיכרון יעקב'. באושוויץ היא שהתה ביתן הניסויים של ד"ר מנגלה ו"נותחה" על ידו. היא סיפרה לנו על תאי הגזים, וזאת הייתה הפעם הראשונה שאנחנו שמענו על כך. מאז יום המחרת נאסר עלינו ללכת למחנה נשים זה (פברואר 1945).

המצב בברגן-בלזן היה איום ונורא כבר מזה כמה חודשים. כיון שזה היה מחנה מעצר, לא הרבו להכות אותנו ולא ירו באנשים למוות. אולם מצב המזון הורע מיום ליום. צבא גרמניה נאלץ לסגת עוד ועוד, ובשל כך היו צריכים לנטוש את מחנות הריכוז שהוקמו ברוסיה, בפולין, בהונגריה ובעוד ארצות. מכיון שלגרמניה לא היו די אמצעי הובלה, אולצו העצירים במחנות הללו ללכת ברגל למחנות אחרים, לפעמים מרחקים של מאות קילומטרים. "צעדות המוות" הללו תבעו כמובן קרבנות רבים – אנשים התמוטטו בדרך ומתו לצדי הדרכים. אבל גם אלה ששרדו נחלש מאד וסבלו ממחלות קשות. בברגן-בלזן, שהוקם במקור כמחנה מעצר, לא היה, כמובן, מקום לאלפים שנכנסו בשעריו עתה.. לבסוף ישנו העצורים שניים במיטה אחת, במיטות שסודרו בשלוש קומות – וזאת אם בכלל מצא לו האסיר מקום להניח את ראשו. המצב הסניטרי היה גרוע באופן שלא יתואר... אוכל כמעט ולא היה – כמה פרוסות לחם לשבוע. אין פלא אפוא שפרצו מחלות רבות. הגרועה שבהו הייתה טיפוס הבהרות, שההדבקה בו אירעה באמצעות כינים, ושגרמה כמעט תמיד למוות או למום. יכולת לראות על פי מבט עיניהם של האנשים ששעותיהם ספורות. בכל יום עברו במחנה משאיות גדולות עמוסות בגופות..."

מיד אחרי שהגיעו הגיטרים לבואנוס איירס, יצרו קשר עם המשפחה בארץ והחלו במאמצים לאתר ולחלץ את בני המשפחה שנותרו באירופה.

28.8.1944 מברק מ'קרן היסוד' בירושלים למיכאל טראוב, 'קרן היסוד', בואנוס איירס:
"פנייתך מ- 31.7. יעקב נויבואר, האשה והבן נמצאים במחנה ברגן-בלזן ליד הנובר. הבן סובל משחפת. חנה ומרים בהולנד."

46
37

THE WESTERN TELEGRAPH COMPANY, LIMITED

BUENOS AIRES
Electro House
CALLE SAN MARTIN 338
Calle de Correo 1164
U. T. 31, Retiro 4921
C. T. A. 3591, Central
Sucursales Cevallos 263 y Plaza Hotel

ASOCIADA CON
CABLE AND WIRELESS LIMITED
EN CONEXION CON
THE WESTERN UNION TELEGRAPH Co.
PARA NORTE AMERICA
y con
THE WEST COAST OF AMERICA TELEGRAPH Co. Ltd.
PARA CHILE PERU Y BOLIVIA

ROSARIO - Santa Fe
CALLE SANTA FE 1116
U. T. 278A

BUENOS AIRES N° _____ ROSARIO - Santa Fe

APARATO	EMPLEADO	HORA RECEPCION	OBSERVACIONES
B	FRAS.	19.16	

TELEGRAMA

TAH25 JERUSALEM 30 26

NLT MICHAEL TRAUB KEREN HAYESOD
CANGALLO 2194 BUENOSAIRES.-

YOURS 31/7 DOCTOR JACOB NEUBAUER WIFE SON IN BERGENBELZEN
CAMP NEAR HANNOVER SON SUFFERING TUBERCULOSIS MIRJAM HANNA
NEUBAUER IN HOLLAND.

KEREN HAYESOD.

N. B. La Empresa no es responsable por equivocaciones de mensajes o tarifas de mensajes (Ley internacional)
VEASE ESTACIONES ABREVIADAS Y INDICACIONES AL DORSO

140.000 (1) 43

יהושע, שחלה במחנה הריכוז בברגן-בלזן בשחפת, מת שם כבר ב- 9 בספטמבר 1944, לפני מלאת לו 20. יקותיאל מת מחולשה ורעב בגיל חמישים, ב- 22 במרץ 1945, ח' בניסן תש"ה – שבוע לפני הפסח ושבועות מספר לפני תום המלחמה.

מפת הולנד

מחנות ההשמדה

עדינה : כשהיינו ילדות, ידענו על הבריחה וידענו על השואה, למדנו בבית הספר, ושמענו את הסיפורים על הרקטור של אבא. שמענו על חברים שהשאירו שם את הילדים בעל כורחם (מלקמן, הרטוך, לבנבך...), אבל לא דיברנו הרבה על כך. בשנים האחרונות בבית יוליאנה, אבא ואמא הרבו להסתכל בספר המכיל את כל שמות יהודי אמסטרדם שנספו בשואה, ובכל פעם הראו לי על חבר אחר שלהם. יום אחד שאל אותי חבר לעבודה אם אבא הכיר את הרב הראשי של אמסטרדם. מסתבר שהכיר אותו וגם היה אתו בעימות חריף, כששאלתי למה לא הירבה לספר על כך, לקח את הספר הגדול של הנספים, ואמר, כל האנשים שהתווכחתי איתם אינם, ואיני יכול להתייחס לוויכוח איתם כשהם אינם.

יוסף מכמן: "בתחילת אפריל 1945 הוכרז ברמקולים שבמחנה, שהעצורים הרשומים ב"רשימות פלשתינה, בתוספת כמה אנשים אחרים, יוכלו לנסוע ברכבת למקום אחר. ד"ר רודולף קסטנר, מנהיג יהודי הונגרי שניהל בבודפשט משא ומתן עם הפושע הנאצי אדולף אייכמן, הצליח לשכנע את הנהלת מחנה ברגן-בלזן לאפשר לשלוש רכבות להעביר יהודים הונגרים, הולנדים וגרמנים למקום טוב יותר. מהמחנה יצאו משאיות לתחנת הרכבת הסמוכה בצ'קה, שם המתינו שלוש הרכבות... אף לא אחת משלוש הרכבות לא הגיעה לטרזיינשטט – כולן שוחררו, על ידי האמריקאים או על ידי הרוסים. ב- 10 באפריל יצאנו מצ'קה עם יותר מ- 2,000 נוסעים, מבלי לדעת שצפויה לנו נסיעה מטורפת לחלוטין. מדי יום עברנו רק כברת דרך קצרה, 40-50 ק"מ. עצרנו לעתים קרובות, ולא התקרבונו ישירות לעבר טרזיינשטט... פעם אחת הפצינו אותנו מטוסים בריטיים ואז קפצנו במהירות האפשרית מהרכבת ונשכנו בדשא ליד הפסים... פעם עצרה הרכבת ליד מסילה צדדית, לגמרי במקרה ליד רכבת צבאית גרמנית שהעבירה מזון לחיילים. השומרים ברחו כאשר המקום הופצץ על ידי מטוסים בריטיים, ואז שדדנו מהרכבת ככל שיכולנו... בליל 22 באפריל נעמדה הרכבת שלנו בטְרֵבִּיץ⁵⁵ ושמענו הרבה מטחי ירי של תותחים. היה ברור לנו שאנו קרובים לשדה הקרב. למחרת הגיעו הצבא הרוסי. אני כותב "הצבא הרוסי", אבל לאמיתו של דבר היה מדובר בתפוזרת לא כל כך לכידה של חיילים שהגיעו ברגל או באמצעי תחבורה גנובים, שכולם נצבעו בצהוב, ואשר בידם פתק המציין לאן עליהם להגיע... אנחנו, נוסעי הרכבת מברגן-בלזן, ניצלנו את היום שבו נכבשה טרביץ על ידי הצבא הרוסי... כל מי שכוחו עמד לו יצא מהרכבת לכפר הזה, שהיה הקרוב ביותר..."

⁵⁵ Tröbitz נמצאת במרחק של כ- 90 ק"מ מזרחה מלייפציג.

על רצי בזמנים הקשים (מקוצר ומעובד מדברי גדעון דראך בחוברת הזיכרון לרצי)

"החלוצים, מכל הקבוצות ומכל הזרמים, החליטו לקחת חלק בפעולות ההצלה. הם פעלו בעיקר נגד הגירושים בהולנד. ביניהם מצאנו ציונים מכל הזרמים, וביניהם רצי נויבואר. אינני זוכר בדיוק את כל העבודה שעשתה, אני לא היחיד שהיא עזרה לו... ניסינו כל מיני דרכים כדי להתחמק מן הגירושים, לעזור ליהודים. לא היה לנו נשק כדי להילחם, אך היו לנו הרבה יהודים פקחים. פה היה מקומה של רצי שגם עזרה לנו. אני הייתי סתם חבר של 'החלוץ', וניסינו להתחמק בכל מיני אמצעים מהגירוש. אחד מהם היה לנסות לקבל תעודות או מסמכים, שיראו שאתה חצי-יהודי או שאתה חשוב למפעל שהגרמנים חשבו שהוא עוזר להם. מסמכים כאלה אתה יכול להכין. ניסו לזייף תעודות, אבל היה דבר עוד יותר מתוחכם. ניסו לאסוף יהודים ולשלוח אותם למשרד מסוים של הגרמנים, ואנחנו ניסינו להכניס למשרד הזה כל מיני מסמכים של חצי-יהודי. אפשר אולי להגיד שפעולה זו הייתה של רצי. אינני יודע איך היא הגיעה לזה, בוודאי לא רק בגלל שהייתה נראית כעובדת גרמנייה מלייפציג וידעה להופיע עם כבוד עצמי. במקרה שלי רצי לקחה ממני ניירות וחשבונות, ואחרי הרבה זמן היא קיבלה מכתב, שהיא צריכה לבוא למשרד לקבל את המסמך, והיא צריכה לבוא בשבת בבוקר. היא שאלה רב (בוודאי בעלה יקותיאל...) האם היא יכולה לנסוע, והוא אמר לה "את לא יכולה, את מוכרחת לנסוע". היא לקחה רכבת והביאה את התעודה אלי. שבוע או שבועיים אחרי זה נתפסתי על ידי הגרמנים בטענה שעבדתי במחתרת. נכנסתי לבית הסוהר, והמסמך הזה הוא שהציל אותי. מבית הסוהר הלכתי למחנה ריכוז בהולנד, ואחרי כן למחנה מעבר לטרנספורמים למזרח, ותמיד התעודה מלווה אותי, והיא הצילה אותי בהרבה מקרים שקרו במחנה בפיכת ב-1943... השלטונות שלחו למזרח כ-4,000 יהודים שהיו צריכים להופיע במגרש, ביניהם גם אני. בלי בגד, בלי שום דבר, קבוצה אחת נשארה ברכבת לחכות לטרנספורט הבא, ואני הצלחתי לברוח מהטרנספורט עוד לפני שעליתי לרכבת. בעזרת חברים שלנו הגעתי להולנד בהסתר. אנשים טובים בני יהודים סוציאליסטים בהולנד לקחו אותי במשך כמה חודשים בחורף. שוב תפסו אותי, ושוב בחזרה למחנה... היו שם במחנה, כנראה, אנשים טובים ולא קרה לי כלום כמה חודשים, עד שהשתחררנו."

לולה פרומן (בספר הזיכרון לרצי):

"אני רוצה לספר לכם על רצי כפי שאני הכרתי אותה. היה לה לב חם, חוש הומור, ותמיד הייתה מוכנה לעזור. אני בחרתי רק חלק קטן מחייה. לא אדבר על וירצבורג, שם הכרתי אותה בפעם הראשונה בהיותי תלמידה בבית המדרש למורים, ולא על על החמימות אשר בה תמיד קיבלה אותנו, אותי ואת בעלי... בחרתי חלק קטן ועצוב של חייה, איך היא התגברה והייתה לנו, ליותר צעירות, לדוגמא.

אני מתחילה ב"רכבת המוות", שמטרתה הייתה להביא אותנו עוד בימים האחרונים לתאי הגזים. יצאנו מברגן-בלזן בלי מזון ובלי צידה. מצאנו בפינות הקרונות (הקרונות היו של פרות, ואנחנו ישבנו על הרצפה) קצת סלק בהמות. אינני יודעת היום כמה ימים היינו בדרך, כי בעלי-הברית כבשו כבר הרבה מקומות בגרמניה, ולמזלנו חסמו על-ידי זה את הדרך להמשיך לנסוע, כך שהנאצים לא הצליחו להביא אותנו למחוז חפצם. נסענו קדימה, חזרנו. עמדנו לעתים שעות במקום אחד. בלילות הפציצו אותנו בעלי הברית בחושבם כי הרכבת שלנו – רכבת הצבא הגרמני. אנשי הס.ס שליוו אותנו הרשו לנו, בזמן שהרכבת נעצרה ועמדה, לצאת ממנה. רצי התחילה מיד לעבוד כמו חניכת תנועת נוער. היא בנתה מאבנים עגולות מין כיריים. פלורה פֶּפֶייֶר ואני היינו השליחות שלה, ורצי שלחה אותנו להביא מים וללקט סרפדים ורצי בישלה עבורנו. היו אתנו גם שני ילדים, פרדי של פלורה וחווה בתי. המאכל היה בלי מלח ובלי שומן, אבל היה נהדר כי רצי בישלה אותו באהבה. ראיתי בתחנה הגדולה, בצד, רחוק מהצבא הגרמני, קרון מלא גרעיני חיטה. אנשים מהרכבת שלנו עלו וירדו מהסולם, וגם אני הצלחתי למלא את הקערה שלי. ירדתי ועדיין לא הרחקתי לכת, כאשר שמעתי יריות על המסכנים שבאו למקום הזה אחרי. רצי בישלה לנו מרק סמיך, מאכל מלכים. היא חילקה את הפיתה, וימים אחדים היה לנו מה לאכול. יום אחד (אחר-כך שמענו שזה היה ה- 23 באפריל), נעצרה הרכבת ואנשי הס.ס ברחו, כי הרוסים התקרבו בדרכם לברלין.

כאן המקום לספר על החוויה שלנו להיות פתאום משוחרר וחופשי. הייתם צריכים לראות את רצי. היא ניגשה לקצין רוסי ודיברה אתו. שאלה והבינה. הפולנית שלה עזרה לה, וכך היא הייתה בשבילנו לא רק אם וטבחית, אלא גם מתורגמנית. מהקצין נודע לנו שאנחנו נמצאים לא הרחק מפרנקפורט שליד האוֹדֶר. הקצין יעץ לנו ללכת ליישוב קטן בסביבה. הלכנו, שלוש נשים ושני ילדים חופשיים, רק עור ועצמות, מלוכלכים ובלויים, ממש בסמרטוטים. רצי בחרה את הבית היפה ביותר ברחוב הראשי, בצל עצים גבוהים, דשא נפלא בחזית הבית ופרחים בכל הצבעים.

רצי, בבגדיה הבלויים, נכנסה לבית בראש זקוף, כולה צחוק מלכותי, ואמרה לבעלת הבית, אשה בגיל העמידה שישבה עם אם מבוגרת ובת צעירה עם תינוק בידיים (לא היו גברים – שלושתם ברחו לפני שהגענו): "אנחנו המנצחים. הבית הזה הוא עכשיו שלנו. אתם תקבלו חדר אחד. הביאו עצים להסיק את התנור בחדר האמבטיה - עלינו להתרחץ ולכבס את בגדינו!". מאותו יום היא הייתה השלטת בבית. בעלת הבית הנאצית לא העזה לבוא אליה בטענות. רצי קבעה, רצי תכננה, ורצי בישלה מן הטוב ביותר אשר מצאה במחסן המזון."

את הסיפור הזה משלים המכתב ששלחה (באנגלית) פלורה פייפר:

"רצי הייתה יחידה במינה. כבר סופר לכם איך היא הצליחה להדליק אש ולבשל בשדה בדרך לטרביץ. היא נתנה לי לבנים וכו' של אביכם הנפלא, כדי להחליף עם האיכרים כשהרכבת נעצרה. פעם, עם שק תפוחי-אדמה בידי, לא הספקתי לחזור לרכבת בזמן, והיא כבר הכינה תכניות כדי לאמץ את פרדי הקטן שלנו, שהיה אז בן שש. בברגן-בלזן, כאשר אחיכם יהושע ובן דודכם אברהם נויברגר (בנם של ורה ופריץ) חלו בשחפת, הם הועברו לבלוק של המחלות המדבקות. אמכם האמיצה שלכם הלכה לשם מרצונה כדי לשמש להם אחות. כמה אנשים ביקרו אותה על כך, אבל אביכם הנפלא תמיד הגן עליה. כל יום הייתי לוקחת קערת מרק-חלב סמיך אשר הילדים קיבלו, והייתי מביאה את זה לאביכם היקר, שנתן לי בתמורה פרוסת לחם עבור הילדים. אני לא יכולתי להיכנס והיא לא יכלה לצאת מצריף השחפת. אבל היא המציאה תכנית כדי להוציא את קערת המרק אל מחוץ לשער.

בטרביץ, היכן ששחררנו על ידי הרוסים, היא אפילו הצליחה לשוחח איתם. היא ידעה איך להבעיר אש בתנור עץ על מנת לעשות אמבטיה חמה, אשר לא הצלחנו לעשות במשך שנתיים! כל אחד, חוץ ממנה, חלה בטיפוס משום שהרכבת שרצה כיני טיפוס. היא סעדה אותנו, רחצה אותנו, האכילה אותנו וכו'. אני הייתי ללא הכרה במשך שלושה שבועות, עם 42 מעלות חום. כשחזרתי להכרה, המלחמה כבר נסתיימה.

כשחזרנו להולנד, היא לקחה אותי יחד איתה לחנה ומרים אשר הקצו חדר לפרדי ולי. כשמצאתי עבודה וחדר במוסד יהודי, הם נתנו את החדר לאחותי חנה ולבן-זוגה אברהם פלטיאל (פימנטל), שמעצם זה שהיה להם איפה לגור הם יכלו להתחתן."

בשנת 1943 נתפסה ונשלחה לווסטרבורק גם אשתו של ז'אק פרסר, דבורה, ומשמ הועברה למחנה ההשמדה סוביבור. הוא הסתתר, בשם בדוי, אצל ידידים בכפר. לאחר תום המלחמה, ב-1945, חזר ללמד בגימנסיה, ואחר שנה קיבל מינוי כפרופסור באוניברסיטת אמסטרדם.

פרק י"ג: ניצולים ומציליהם

חנה יצחקי: "בשנת 1944 שכרתי דירה ברחוב יונק 19 בשמי המזויף, ושם גרתי די הרבה זמן. פגשתי בחור יהודי וגרנו ביחד. מכיוון שגדלתי בבית דתי, התחננתי, והרב ד"ר נויבירט (שהכיר את הורלי) עשה חופה. הוא היה הקשר היחידי שנשאר לי עם העבר לפני המלחמה.

חורף 1944 היה קשה מאד, גם להולנדים, כי לא היה מה לאכול. אני עם בחורה שגרה אצלי, נסענו על אופניים לצפון וקנינו שקים של חיטה ואת זה אכלנו. ההולנדים פרקו את חלקי העץ של הרחובות כדי לחמם את הבית. באותו חורף, קרוב לסוף המלחמה, הגרמנים עצרו עוד אנשים והרגו אותם...

אחותי מרים הייתה חולה בדלקת-פרקים. היא לא כל כך הסתדרה – לא הייתה לה הגמישות הזו שהייתה לי, להתאים את עצמה לתנאים. בסוף היא הגיעה לניימכן (Nijmegen) ושם הייתה בבית של רופא. הייתה בחורה שהסתרתי בעזרת האיש הזה, ולה היו הורים שגרו בדרום הולנד בהארלם, ומי שעזר להם היה כומר שהייתי אתו בקשר. הוא שלח אותי לאיזה כומר אחר למצוא מקום לאחותי...

אחר כך הגיע "יום שלישי המשוגע". זה היה כשבנות הברית התקדמו ובאו דרך צרפת לבלגיה, ובספטמבר 1944 הגיעו לנהר מָס, ובמקום לכבוש את הולנד הם התקדמו לברלין, ואנחנו נשארנו תחת הגרמנים עד מאי 1945. אחותי הייתה אצלי בבית באמסטרדם ואנחנו החלטנו שהיא תחזור לבית שלה בניימכן עד סוף המלחמה ואני אשאר בבית. היא הייתה בניימכן במשך התקופה האחרונה (של הכיבוש הגרמני), כך שלא ראיתי אותה כשנה... בינתיים האמריקאים כבשו את המקום שהיא הייתה שם. היא הייתה באמצע הקרב בין היריות. האיש שהיא הייתה אצלו בבית נפצע... אחרי המלחמה נסעתי לשם מיד, ומצאתי אותה באיינדהובן (Eindhoven), שם היו יהודים, ואז סיפרו לי שהיא הייתה בבית-חולים. היא ניסתה להתאבד, אבל לפני זה היא צלצלה למישהו שהיא עומדת לעשות את זה, ואז הביאו אותה לבית חולים. היא נשארה שם קצת, ואחר כך הוציאו אותה, ואני מצאתי אותה ולקחתי אותה אלי... יכולתי להבין אותה... המתח להיות מישהו אחר הוא כל כך חזק שקשה מאד לעמוד בו - לפעמים יותר קשה מאשר לא לאכול... אני לא הייתי לידה והיא הייתה מאד לבד. היא לא החזיקה מעמד והתמוטטה אחרי המלחמה...

אחרי 40 שנה, האשה שמרים גרה אצלה רצתה להביא לי צילום של אחותי. היא חיפשה אותי, באה הנה ונפגשנו. היא סיפרה שכשבעלה נפצע – כדור הוריד לו רגל - היא עמדה שם. היא הייתה בהריון והיו לה ארבעה ילדים או משהו כזה. היא אמרה לאחותי: "תלכי להביא לי סדין", אבל מרים לא זזה. אז היא הבינה שמרים לא בסדר. הם חיפשו דרך להביא אותה למקום אחר, לאדם שהכירה מהבית, כדי שידאגו

לה... אחרי הרבה זמן היא הלכה לשאול על מרים, ואמרו לה שהיא בבית-חולים. כשבאה לשם, אמרו לה שהיא נפטרה... היא ושתלתי עץ על שמה... עם האיש שעבדתי אתו לא היה לי קשר, ולא הזמנתי אותו, אבל הוא קיבל פרס מעיתון הולנדי והגיע לבקר פה, ואחר כך בא עוד פעם. אני מדברת על **פון דה הורסט**, האיש שעבדתי אתו. אחר כך לקחנו אותו ל'יד ושם' והיו שם כמה ילדים שהוא הציל אותם."

בעדותה של חנה מוזכר כמה פעמים האיש שהייתה אתו בקשר ועזר לה בהזדמנויות שונות, אבל בכל אחת משלוש הפעמים שמובא שם של איש כזה, יש בתדפיס שם אחר: 'ליאו-הרץ', 'ליאו ואן-הולסט' ו'פון דה הורסט'. באינטרנט לא מצאתי דבר על 'ליאו הרץ', ומצאתי כתבה אחת, בהולנדית, על 'ליאו ואן-הולסט'. כשחיפשתי חומר על 'פון דה הורסט', מצאתי עבודה גדולה שנכתבה, באנגלית, על משפחה בעלת השם הדומה, 'ואן-דר-הורסט': **'משפחת ואן-דר-הורסט, אנה פרנק והמתרת במלחמת העולם השנייה'.**

העבודה נכתבה בעקבות מטלת קיץ שהוטלה על סטודנטים באוניברסיטת Pace בניו-יורק בהקשר לספר 'יומנה של נערה'⁵⁶, וכמו שמשמע מהכותרת, היא מקשרת את משפחת ואן-דר-הולסט עם סיפור אנה פרנק. הדמות המקשרת ביניהם היא מיפ חיס, אחת מאלו שעזרו בהסתרת אנה פרנק. ברפרוף בעבודה גיליתי כמה קטעים בנושאי הסתרת יהודים וזיוף תעודות עבורם, שהזכירו לי את סיפורה של חנה ואצטט בהמשך כמה מהם.

הרשימה האחרונה ביומנה של אנה פרנק היא מתאריך 1 באוגוסט 1944. בבוקר 4 באוגוסט, בין השעות עשר לעשר וחצי, כנראה בעקבות הלשנה, עצרה מכונית ליד הבית שבו התגוררה ממשפחת פרנק – פרינסגראכט מספר 263, ויצאו ממנה כמה אנשים: סמל SS במדים יוסף זילברבאואר, ולפחות שלושה חברי משטרת הביטחון, חמושים אך ללא מדים... הם אסרו את שמונת האנשים שהסתתרו באגף החבוי ושניים מהאנשים שעזרו להם: ויקטור קוגלר ויוהאנס קליימן. אבל הם לא עצרו את מיפ חיס ואליוזבת ("בֶּפּ") ווסקוויחיי, שעבדו באותו בניין, והיו גם הן בין העוזרים למסתתרים. אחרי שהם נלקחו, מצאו מיפ ובפ את יומניה של אנה פזורים על פני הרצפה. מיפ תחבה אותם במגירת השולחן, וכאשר התברר שאנה מתה, מסרה אותם לאוטו, אביה של אנה, שפרסם אותם.

⁵⁶ העבודה כולה מוגדרת כ"מדריך לסטודנטים ומחנכים הקוראים את 'יומנה של נערה', הנתון פרופילים של כל אחד מהעוזרים שסיכנו את חייהם כדי להסתיר את אנה פרנק ושבעה אחרים באגף הנסתר

להלן קטעים מועטים שנלקחו מהעבודה הגדולה הנזכרת לעיל, ויש בהם כדי להזכיר קטעים מסוימים בעדותה של חנה. מפאת הרצון להסביר, לפשט ולגשר בין הקטעים האלו הם אינם מצוטטים מילולית.

'משפחת ואן דר-הורסט, אנה פרנק והמחתרת במלחמת העולם השנייה'.

"כשחקרנו אודות מיפ חיס (Miep Gies) ובעלה יאן, חסידי אומות העולם, למדנו שהם הסתירו גם סטודנט, קונו ואן-דר-הורסט, שלאחר שסירב להישבע אמונים לנאצים נאלץ לעזוב את עבודתו בחברת ביטוח באמסטרדם ולהסתתר. מיפ ויאן, שהיו עסוקים למדי בעזרה להסתרת משפחת אנה פרנק וארבעה אנשים נוספים, הסכימו להסתיר את קונו בביתם ללא כל היסוס, כגמול על כך שאמו קתרינה הסתירה קודם לכן בביתה את בעלת ביתה של מיפ, גבי סטופלמן. מיפ ויאן לא סיפרו למשפחת פרנק שהם מסתירים את קונו, ככדי לא להוסיף להם דאגה (לכן אין זכר לקונו ביומנה של אנה). אחרי הפשיטה על האגף הנסתר בבניין החברה של אוטו פרנק ב 4 באוגוסט 1944, מיפ, שחשדה שהיא תחת מעקב, חשבה שעדיף עבור קונו לשוב להילברסום.

לקתרינה ואן-דר-הורסט, שבעלה הנדריק היה "תקוע" בארצות-הברית בגלל עבודתו, היה כבר ניסיון לא מועט בהסתרת אנשים בביתה. בסוף 1943, היא פגשה אשה בשם מנלדה, שעסקה במציאת מקומות מסתור ליהודים, וזו הביאה אליה אח ואחות שקראו להם פול וֶבֶפֶי. קתרינה לא ידעה את שמותיהם האמתיים. - לשניהם היו תעודות מזויפות. בפי בת ה- 19, שארוסה נרצח על ידי הגרמנים, עזרה בעבודות המטבח וגם לימדה במשך מספר שעות ביום את אחיה בן ה- 11 – כדי שלא יפגרו בלימודיו כשיחזור לבית-הספר. אחרי שבוע הם הועברו לחווה במזרח הולנד, ומשם לחווה אחרת שם. אשה שהייתה מעורבת במחתרת והייתה מוכרת לקתרינה, דיווחה לה שהילדים בסדר, אבל מנלדה נתפסה, נאסרה על הסתרת יהודים ונשלחה לעבודת כפייה בתנאים חמורים במחנה פוכט (Vaught). לאחר ששחררה, כעבור תשעה חודשים, חזרה לעזור לאנשים במצוקה.

אשה אחרת, בטי דה-לו, שהייתה בשנות העשרים שלה, גרה ועבדה בהילברסום עד שכל יהודי העיר הוכרחו לעבור לאזור היהודי באמסטרדם (Jodenbuurt). היא עברה כל ארבעה-חמישה ימים מבית לבית, כשכל מארח מעביר אותה למכר שלו. היא הייתה אצל קתרינה מספר ימים עד שנמצא לה מקום מגורים קבוע בכפר לא רחוק, אצל אחייניתה של קתרינה, מאיה, שזה עתה ילדה והייתה זקוקה לעזרה בבית. טעות של בטי, שדיברה עם אחותו בת ה- 14 של ארוסה, הביאה לגילוייה על ידי המשטרה. מאיה ובטי הכינו מראש את סיפור הכיסוי, ולצורך זה שמרה מאיה את

הקבלה על מודעת חיפוש עוזרת בית שפרסמה בעיתון המקומי. מאיה שוחררה, אך בטי נלקחה ולא חזרה...

אחיה של בפי, פול, החליף בית כל לילה בשעת לילה מאוחרת. הוא היה אצל הוואן-דר-הורסטס שלוש או ארבע פעמים, וכך גם אצל דודנס. .. לילה אחד הוא נאסר בתא קטן במשטרה, אבל הצליח להימלט דרך חלון קטן בשירותים. הוא המשיך בנדודיו כד שמצא מקום מחבוא ביער פרטי, שם נשאר כל החורף, ללא אש או מקור חום אחר. ארוסתו הייתה מביאה לו אוכל פעם בשבוע. קתרינה איבדה את עקבותיו, אבל כמה ימים אחרי השחרור הבחינה בו בקהל החוגג. הוא סיפר לה שהוא היחיד ממשפחתו ששרד.

אשה אחרת הוסתרה אצל הוואן-דר-הורסטס במשך 14 חודשים, ואפילו אמה של קתרינה, שנהגה לבקר אצלם שלוש פעמים בשבוע, לא ידעה על כך. בחודש השני לשהותה של האשה אצלם, פגשה קתרינה צעירה יהודייה, אחות במקצועה, ששהתה אצל ידיד של דודניתה. הצעירה סיפרה לה שאמה החורגת, לא-יהודייה, היא חברה חשובה בקבוצת מחתרת המספקת לאנשים תעודות מזויפות. קתרינה קיבלה כעת תעודת זהות חדשה לאשה היהודייה שבביתה ואחר כך גם עבור קונו. במהרה היו לה לקוחות רבים שכולם קיבלו תעודות זהות חדשות. לפעמים היה עליהם לחכות שבועות כאשר אחת מחוליות השרשרת

נתפסה בידי הגרמנים, וכולם היו צריכים להסתתר עד שיהיה בטוח שהגרמנים לא הצליחו לחלץ מהאיש מידע מועיל. **קתרינה לא הכירה אף אחד בקבוצה מלבד גברת ואן-דה-הוֹבֶן (van de Hoeven) שסיפקה את התעודות המזויפות, אבל היא ידעה שהטפסים עבורן נגנבו ממאגר באמסטרדם, ולכן היו תעודות ממש ולא חיקויים ש"עוברים איכשהו".**

מאוחר יותר היא למדה שאחד מהעובדים, שהיה חותם על תעודות זהות לגאליות, שיתף פעולה עם המחתרת וחתם גם על כ- 200,000 תעודות אי-לגאליות. זה אמנם העמיד אותו בסכנה חמורה, אבל הוא הצליח לצאת ללא פגע. האנשים שהעבירו את התעודות היו מחביאים אותן היטב בבגדיהם, כך שלא יימצאו בקלות אם מישהו מהם ייעצר ויאולץ להתפשט למטרת חיפוש, קתרינה ידעה על כומר שעשה סוג זה של עבודה ונסע עם כמות גדולה של תעודות מזויפות בכיסו השמאלי, כשהתעודה שלו נמצאת בכיסו הימני. יום אחד הוא היה ברכבת ונערכה בדיקה כללית. הוא התבקש להראות את התעודה שלו, אך התבלבל מחמת המתח והכניס את ידו לכיס הלא נכון. טעות זה עלתה בחייו וגם בחיי כמה אנשים נוספים.

ב- 3 בנובמבר 1943 באו שני גרמנים במדים לדלת הוואן-דר-הורסטס ודרשו לבדוק את הבית. כיון שקתרינה הסתירה בבית אשה יהודייה באותו זמן, היא ביקשה מהחיילים לחכות בסלון כדי ש"תוכל להסתדר" - זה נתן לה די זמן כדי

להגניב את האשה החוצה, ואז היא הראתה להם את הבית סביב, כשהיא מנסה להדגיש כמה מחסרונותיו. אחרי שסקרו עוד כמה בתים בסביבה, הם חזרו בהחלטה להשתמש בבית שלה כמעון לקצינים. ניתנו לה עשרה ימים להתפנות... הוואן-דר-הורסטס מצאו בית אחר עם אשה מהודו המזרחית ההולנדית. הם נשארו שם למשך 10 חודשים. היא נשארה ידידה טובה שלהם למשך שנים...

לבסוף הורשו לחזור לביתם עם חפציהם בדיוק בזמן כדי להתכונן לחורף ללא חום ותאורה. למזלם, לפני שעזבו את הבית הספיקה קתרינה לכסות מיכל עם דלק שנותר טמון בגן, וכשחזרו מצאו בו נפט. בפחיות שקיבלו מהשכנים ומשאבה ישנה הם הוציאו ממנו 100 ליטר של נפט, שאת חלקו מסרו לשכנים, כתמורה לעזרה ולתלושי מזון. אבל עם קיצוב המזון תנאי החיים נעשו כה קשים, שכבר לא ניתן היה להחליף דלק במזון. מאידך, כיון שחלקיה הצפונים-מזרחיים של הארץ היו דלילי-אוכלוסין, היה ניתן להשיג שם מזון ביתר קלות, ואנשים החלו לערוך מסעות אופניים לשם להשגת אוכל. ב-12 בדצמבר 1944 יצאו הבת רוז וחברתו של קונו "הני" (הנדריקה) למסען הראשון, למרחק 150 ק"מ, להביא חיטה, שיפון, בייקון, נקניק, חמאה וארנבים תמורת תלושי מזון ודלק. זה לקח יומיים נסיעה לשם, יומיים התמקחות, ויומיים נסיעה חזרה על אופניים עמוסים. הן התחילו בנסיעה עם שכן שלהן, אבל הוא היה מבוהל מקולות האווירונים וצלל לבין השיחים כל פעם ששמע אווירון. לכן נפרדו ממנו אחרי שלושה ימים. קתרינה הזהירה את הבנות להחביא היטב את הבייקון והחמאה, כיון שהחיילים עלולים להחרים פריטים כה יקרים ונחשקים לשימושם שלהם. ואכן, מהשכן, שחזר לפנייהן, שדדו החיילים את הביצים, החמאה והבייקון, והשאירו לו רק את השיפון שערכו היה מועט. הבנות חזרו למחרת כשכל המצרכים שרכשו קשורים לרגליהן מתחת למכנסי השלג שלהן כך שהאוכל הגיע כולו בשלום. המזון נאכל במהרה וביום שלאחר חג המולד הן נסעו שוב כדי לקנות אוכל לסעודות השנה החדשה. אבל בינתיים כבר נעשה קשה ביותר להשיג את המצרכים המבוקשים, והן חזרו בידיים ריקות. היה בבית כבר מלאי מספיק של חיטה ושיפון כדי להכין דייסת לחם לשבועיים... בחורף ובאביב, האוכל העיקרי שיכלו להשיג בכרטיסי המזון שלהם היה סלק סוכר. כיון שבבית שהו בדרך כלל גברים, הם היו אלו שעליהם הוטלו עבודות המיצוע והעיבוי של הסלק. היא נזכרת איך סביב יום הולדתה בפברואר היו ששה גברים שדנו איך להכין ולבשל את הסלק..."

גם השם 'פון דה הורסט' שבתדפיס עדותה של חנה, וגם שם משפחתה המחתרתית 'הויין', קרובים ביותר לשם המשפחה 'ואן-דר-הורסט' ולשמה של מזייפת התעודות עבודה, 'ואן-דה-הובן', ועובדה זה מעלה את החשד שנפלו כאן אי-דיוקים בפענוח העדות ב'יד ושם', ושמדובר כאן באותם אנשים. אבל השערה מפתה זו אינה עומדת במבחן הפרטים שבעדויותיהן של חנה ושל קתרינה. ראשית איש הקשר של חנה היה גבר קתולי, עובד סוציאלי. ואילו הגברים במשפחת ואן-דר-הורסט אינם מתאימים לכך – האב, הנדריק, היה אז מחוץ להולנד, ודמותו, עיסוקיו ואופיו של הבן קונו, בן גילה של חנה, אינם מתיישבים עם הדמות שבסיפורה של חנה.

המסקנה היא שאמנם נפלה בתדפיס טעות פענוח, אבל השם הנכון של האיש הוא אותו 'ואן-דר-הולסט' שנזכר קודם בעדות. וזה מה שכתב עליו בנו, היין ואן-דר-הולסט (תרגום מהולנדית)

"ליאו ואן-דר-הולסט נולד ב-1912 באמסטרדם. הוא היה הבן השלישי במשפחה שלבסוף היו בה עשרה ילדים. הוא סיים גימנסיה והתעתד להיות כומר באפריקה, אבל מצב בריאותו טרפד את התכנית. הוא למד בבית ספר לעבודה סוציאלית ונעשה עובד סוציאלי. הוא היה עובד עם ילדים בעייתיים ועם פושעים צעירים ומסדר להם מקומות שבהם יכלו לעבוד ולהשתקם. זה שימש לו, מאוחר יותר, כיסוי לעבודה המתרתית שלו במשך המלחמה. בזמן הכיבוש הוא הציל הרבה יהודים, אבל הוא עצמו סיפר מעט מאד על זאת. כששאלנו אותו על כך, הוא היה מתחמק בדרך כלל - הוא רואה את זה כחובתו ואינו מתגאה בזה.

אבל זרי הפרחים הגדולים שאנו מקבלים כל ראש שנה מאנשים יהודיים מישראל מובילים לשאלות במשפחה. אנו גם מקבלים ביקורים שוב ושוב מאנשים שאיני מכיר מישראל, כמו בתיה ירון. רק אז הוא מספר יותר על זיוף תעודות הזהות, על חיפוש כתובות מסתור על כריכות עץ, ביקור אנשים במחבוא שחיו אף הם עם משפחת ואן-דר-הולסט בקאיזרגראכט וכן הלאה. ליהודים במחבוא היו, לכאורה, תפקידים במשפחת ואן-דר-הולסט כמטפלות או עובדי בית, ככיסוי כלפי העולם החיצוני, אבל כשהחוף היה נקי, התייחסו אליהם כאל בני המשפחה. אפילו בחורף-הרעב, כשהמזון השכיח היה סלק ופקעות צבעוניים, הם קיבלו מנות שוות ככולם.

הוא פעל תחת שמות בדויים כמו 'בייקר' ו'ינסונדיוס' והוא עם יט וויקרס הות (Jet Wichers Hoeth) פעלו כזוג והיה עליהם ללון בערב ביחד, מה שלא היה קל לארוסתו דאז – ואחר-כך אמי.

זיכרון נוסף הגיע לידי ושם 'מחנה יצחקי, אחת האנשים שהציל. היא כותבת: "ליאו היה ביישן מדי מכדי לשמור קשר עם האנשים שטיפל בהן במשך המלחמה". אחרי המלחמה עברו הורי למאסטרִיכט, שם החל ליאו לעבוד עם המועצה להגנת הילד. הוא המשיך ללחום נגד עוולות בחזיתות רבות, גם בכנסייה הקתולית... וגם ברמה הפוליטית-חברתית... הוא נשאר פעיל עד שבגיל מאוחר לקה בדמנציה, ולבסוף נגאל מייסוריו ב- 1997... ב- 24 במרץ 1980 הוכר על ידי 'יד ושם' כ'חסידי אומות העולם'. אני רק יכול להיות גאה באב כזה."

מהכרך 'הולנד' של האנציקלופדיה של "חסידי אומות העולם".
שנערך על-ידי יוסף מיכמן וברט יאן-פלים ('יד ושם' 2004), מתורגם מאנגלית.

"כשצילי גילרט (לימים 'שקד') הייתה בת 15, ליאו ואן-דר-הולסט, אותו הכירה כ'בייקר', לקח אותה מאמסטרדם למקום בטוח בוויירינגְרָמְר פולדסר בצפון-הולנד, ושם היה מבקר אותה באופן סדיר. אבל כשהוא ראה כמה היא בודדה בסביבה זרה זו, הוא לקח אותה למקום מסתור אחר באמסטרדם. ליאו, הפעם בשם 'נסונידוס', גם עזר למרים נויבואר כשהיא הייתה זקוקה לאשפוז ב- 1943. הוא סידר שהיא תתקבל בבית חולים באמסטרדם."

"קתרינה יואנה קארטהאוז הידועה כ"טוטו", ובעלה, הסתירו את מרים נויבואר בביתם בניימְן. מרים נלקחה קודם על ידי כומר קתולי, ידיד של משפחת קארטהאוז, שאותו פגשה אחותה של מרים, חנה נויבואר, בפעילותה במחתרת המקומית. למרות שהגיעה לביתם בזהות מזויפת, ידעו הקארטהאוזים שהיא יהודייה, אבל קיבלו אותה ברצון. הם בדיוק נזקקו למישהי שתטפל בשני ילדיהם, אבל הונעו בעיקר על ידי עקרונותיהם האנושיים. במשך הקרב על ניימְן, נפצעו מר קארטהאוז בהפצצה ורגלו נקטעה. בימים קשים ההם ביקשה מרים להצטרף לחברים שגרו באיינדהובן, וטוטו הצליחה לסדר לה רישיון מיוחד לנסוע בשטח שהיה עדיין סגור על ידי כוחות השחרור. אותו זמן, טוטו הייתה בהריון מתקדם ואיבדה את קשר עם מרים. כמה חודשים לאחר מכן, כשהמצב נרגע והיא ילדה תאומים, היא נסעה לאיינדהובן, שם סופר לה שמרים נלקחה לבית-חולים ומתה. אחרי המלחמה טוטו ומשפחתה עזבו את הולנד... באחד ממסעותיה הגיעה לישראל והצליחה לאתר את חנה בקיבוץ כדי להראות לה את תמונותיה של מרים מזמן המלחמה. כאן למדה שמרים עודנה בחיים. הייתה להן פגישה נרגשת אחרי ארבעים שנה. בפברואר 1986 היא הוכרה על ידי 'יד ושם' כ'חסידי אומות העולם'."

מהעדות ל'יד ושם' של קתרינה קארטהאוז ("טוטו"), שהסתירה את מרים

"... בזמן המלחמה, כל אורח החיים ודרך המחשבה התבססו על הישרדות. כל היתר נדחה עד אחרי המלחמה... המציאות הבסיסית הייתה מציאות של "צרות". תמיד הייתה הציפיה לאסון... פיתחנו מין "חיסון" אשר הגן אלינו מלהיהרס מבחינה רגשית עם האסונות החדשים לבקרים. חיינו מיום ליום .. בסיפור זה אני חוזרת לשנים 1943/44, כשהיה לנו כבר ניסיון של שנים - עקב פעילותו של אבי במציאת מקומות עבור יהודים, ברובם פליטים מגרמניה, בה השתתפתי כבר שנים לפני המלחמה, כהו אצלי "הקצוות החדים" לגבי "סכנה קיצונית".

כבעלת משפחה עם שני ילדים קטנים לא חיפשתי קשיים, אבל כשנשאלתי אם אני מוכנה להסתיר ילדה יהודייה התייעצתי עם אבא. החלטנו שבביתו של רופא, שנכנסים אליו ויוצאים ממנו אנשים זרים רבים, הסיכון הוא מינימלי. נקודת זכות נוספת הייתה הגודל המשתנה מדי פעם של משפחתנו, בגלל אנשים אחרים אשר מצאו אצלנו מחסה, אנשים שבאופן זמני או באופן קבוע לא ידעו לאן ללכת. ביניהם היו אשה זקנה שביתה נהרס בהפצצה, שני מסתתרים שקיבלו צו להתייצב לשירות עבודה בגרמניה, האסיסטנטית של הפרקטיקה הרפואית, עוזרת בית, ומזמן לזמן פעילי המחתרת ששהותם בכתובת אחת אף פעם לא הייתה ממושכת.

בממוצע היו צריכים לקבל את מזונם שבעה עד תשעה אנשים ביום. לא אכנס כאן לשאלה איך שמים יד על כל האוכל הזה, מלבד העובדה שזה תפס חלק גדול מזמני. אינני זוכרת במדויק מתי מרים הגיעה אלינו. הארי מתיו היה "איש הביניים" אשר הביא אותה, ואני הצגתי אותה בפני כל החבורה כ"מטפלת הילדים" החדשה שלנו ששמה ויל הורן (Wil Hoeren). היו לה תעודות (מזויפות) שהעידו על כך. לא רציתי אז לדעת את שמה האמתי – זה היה אחד מאמצעי הביטחון שבהם אבא אימן אותי. לעובדה שגרמתי בכך למרים נזק נפשי רב, לא הייתי מודעת במשך כל הזמן (עד לשנה שעברה, בישראל). לכל המסתתרים היו שמות ותעודות מזויפים, אינני חושבת שאי פעם חשבתי על כך.

בזמן הראשון, בערבים, כאשר היינו פה ושם לבדנו, היא דיברה הרבה ואני רק הקשבתי, כאשר לבי דואב על כל הסבל שעבר על הנערה בת ה-18. עבור סוג זה של ניסיון חיים אין בנמצא מילות נחמה שיהיה בהן כדי לעזור. התמונה שהצטיירה לי הייתה של בריחה על גבי גגות, ביחד עם אחותה חנה, כאשר הוריה ואחיה נלקחו על ידי הגרמנים. אחותה זו הייתה באמסטרדם והיה נראה לי רעיון טוב לחפש קשר איתה כדי שתוכל לבוא לבקר אצל מרים.

מרים לא נראתה כטיפוס יהודי אופייני, אבל כשחנה הגיעה נבהלתי לרגע - לא רק לגביה עצמה, אלא גם לגבי מרים, הדבר נראה לי מסוכן, שמא יחשוד אחד האנשים, אשר עד כה הדבר לא עלה כלל על דעתו, איך יתהלך אדם כלשהו סתם כך ברחוב עם נערה יהודייה ויערוך קניות. ליוויתי אותה בחושך לתחנת הרכבת, ועדיין אני חשה את הבושה על שנאלצתי לבקשה לא לשוב עוד לניימכן.

במשך הזמן התרגלה מרים לאורח חיינו... היא הסתדרה היטב עם הילדים וזה היה מאד נעים בשבילי והרבה דברים עשינו יחדיו: ערכנו קניות וטיילנו לאורך נהר ה'ואל' ובפארקים. אבל אף פעם לא ביקרנו אצל מכרים מבלי לקחת את הילדים איתנו - כדי להימנע מלעורר התעניינות אישית במרים. עקב כך ודאי הייתה מבודדת. רק עכשיו אני מודעת לדבר, אבל סוף-סוף היה מדובר בחיי אדם. זמן קצר קודם לכן אירע לנו מקרה אצל חבר טוב, שנשלח למשך תשעה חודשים למחנה ריכוז (או ל"מחנה המעבר" - זה היה ווסטרבורק), וזאת רק משום שהחליף ספרים בספרייה עבור שכניו היהודיים. הנחנו שהדבר קרה משום שהוא קלט במשפחתו שני ילדים יהודיים, ושאלנו את עצמנו מדוע הנאצים לא באים לקחת את הילדים. רק כאשר חזר, שבור ורצוף, שמענו על ה"פשע" האמתי שלו...

למרות שלא חסרו אנשים בבית לא היו למרים חברים משלה. למרבה המזל כולנו היינו מאד עסוקים. הזכרתי קניות - זה לא היה פשוט. זאת הייתה פשוט התמקחות להוציא משהו מידי חנווני, איכר, גן, או סוחר "השוק השחור". נוספו לכך הבישול והאפייה היומיומיים, תיקון אינסופי של בגדים ישנים ורישות הגרביים הזוועתי. כרגיל מרים עזרה בכל אלה כשברקע החדשות האחרונות...

ב-17 בספטמבר 1944 נפלו הצנחנים האמריקאים "ממש מן האוויר"..." "נערי הפלא" רצו לתוך הרחוב שלנו, שנמצא בקו ישר עם הגשר (על נהר נַאל), נשכבו אחרי העצים וירו בכיוון הגשר. התשובה לכך היו רימונים. כמו כולנו, מרים גילתה התעניינות פעילה... היא עזרה במרץ להכין שימורי מזון למקרה שנהיה מנותקים בגלל הקרבות האלה. היא הייתה בסדר גמור עד שאבא נפצע על הסף! אבל כשסחבתי אותו מן הסף פנימה וביקשתי ממרים להביא מלמעלה סדינים כדי לחבוש את רגלו, לא קרה דבר. בתמיהה הפנית את ראשי אליה. היא עמדה כמו בטראנס, גבה אל קיר הפרוזדור ועיניה בוהות בחלל. רק אחרי שנתבשה הרגל הפגועה קשה היא עזרה לי, בהיותה עדיין מבולבלת, לסחוב מזרן למטבח, שנחשב כמקום הבטוח ביותר - ולהשכיב את הפצוע שלנו עליו... כדי להרגיע את הגברת הזקנה, דודה נַל, ואת העוזרת ולהסיט את תשומת ליבם של הילדים לעניינים אחרים... ישבנו במטבח, כל השישה, שעות רבות. אבא קיבל מורפיום, ותוך כדי שירת שירי ילדים הקשבנו לרימונים שהתפוצצו בקרבת מקום ולירי המקלעים. היה רעש נורא. מרים הזכירה לי עכשיו, לאחר 40 שנה, שהסברתי לילדים שמקור הרעש הוא הערמונים שנופלים מן העצים.

בין הערביים פחתו היריות. אבא הגיע בינתיים, תחילה בעזרת מתנדבים ולאחר שאלה נמלטו בגלל היריות – בכוחות עצמו, לבית החולים. דודה נל יצאה לבדוק את המתרחש, וכאשר לא חזרה הלכתי לראות בעצמי. הבתים ממול הפכו לאיי חורבות. לא היה עוד סימן לאמריקאי שנותר בחיים. פה ושם נורתה עוד ירייה מתוך ההריסות. הצד שלנו של הרחוב בער והרוח נשבה בכיווננו. נאלצנו לעזוב – לא דרך הדלת הקדמית שהיריות כווננו אליה. תחת ענן גצים ואפר שעלה מן הבתים הבוערים של השכנים הגענו לקיר האחורי של הגינה, כששרשותנו עגלת ילדים ותרמיל גב – אני רושמת את כל הפרטים האלה משום שהם כל כך השפיעו על מרים. אחרי שעברנו כמה גינות אחדות הגענו לבתים שברחוב הניצב לרחוב שלנו, ואחרי שדחינו את ניסיונות התושבים לשכן אותנו במרתפים שלהם, עזרו לנו עבור לדלת הקדמית שלהם. חצינו רחוב זה בריצה, ו"צללנו" ברחוב צדדי בתקווה שהגרמנים ימשיכו להתרכז בגשר, ושנהיה בטוחים כאן... הכל מסביב עלה באש, כשקרשים בוערים נופלים החוצה. הלכנו, ללא מטרה מוגדרת, ועזבנו את אזור היריות והשריפה. ממכתב שמרים כתבה יותר מאוחר לאחותה לאה בארגנטינה, למדתי שבזכרונה ארכה בריחה זו מספר שבועות. האימפקט של ערב זה, אשר עברה אותו בצורה סבילה, קיבל איפוא פרופורציות בלתי מציאותיות. הלכנו, הלכנו – שעה אחת? שלוש שעות? אני רק זוכרת שפתאום הייתי מודעת לעובדה שאנו הולכים בין בתים רגילים, מקום בו אנשים טיילו להם בערב סתווי, ו"ויל" (מרים) שאלה אותי אם אוכל כבר לקרוא לה בשמה האמיתי - מרים.

אחרי שבמשך לילות אחדים מצאנו מחסה בחדר פנוי בבית החולים cansius, הוצע לנו להשתכן במטבח ובמרתף של בית המנתח הראשי. ההצעה לא נבעה מטוב לב בלבד. כמו שמרים גילתה, בית בו גרים לא מוחרם על ידי חיילי בנות הברית, ובעלי הבית חשו את עצמם בטוחים יותר בבית החולים... ייתכן שבזכרונה של מרים התערבבו התהליך המייגע של חצייתנו את קווי האש והעובדה שהחל מאותו יום הדבר לא השפיע עלי עמוקות, כי אפילו האחריות מהצורך להחליט ברגעים קריטיים היכן לתפוס מחסה, פוחתת והופכת להיות תגובה ספונטאנית. גם בזאת טעיתי מאד – לא עלה בדעתי שלאחרים זה יכול להיות עינוי יום-יומי. האירוע שהיה בו כדי להזהיר אותי על מצב האפאטיה של מרים אירע ביום קר אחד, כשהלכתי לבדי לבית החולים לבקר את אבא והשארתי את הילדים לבד עם מרים, חזרתי והיא ישבה "קפואה" בכיסא, עיניה גדולות מהפחד ומהמתח שעבר עליה בשל האחריות לרוב ופוקי. היא אמרה שלא תרצה עוד לעולם לשאת באחריות כזו...

במשך הזמן היו לה גם חברים משלה, כי הבריגדה היהודית (או חלק ממנה) עזרה להגן על ניימכן. היינו עיר בחזית. היא פגשה חיילים יהודים והביאה אותם הביתה. בתחילה התנהלו ביקורים אלה כמו כל הביקורים – תחליף קפה וסיפורים. באופן הדרגתי התנהלו השיחות יותר ויותר אל מחוץ לתחום השגתי - הם פרשו לחדר צדדי קטן ושם למדו טקסטים עבריים. שמחתי שהיה לה עתה משהו לעצמה ומעצמה, וקיוויתי שזה יוציא אותה ממצב האפאטיה שלה. דוגמה קטנה: בלילה מסוים בנובמבר הופלו מעל ניימכן ובסביבתה 47 מטוסים. לא אנשה לתאר את הרעש והמהומה. כדי להיות מוגנים ככל האפשר, אספתי את כולן תחת מדרגות העץ. ישבתי כפופה בין מרים והילדים. הסנטר שלי נשען על שתי ידי, כדי להקטין למינימום את שקשוק השיניים - ומרים ישנה! אז התחילה לרקום תכניות על מנת להציל את הוריה (מאשוויץ). ידיעותינו על מחנות ההשמדה היו מוגבלות למספר שמועות שהגיעו אלינו. מספר אנשים קיבלו הודעות פטירה, בהן סיבת המוות הייתה תמיד: "דלקת ריאות". הוזכרה ההשמדה בגז, אבל דבר בלתי אנושי כל כך עורר ספקות. אני זוכרת במדויק את פינת חדר הכניסה שלנו, שם ישבנו מול החלון המכוסה קרשים ועמלתי קשות כדי להוציא מראשה רעיון דמיוני זה... תוך כדי נסיונותי המאומצים ידעתי עמוק בקרבי שאני מדברת אל קיר של אי-רצון להקשיב. יש להניח ששמעה אותי בקושי. אבל החשש שלי היה עכשיו ערני וברור: אין להשאיר אותה עוד לבדה, ואנחנו חייבים למצוא משהו שיעסיק אותה... מרים ישבה אז מחוץ למעגל הקטן, היא ישנה או הייתה מביטה אל האינסוף איך אפשר להעסיק מישהו כזה? באחד הימים קיבלה הודעה שנשלחה מאנשים באיינדהובן, אשר הצליחו עוד תחת הכיבוש הגרמני להשתחרר מידי שוטרים משתפי-פעולה כאשר נעצרו באחד המרדפים. חשבתי אז שאלו קרובי משפחה רחוקים... כיון שהייתי בחודש השמיני להריון עלתה בדעתי מדי פעם המחשבה המטרידה: מי ידאג למרים כשאשכב במיטה?...

מרים רצתה מאד להגיע לאיינדהובן, אבל איך להעביר אותה לשם? ניימכן הייתה עיר שמורה היטב, שניתן לצאת ממנה רק על ידי חציית גשרים, ולכך היו דרושות תעודות מעבר שלא היה ניתן להשיג בקלות. בינתיים הוקמה בעיר כעין תחנת משטרה הולנדית. ניגשתי אליהם וסיפרתי להם שיש בביתי נערה יהודייה. הם השיבו: "עכשיו זה כבר מותר". הם הבינו את הסיבה לכך שאני צריכה להעביר אותה למישהו אחר. הם אמרו בסדר, כשיצא רכב לאיינדהובן הם יבררו ויאתרו את המשפחה. אחרי שבוע הגיע אלינו רכב משטרה שהודיע שהתקשרו עם המשפחה והם מוכנים לקבל את מרים, ושהרכב הבא לאיינדהובן בעוד שבוע יאסוף את מרים וימסור אותה במקום המיועד... בקיץ הבא פגשתי מכרה מהמחתרת, אחות שעבדה תקופה מסוימת בבית החולים באיינדהובן, שסיפרה לי שמרים נפטרה באותו בית חולים."

מכתב ממרים נויבואר: אמסטרדם, 18 ספטמבר 1945 ערב ראש השנה
"לאה וזיגי היקרים. לא מזמן הגיע מכם מכתב עם המון צילומים. זו באמת הייתה
הפתעה. זה היה המכתב השני, את המברק ששלחתם לאיינדהובן לא קיבלתי.
לפי בקשתכם אספר לכם בקיצור, מה שקרה אחרי שעזבתם. היה זמן מאוד לא
נעים, וכל הזמן היו מצודים (ראציות). היינו עסוקים בלתת אזהרות, לשלוח חבילות
למחנה, או לעשות קניות. אחרי שחנה סידרה ללאה תעודת זהות, היא בעיקר עסקה
בעשיית תעודות זהות. במשך הזמן היא קבלה ניסיון רב בעבודה זו, והם יצאו
מושלמות. אנחנו הלכנו ללא טלאי צהוב, כשבכיס צילום של הצהרה שלאבא יש
נתינות טורקית. את הצהרה הזו קבלנו ממשטרת הביטחון הגרמנית. פעמים רבות
התאפשר לנו להציג את המסמך הזה, כאשר בערב הגיעו שוטרים.
בפברואר 1943 ניסינו: חנה, יהושע ואני, לברוח לספרד. אבל כבר ביום הראשון
תפסו אותנו לפני הגבול הבלגי, והביאו אותנו לכלא המשטרתי באיינדהובן. אחרי
שבוע שוחררנו, הודות לביקור של אמא אצל הגרמנים, או הודות לניירות הטורקים
שלנו⁵⁷. בכל אופן הייתה הרגשה מאוד נעימה, ברגע שיצאנו לחופשי. אחרי זה נשארנו
בהולנד, בגהינום של אמסטרדם.

ערב אחד באוקטובר 1943 כולנו היינו בבית. כמעט כבר לא היו יהודים
באמסטרדם. ואז לקחו גם את הטורקים. כאשר המשטרה צלצלה בדלת, ברחתי דרך
עליית הגג. הייתה לי דלקת-פרקים, והייתי צריכה להיות במיטה. אחר כך עוד הייתי
אצל הגרמנים עם אישור טבילה מזויף ואישור שכל המשפחה התנצרה, והובטח שכל
המשפחה תשוחרר. שבועיים לאחר מכן כולם נשלחו למחנה ווסטרבורק. בזמן
ההובלה, חנה ברחה מבניין התיאטרון (התיאטרון היה מקום האיסוף ליהודים שנעצרו).
אחרי חודשיים בערך שמענו, חנה ואני, שהניירות לא הניחו את דעתם של הגרמנים,
אז השילוח היה בלתי נמנע.

בזמן ההוא גרנו שתינו באמסטרדם. חנה גרה אצל משפחה שעסקה בשוק שחור,
אנשים נחמדים. אני הייתי זמן מה בבית חולים, ואחרי זה אצל משפחות שונות
באמסטרדם. זה היה מאוד לא נעים, ורק כשחנה באה לבקר אותי, הייתה לי קצת
שמחה. מאמסטרדם הגעתי לכפר בדרום הולנד (Zuid Limburg) ושם הבראתי.
משם הגעתי לניימכן. שם הייתי חודשיים כשהחילים האמריקנים הראשונים
הופיעו. השחרור, שכה חכינו לו, מאוד איכזב, ולא ידעתי שום דבר על חנה. להיות
בעיר היה סכנת נפשות. בראם ואלי היו צריכים לעזוב. אי אפשר היה להתקשר, רק
בכתב, ולאנשים שגרתו אצלם לא היה שום מושג שלא רציתי יותר להסתיר את
יהדותי.

אחרי שהייתי ארבעה חודשים בניימכן, הצלחתי סוף-סוף להגיע לאיינדהובן, לשם הגעתי אחרי 14 ימים לבית חולים במצב של התמוטטות עצבים. את היתר אתם יודעים. עכשיו אני כבר שלושה חודשים בבית - למזלי בריאה לגמרי ושמתני מאוד. בהקשר זה, אולי תוכלו לשלוח לי מחוך, אחרת לא אוכל ללבוש את הגרביים היפות. החבילה בשבוע שעבר הגיעה כמו "מתנה מהשמיים". החליפה מתאימה כאילו נעשתה לפי מידותי. גם החולצה, הסוודר, הגרביים, הגומי, וכל מה שהגיע, היה מאוד מתאים והגיע בדיוק בעתו.

השבוע קבלנו מכתב ראשון מיוסף, עם תמונה של אשתו רגי, בנו יונתן, ובתו אלישבע. יונתן דומה ליוסף, יפה מאוד.

עכשיו הבריגדה היהודית כאן בהולנד. כאשר ראינו את החייל הראשון, עם סמל כחול-לבן על השרוול שמדבר עברית – זה היה יוצא מהכלל. יש לנו הרבה מכירים ביניהם. בין היתר: בארנד המלבורג ופיליפ כהן מפראנקר⁵⁸, ברלינגר מווירצבורג, ועוד. הרבה מכירים את יוסף, היו שלושה מטירת צבי, וגם תלמיד של במבוס. תנועת הנוער פה עוד לא כל כך מאורגנת. מו וולף (Mo Wolff) וטרושה ואן אמרונגן ייסדו תנועת נוער, שיש בה 130 חברים. לצערנו הרבה מדריכים טובים אבדו לנו. לי יש קבוצה של א"י. אני מקווה שייצא מזה משהו. בשבת הוזמנה תנועת ישאר ישובי אצל הבריגדה יהודית. זו הייתה הצלחה גדולה.

כמוכן שאני מאוד מתגעגעת לראות אתכם, ובעיקר את האחייניות שלי. עוד לא מצאתי מחליף לשיעורים של לאה, אבל אני מקווה שלפני שאמצא, יבוא הסרטיפיקאט. מאוד קשה לקבל את הדחייה. אני רוצה לעזור בבנייה של הארץ, פשוט כפועלת, ולחיות בארץ. חוץ ממשק בית, אין לי הכשרה, ועכשיו גם אין אפשרות לזה, מפני שאני רוצה להשאר בבית. מאוד חבל."

⁵⁸ Franeker היא עיר עתיקה ליד חוף פריזיה, בצפון הולנד.

חנה יצחקי: "אחרי המלחמה, באוגוסט 1945, אחרי שאמא חזרה, באה מישהי שעבדתי איתה ואמרה: "מחר יוצאים אי-לגאלית לארץ. את באה?"... חשבתי שאני מוכרחה לעזוב שם מיד. רציתי לעזוב את הבית גם כי המפגש עם אמא היה קשה, אז הסכמתי מיד. אחר-כך הבריגדה לקחה אותנו דרך בלגיה, ובבלגיה בטורנאו קיבלו אותנו כל-כך יפה שזה היה כמו חלום - ערכו לנו שולחן ארוך עם אורות, ואנשים נחמדים, כמו בספר אגדה... אחר-כך המשכנו, והגענו לפריז. היינו שם כמה זמן והיו לי שם אפילו קרובים, אבל אותי לא עניין שום דבר – רציתי להמשיך הלאה. נסענו לדרום צרפת... אחר-כל העלו אותנו על האנייה ונתנו לנו ניירות. זו לא הייתה אניית מעפילים, אלא אנייה שהביאה חיילים אנגליים לארץ. חלק מהנוסעים האחרים היו עולים לגאליים, ואנחנו, הלא-לגאליים, היינו למטה. באנייה זו פגשתי את דודתי שברחה לבלגיה... שם הגרמנים תפסו את האיש שאצלו היא הייתה, עצרו אותה והכניסו אותה לבית-הסוהר. הם לא היו S.D, אלא אנשי צבא, ובאורח פלא, אחרי שהיא הוכיחה שהיא יהודייה הם שחררו אותה... היא ניסתה להימלט והגיעה עד שווייץ, אבל השווייצרים שלחו אותה בחזרה, אז היא הסתתרה בבלגיה... אחרי המלחמה, בגלל שהייתה לה בת בארץ (חנה שעלתה ב'עליית הנוער' עוד בשנות השלושים), היא קיבלה מהאנגלים סרטיפיקט, ואני פגשתי אותה באותה אנייה... הגענו לארץ, אני חושבת שזה היה ערב ראש-השנה (ספטמבר 1945), והייתה שם גדר תיל. הייתה הרגשה מאד לא נעימה. לקחו אותנו לעתלית, אבל בדרך פגשנו אנשים ששאלו אותנו: "שחור או לבן?" ואני הבנתי ששחור זה אי-לגאלי. הם לקחו אותנו לקיבוץ עין-הים. שם קיבלו אותנו יפה מאד ונשארנו שם כמה ימים. ואז שאלו לאן אנחנו רוצים ללכת. היו עשרים אנשים מהולנד שכולם הלכו לקיבוץ. אבל אני אמרתי לא – קודם כל כי ידעתי שבעלי (ברנרד שטראוס) לא יסתדר בקיבוץ, ושנית – כי בארץ הייתה לי משפחה ונסעתי אליהם.

בחיפה הייתה לי דודה בחיפה שעלתה בשנות העשרים (צילה)... היא קיבלה אותי מאד יפה. בדיוק הייתה חתונה במשפחה (חתונתו של יוסי, בנה של דורה) ואנחנו נסענו ובאנו באמצע החתונה. אחר-כך באתי לאחותי (שרה-הינדה) שהייתה גרה בירושלים בתנאים מאד קשים. היא גרה שם עם עוד משפחה שהייתה מהיישוב הישן, עם מטבח אחד ומאד צפוף. היא הייתה עם שתי בנות והיה לה מאד קשה. בעלה (מקס) היה עורך-דין בחוץ-לארץ ולא הסתדר פה..."

סיפורו של בראם פייס

מראיון שנתן ביום הולדתו ה-70, ותוספת קטנה מספרו האוטוביוגרפי 'סיפור של שתי יבשות' בראם פייס: "יהודים שהיו להם משרות באוניברסיטה קיבלו בתעודת הזהות שלהם, בנוסף לאות J, גם חותמת מיוחדת שבה נאמר: "נושא תעודת זהות זו פטור, עד להודעה חדשה, ממשלוח לעבודה". היה לי דירוג גבוה לחותמת כזו, לכן הרגשתי את עצמי בטוח למדי. ואז, בתחילת 1943, הייתה הודעה שאמרה: "כיון שאיננו יכולים יותר להבטיח את חופש התנועה שלכם, סידרנו שכולכם תשוכנו בטירה ליד הכפר הקרוי ברנוולד (Barneveld). עליך להיות שם בזמן כזה וכזה". האנשים שהלכו לברנוולד נשלחו אחר כך, לטרזיינשטט, שהיה מחנה ריכוז מקלאסה גבוהה, ורובם, למעשה, יצאו מהמלחמה... הורי לא נכנסו לגטו, כמו שהצטוו כל היהודים, אבל אחותי אנני ובעלה הרמן נכנסו – לא הייתה להם ברירה. יום אחד הם נעצרו על ידי הגסטפו, אבל נתנו להם ללכת. באותו זמן אני כבר הייתי במחבואי. דיברתי עם טינקָה, והיא אמרה: "אנחנו נמצא להם מקום". שלחתי מסר לאחותי לבוא לבית הורי בלילה מסוים ויצאתי ממחבואי לפגוש אותה. אמרתי לה: "את והרמן צריכים להיכנס למקום מחבוא. טינקָה מצאה עבורכם מקום ועוד כמה ימים נוציא אתכם מכאן". אבל היא סירבה. בעלה היה נוסע הרבה לרגל עסקיו, מוכר דברים. "אינני יכולה", היא אמרה, "הרמן אינו יכול לעשות זאת, הוא ישתגע. אנחנו צעירים וחזקים, נעבוד בשביל הגרמנים". זה היה רגע שלא אוכל לשכוח. לא ידענו אז על תאי הגזים, אבל האינסטינקט שלי היה שאסור לך ללכת למקום שבו הגרמנים יכולים לשים את ידיהם עליך. זו הייתה אמונה בסיסית. זו הייתה הפעם האחרונה שדיברתי איתה. הם לקחו אותה זמן קצר לאחר זאת, והיא לא חזרה אף פעם.

מקום מחבואי האחרון היה בדירה באמסטרדם, שם גרתי באופן בלתי תלוי עם ידידי ליון נורדהיים, אשתו ז'אן ואחותה טרוֹשָׁה (תרצה), חברתה הטובה של טינקָה. הבנות היו בלונדיות ובעלות עיניים כחולות, לכן הן יכלו לצאת, לקנות ושאר דברים. יום אחד באו הגרמנים ולקחו אותנו לבית הסוהר. זה קרה די מאוחר, כמדומני במרץ 1945. אינני יודע איך עלו עלינו, ותמיד חששתי להיוודע מי היה זה שהלשין.

הייתי בר-מזל כי זה היה אותו שבוע בו האמריקאים צלחו את הריין וניתקו את צפון הולנד, ולכן לא הייתה כל אפשרות להישלח למחנה ריכוז במזרח - קווי הרכבת נקטעו, לכן נשארתי בכלא באמסטרדם בימים האחרונים של המלחמה. אנחנו נשלחנו לכלא הגברים, והבנות – לכלא הנשים שהיה במקום אחר. אבל קודם לכן נלקחנו למטה הגסטאפו לחקירה. לבדי בחדר עם האיש, הוא אמר: "טוב, אין לנו הרבה נגדך. אם רק תספר את כל מה שאתה יודע, נטפל בך יפה".

הוא פסע הלוך וחזור... לא ידעתי למה לצפות... פתאום, האיש הזה שהתהלך הלוך וחזור נעצר לידי וסטר בפני, והמשיך לדבר כאילו כלום לא קרה. זוהי חוויה שלא אשכח לעולם...

הם חקרו אותי שוב ושוב. הם היו משוכנעים שיש לי קשר כלשהו עם המחותרת. הם תמיד שאלו, אוטומטית, אם אני יהודי. השבתי "כן". במשך 36 שעות לא נתנו לי אוכל. באופן נורמלי אינני יכול להחזיק מעמד ללא אוכל יותר משלוש שעות. אבל בשלושים ושש שעות אלו לא חשתי ברעב אף פעם. אף פעם בחיי לא הייתי מיוחד יותר מאשר ביום שנכנסתי לאותו בית סוהר... הם לא עינו אותי, אבל זה היה פחד עוצמתי. ז'אן ותרצה שוחררו. לי נתנו ללכת, אבל ליון נורה - עשרה ימים לפני שהסתיימה המלחמה...

טינקה סיפרה לי שהיא הלכה לגסטאפו לנסות לשחרר אותי. כשנדע לה על מעצרנו, היא יידעה בכך את קרמרס⁵⁹ והוא כתב על כך (בגרמנית) לוורנר הייזנברג⁶⁰, כנראה בהדגשת העובדה שאני פיסיקאי צעיר מחונן א-פוליטי, או משהו כזה. קרמרס שלח עותק של המכתב לטינקה. כמו שהוא סיפר לי מאוחר יותר, הייזנברג ענה שהוא מצטער מאד, אבל אינו יכול לעשות מאומה. טינקה השיגה את שמו ומענו של קצין נאצי גבוה באמסטרדם והחליטה לפנות אליו. הוא קיבל אותה במשרדו. על שולחנו היה תצלום של גרינג, עם ההקדשה: "לידידי"... היא הראתה לו את העתק המכתב להייזנברג וביקשה את עזרתו. הוא הרים טלפון לכלא: "יש אצלכם שם יהודי בשם פייס?". כן, היה אצלם. "תנו לו ללכת". כך, באחד מימי אפריל האחרונים, לאחר שהייתי שם למעלה מחודש, הוצאתי מתאי והובאתי למשרדו של מפקד הכלא. הוא אמר לי שאני חופשי אבל אתפס ואיירה מיד אם אעשה איזו שהיא פעולה כנגד גרמניה. השער החיצוני הקטן נפתח ויצאתי לרחוב. עבורי המלחמה נגמרה...

הגסטפו פשט על ביתה של טינקה שמונה פעמים. זה שהם לא תפסו אף אחד היה בזכות קריאות טלפון שהיא ואמה מרי היו מקבלות מראש, תמיד מאותו אדם הולנדי, שהיה אומר: "הולכים לבוא אליכם אורחים" ותולה את השפופרת. טינקה אינה יודעת, עד היום, מי היה האיש שדיבר איתה..."

⁵⁹ בתקופת עבודתו על הדוקטורט, התיידד פייס עם פרופ' הנדריק אנטוני קרמרס באוניברסיטת ליידן, החשוב בפיסיקאים התיאורטיים ההולנדיים בזמן ההוא.

⁶⁰ חתן פרס נובל לפיסיקה, ורנר הייזנברג, הידוע במיוחד בזכות עקרון האי-ודאות הקרוי היה שותף בכיר בפרויקט הגרעין של גרמניה הנאצית.

טינה בוכטר-סטרובוס (מה'ויקיפדיה')

"בשנות מלחמת העולם השנייה הייתה טינה סטרובוס סטודנטית לרפואה באמסטרדם שבהולנד. ביחד עם אמה וסבתה היא **סייעה במציאת מקלט ליותר ממאה פליטים יהודים** - ארבעה או חמישה בכל פעם - במסגרת פעילותה במחתרת ההולנדית שהתנגדה לכיבוש הנאצי. כך היא הצילה למעלה ממאה יהודים. הפליטים השתכנו לתקופת מה בביתה, ששכן כעשר דקות הליכה מביתה של אנה פרנק. כמו כן, היא העבירה ליהודים שהסתתרו בחוות מחוץ לעיר תלושי מזון וידיעות, וכן העבירה לפעילי המחתרת ההולנדית מכשירי רדיו וכלי נשק. היא נתפסה על ידי הגסטפו ונחקרה תשע פעמים במהלך המלחמה, אך לא מסרה כל מידע ושחררה מפאת חוסר ראיות". בשנת 1989 הכיר 'יד ושם' בטינה סטרובוס ובאמה מרי סכוטה (Marie Schotte) כ'חסידות אומות העולם'."

טינה (טינקה) בוכטר-סטרובוס

מתוך עדותה של טינקה⁶¹

(מאנגלית) "נולדתי באמסטרדם ב-1920. משפחתי הייתה סוציאל-דמוקרטית ואתאיסטית. בזמן הפלישה במאי 1940 למדתי בבית הספר לרפואה. חברתי הטובה ביותר הייתה תרצה ואן-אמרונגן. היא הייתה יהודייה. משפחתה היו כולם ציונים, והייתי מאוד מעורבת איתם. היא הוחבאה בביתנו וטופלה על ידי סבתי. אחרי המלחמה היא ובעלה עברו לישראל וביקרתי אותם שם. למשפחתי היו הרבה ידידים יהודים, מה שלא היה בלתי-רגיל בקבוצת האמנים והאינטלקטואלים באמסטרדם. בראם (אברהם) פייס היה חבר טוב נוסף. כשהוא סיים את הדוקטורט, אמי ערכה מסיבה לכבודו. היינו קרובים מאד, והרבה חברים יהודים ולא-יהודים באו למסיבה. כשהגרמנים כבשו את הולנד, הם הקימו ממשלה אזרחית בראשות ארטור פון זייס-אינקווארט, הנאצי האוסטרי שהיה אחראי לאינטגרציה המהירה של אוסטריה ברייך. הוא ניסה להרגיע את כולם בנאום שאמר שכל מה שנעשה בעבר היה בסדר; "מחקו את זה", היה הביטוי המפורסם. הוא אמר: "כל זמן שלא תפגעו במאמצינו לזכות במלחמה, זה בסדר", ואנשים החלו לצאת ממחבואם, אבל אז הגרמנים החלו להדק את הדברים. הם ריכזו את כל היהודים באמסטרדם, וב-1942 היה עליהם לענוד את הטלאי הצהוב. אני תמהתי תמיד מדוע היהודים נשמעו לכך. כיון שאלו שלא רצו לעשות זאת הסתובבו חופשית. למה הם נרשמו וקיבלו את האות J בדרכונים שלהם? במבט אחורה זה היה מטופש.

בהתחלה היה פחד עצום, ויהודים החלו להתאבד. אנשים ניסו לברוח לאנגלה בסירות משוט, או לצרפת או שוויצריה. אני עזרתי לכמה מהם להימלט. **אחת הייתה לאה גיטר. היא הייתה אחת הנשים האמיצות ביותר.** היא הייתה אז בחודש השביעי להריון⁶². אנשים החלו להיעלם. חשבנו שהם נשלחו לעבוד בבתי חרושת - עד תום המלחמה לא ידענו על ההמתה השיטתית בגז. ואז התחילו הטלות העוצר והיריות אם היית בחוץ אחרי 8 בערב, והחלו הפשיטות. היהודים הושמו בגטו, והגטאות רוקנו לשני מחנות - אחד לבני ערובה, והשני כתחנת מעבר לפולין - זה היה ווסטרבורק. לא היו הריגות שם. בהתחלה היהודים היו מקבלים חבילות, והיה להם בית-ספר ובידור והתייחסו אליהם באמת לא רע.

ב-1942 נדרשו הסטודנטים באוניברסיטה לחתום על שבועת נאמנות לנאצים, וירדנו למחתרת. הצטרפתי לרשת למציאת מקומות והסתרת יהודים, להשגת ניירות וכרטיסי מזון מזויפים, ולכל דבר שיעזור להצלתם."

⁶¹ מתוך G.Block and M.Drucker: Rescuers – Portraits of Moral Courage in the Holocaust Holmes @ Meier 1992

⁶² כמסופר על ידי לאה, טינקה נתנה לה את התעודה שלה, וחנה החליפה בה את התמונה.

פרק י"ד: משפחת גיטר בארגנטינה

ארגנטינה ויהודיה (לפי ה'ויקיפדיה')

ארגנטינה, "ארץ הכסף", היא המדינה השמינית בגודלה בעולם מבחינת שטח. היא נמצאת באמריקה הדרומית בשכנות לפרגוואי, צ'ילה, בוליביה, אורוגוואי וברזיל. מבחינה טופוגרפית היא מתחלקת לשלושה חלקים עיקריים: המישורים הפוריים של הפמפס במרכז המדינה, שהם מרכז העושר החקלאי של ארגנטינה; הרמה של פטגוניה בדרום, ורכס הרי האנדים לאורך הגבול המערבי עם צ'ילה.

אירופים הגיעו לאזור זה של אמריקה הדרומית בשנים המוקדמות של המאה ה-16. יורד הים הספרדי חואן דיאס די סוליס ב-1516, בחפשו אחר כסף וזהב, כינה את הנהר הגדול אשר נגלה בפניו Río de la Plata ("נהר הכסף") - כינוי אשר התגלגל ונתן למדינה כולה את שמה. המושבה בואנוס איירס שעל נהר הפלאטה נוסדה ב-1536 על ידי פדרו דה מנדוסקה, ולאחר שנהרסה על ידי ילידים, נוסדה בשנית ב-1580 על ידי דה גאראיי.

ב-25 במאי 1810, לאחר שמלך ספרד פרננדו השביעי הופל על ידי צבאות נפוליאון, הקימו פרנסי העיר בואנוס איירס את המועצה המנהלית הראשונה (La Primera Junta). הכרזת העצמאות הרשמית של הפרובינציות המאוחדות של נהר לה פלאטה משלטון ספרד אירעה ב-9 ביולי 1816 בעיר טוקומאן. בעשורים הראשונים לעצמאות הרפובליקה התחוללו עימותים אלימים בין קבוצות שדגלו בשלטון ריכוזי בראשות בואנוס איירס (אוניטריים) לבין הפדרליסטים, שדגלו בשלטון אוטונומי לכל אחת מהפרובינציות הפדרליות. איחוד לאומי הושג והחוקה הושלמה ב-1853. בשנות השמונים של המאה ה-19. מסוף המאה ה-19 ועד הפיכה הצבאית הראשונה בשנת 1930 זכתה ארגנטינה ליציבות פוליטית ולתנופת שגשוג מתמדת, שמשכו אליה מאות אלפי מהגרים מאירופה. בתחילת המאה ה-20 הייתה ארגנטינה אחת הכלכלות המובילות בעולם ואף זכתה לכינוי "אסם העולם", כיצואנית מובילה של מוצרים חקלאיים, במיוחד דגנים ובשר.

חקלאות

משק חי

קנה סוכר

צמר

בולי דואר ארגנטיניים משנות הארבעים

אוכלוסיית ארגנטינה מורכבת בעיקרה מצאצאי מהגרים. ההרכב הדמוגרפי השתנה דרמטית בין המאה ה-18 למאה ה-19, כשבפרק זמן זה היגרו לארגנטינה כ-6.6 מיליון איש (שנייה רק לארצות-הברית בתקופה זו). רוב הארגנטינאים הם צאצאים של כמה קבוצות אתניות מאירופה, ויותר ממחציתם הם ממוצא איטלקי. המוצא השכיח ביותר לאחר מכן הוא ספרדי, ולאחר מכן 17% ממוצא צרפתי וכ-8% ממוצא גרמני, וקבוצה גדולה שמוצאה מהמזרח התיכון, בעיקר מסוריה או לבנון. התושבים המקוריים מונים כיום רק 700,000 נפש והם יושבים בעיקר בצפון, צפון-מערב ודרום. עיקר האוכלוסייה (כשני שלישים) היא קתולית.

כ-88% מאוכלוסייתה של ארגנטינה גרים ביישובים עירוניים. כ-3 מיליון גרים בבואנוס איירס וכ-11 מיליון גרים בבואנוס איירס רבתי. מתיישבים אירופאים רבים היגרו לערי ארגנטינה במהלך ההיסטוריה. הערים האלו הציעו עבודה, חינוך והזדמנויות אחרות למהגרים החדשים להיכנס למעמד הביניים. בהשוואה לרוב ארצות דרום-אמריקה, בארגנטינה יש מעמד ביניים גדול מאוד. רבים מבני המעמד הזה עובדים בתעשייה, בעלי עסקים קטנים וחלק ניכר עובד בסקטור הציבורי והשירותים. רובם גרים במבנים רבי קומות או קוטג'ים עם גינה צמודה. העשירים מעדיפים לגור בוילות ואחוזות בפרברים היוקרתיים. החל משנות ה-30 של המאה ה-20 הרבה עובדי כפיים עברו לערים הגדולות במטרה למצוא עבודה, דבר שגרם למחסור בדיור. כתוצאה מכך נוצרו שכונות עוני, עם פחונים ובתים מקרטון. הכמות העצומה של כוח עבודה זמין וזול גרמה לכך, שרבים מהם מסוגלים למצוא רק עבודה חלקית.

עריה של ארגנטינה דומות לערים באירופה, בעיקר בכל הנוגע לתכנון עירוני, לאדריכלות, ולמוצא האירופאי של מרבית מתיישביה. רובן בנויות בסגנון ספרדי סביב כיכר מרכזית - הפלאסה. הכנסייה ומבני הקהילה החשובים, בדרך כלל פונים אל הפלאסה. **בואנוס איירס** היא בירתה של ארגנטינה והעיר הגדולה ביותר בה. נמל העיר הוא מהגדולים בעולם, והוא מקושר דרך נהר ריו דה לה פלטה לצפון-מזרח ארגנטינה, ברזיל, פרגוואי ואורוגוואי. ב-1880 היא הופרדה משאר פרובינציית בואנוס איירס והפכה למחוז פדרלי ולבירת ארגנטינה⁶³.

⁶³ הרפובליקה הארגנטינאית היא פדרציה מורכבת מ-23 פרובינציות וממחוז הבירה הפדרלי

על פי זיגי ולאה, בואנוס איירס נבנתה כחיקוי לבירות העולם. בית הנשיא - חיקוי לבית הלבן - נקרא: la casa rosa ("הבית הורוד"). הרחובות נבנו בסריג שתי-וערב כמו בניו-יורק. התיאטרון-אופרה היה כמו בפריז. העיר הייתה מאד אלגנטית. היה המון אוכל. את הרהיטים הזמינו אצל נגר מומחה - נגר שכנה עם קצת סגנון art nouveau. כל הרהיטים מחזיקים מעמד עד היום (2022). כמובן - היו הרבה יהודים עניים גם בבואנוס איירס.

אחרי מלחמת העולם השנייה עלתה לשלטון בארגנטינה התנועה הפופוליסטית של חואן פרון: ב-1946 ברחו הרבה פושעים נאצים בזהות בדויה לארגנטינה ומצאו בה מקלט. ב-1951 הביא פרון לאישור תיקון לחוקה, שאיפשר לו להתמודד בפעם השנייה, וזכה בבחירות ב-1952. הפיכה צבאית בהובלת אדוארדו לונדי הפילה את פרון ב-1955. הוא הוגלה והתיישב בספרד של פרנקו.

ראשוני היהודים, פליטי האינקוויזיציה, הגיעו לארגנטינה יחד עם הכובשים הספרדים. מאז, בהיות ארגנטינה מדינת מהגרים, היא קלטה לאורך הדורות יהודים רבים בני עדות שונות. הקהילה היהודית החלה להתגבש באמצע המאה ה-19, בעקבות כינון הרפובליקה הארגנטינאית והניסיון למשוך מהגרים באמצעות חוקה המבטיחה שוויון אזרחי לכל וחופש דת. בראשית תקופה זו היו המהגרים בעיקר יהודים מצרפת, ובהמשך המאה גדלה הקהילה במהירות בעקבות הפוגרומים שהיו ברוסיה שהביאו להגירת רבים ממזרח אירופה. הגידול העיקרי באוכלוסייה היהודית אירע בין בסוף המאה ה-19. בשנת 1891 ייסד הברון מוריס הירש את ארגון יק"א (Jewish Colonization Association) שפעל לרכישת קרקעות עבור מפעל התיישבות חקלאי, ועד 1896 יושבו בארגנטינה כ-10,000 יהודים. עד 1919 גדל מספר היהודים במדינה ל-125,000 נפש, אך השינויים באופי ההגירה הביאו לכך שבסוף תקופה זו ישבו כ-80% מהיהודים ביישובים עירוניים. מלבד יהודים מזרח-אירופים הגיעו גם מהגרים מן האימפריה העות'מנית ומצפון-אפריקה. לאחר מלחמת העולם הראשונה זהו המהגרים היהודים ממזרח-אירופה עם המהפכה הקומוניסטית שאירעה בארצות מוצאם. תפיסה זו, לצד שביתה ממושכת שפגעה בכלכלה הארגנטינאית, גרמה בינואר 1919 לפוגרום הראשון בארגנטינה שכוון כלפי ה"רוסים". למרות זאת, המשבר הכלכלי בעולם המערבי וסגירת שעריה של ארצות-הברית בפני מהגרים היו בין הגורמים להמשך ההגירה לארגנטינה. ב-1920 היו בארגנטינה יותר מ-150,000 יהודים. הגירה זו הביאה עמה גם אבטלה רחבה והמצב הכלכלי הרעוע היה בין הגורמים להפיכה הצבאית שהתרחשה ב-1930 ועלייתם לשלטון של חוגים לאומניים שהטילו מגבלות על ההגירה.

במלחמת העולם השנייה ואחריה הטילה ממשלת ארגנטינה איסור על כניסת יהודים אך הגירה בלתי חוקית נמשכה לאורך כל אותן שנים. היהודים השתלבו במהירות בחברה הארגנטינית אולם סבלו מפעם לפעם מאנטישמיות.

לאחר הקמת מדינת ישראל כונן הנשיא פֶּרוֹן קשרים דיפלומטים עם המדינה החדשה.

בנו גיטר: "כשהגענו לארגנטינה כבר היה אבא בעל שם בתעשיית העורות המקומית, כזכור, נסע לרכוש עורות בשוקי ארגנטינה. תוך זמן קצר ביצע את המטלות שנטל על עצמו: רכש עורות בכמות מספקת, שילם לספקים, ועשה את הנחוץ כדי שהמשלוח ייצא בזמן להולנד... אינני יודע אם קודם יציאתו חש אבא שהאדמה בהולנד רועדת תחת רגלינו; הדבר לא ניכר בפרידתנו ובמכתבים הראשונים שכתב מארגנטינה. על פלישת הגרמנים להולנד שמע ברדיו בואנוס איירס ב-10 במאי 1940. ברגע זה נטרפו כל תכניותיו: לא הייתה כל אפשרות לשוב הביתה או להביא אותנו אליו, ואפילו לדעת מה נפל בגורלנו. הנתק היה מוחלט... אחר שפלשו הגרמנים להולנד והדרכים אליה נחסמו, לא יכול היה כבר אבא להחזיר אליו לארגנטינה סחורות שרכש ושלח להולנד בדרך הים... ביודעו שהסחורות ששלח להולנד הוקפאו ונשמרו על ידי חברת הספנות ההולנדית של הממשלה הגולה, החליט לגשת אל השגרירות ההולנדית בארגנטינה ולבקש להפשיר את רכושו. קונסול הכבוד הכללי של הולנד, הרמן ואן-ווברן (van Waveren), תעשיין יוזם ללא רבב, מונה על ידי ממשלת הולנד הגולה לייצג אותה בארגנטינה. השם ואן-ווברן לא היה זר לאוזניו של אבא: החברה המשפחתית שעמד בראשה עסקה בסחר בינלאומי בדגנים ובזרעים, ובמשך מאות שנים מאז היווסדה נחשבה ליצואנית הצבעונים הגדולה ביותר.. מהפגישה הראשונה עם ואן-ווברן, סמוך לבואו לארגנטינה, נוצרו יחסי אמון והערכה הדדית... ואן-ווברן הציע לאבא לפתוח ביחד חברה חדשה... זמן קצר לאחר הקמת השותפות, הפכה 'ואן-וואברן ושותפיו' ליצואנית העורות הגדולה ביותר בעולם..."

בנו גיטר: "העסק השני שבו השתלבנו על-פי הזמנת ואן-ווברן היה ה"אֶסְטֵטִיזְמִית" – חוות לגידול בקר. אבא התפתה להשקיע בהן בשל זכרונות נעימים שעוררו בו חיי הכפר, שכן נולד בכפר לאב שפירנס את משפחתו מחקלאות. בנעורינו נהג לטייל אתנו בשדות וללמד אותנו שיטות עיבוד אדמה ופרקים על זני תבטאה ובעלי חיים. אך גם לאחר שרכש את האסטטנסיה 'כריסטינה', איני זוכר שהירבה לבקר באחוזה המרוחקת. בדרך כלל לא חשק אבא בנכסי דלא-ניידי. גם בהולנד התגוררנו בבית שכור, כמקובל. אשר לנכסים צמודי קרקע בארגנטינה – הוא ידע כי אנו בניו – לא נקשור את חיינו בה, חרף אהבתנו אליה. משום כך לא השקיע מהונו בנכסי נדל"ן חוץ מאשר באותה אסטטנסיה, אפיזודה כמעט נשכחת."

עם הגיעם לארגנטינה, הצטרפו בנו וזיגי, שהיה להם כבר ניסיון בעסקי העורות, לעבודה עם אביהם בחברה החדשה, ובנו מצא שם את מקומו. זיגי, שהקריירה הרפואית-מדעית שלו נקטעה, חיפש בו זמנית גם מקום בו יוכל להמשיך בקריירה המדעית.

זיגי בעסקי העורות

עדינה: בשבת הראשונה אחרי שהגיעו לבואנוס איירס, בבית הכנסת מולדס, עשו "מי שברך..." לאבא ושיבחו אותו על גבורתו שעזב והציל את משפחתו. אבא יצא מבית הכנסת בזעם. הוא תמיד סיפר שמדת הסיכון בבריחה הייתה גדולה מאד. הבריחה הייתה צרוף מקרים ומזלות אבל אחוז ההרוגים מבין הבורחים גם הוא היה גדול מאד. אי אפשר היה לשער ב-1942 שהרוב המוחלט של יהודי הולנד יושמד.

בארגנטינה עסק אבא בתחילה בניסיונות להעביר להולנד תעודות מעבר לסורינאם עבור יהודים שנשארו בהולנד. הוא התעסק בענייני ציבור, וגם נאבק נגד יהודים שבאותה עת - 1942, סחרו עם גרמנים. אחד מהיהודים המוקעים, שהיה יהודי מכובד עד כדי כך שהכיסא שלו היה בכותל המזרח בבית הכנסת מולדס, התרגז ושכר בלש כדי לבדוק אם התינוקת שנולדה בספרד נטבלה לנצרות. הבלש, שלא חשב שזה דבר רע להיות מוטבל, הלך ישר לזיגי ולאה לשאול אותם, וכששאלו סיפר מי שלח אותו. מאחר שארגנטינה הייתה מאד קתולית, אבא ואמא נבהלו שמא המיסיון יתעניין בתינוקת, ולכן סיפור זה הפך להיות סיפור סודי ומשהו שלא מדברים עליו. אני זכרתי את הוורסיה התמימה שכאילו מאחר שנולדתי בלידת עכוז קשה והייתי כחולה, שפכו עלי מים והם שגרמו לנשימתי הראשונה!⁶⁴

ביתו של סבא נתן בבואנוס איירס היה ברחוב פריירה (Freire) מספר 2830, ואנחנו גרנו בו עד שעברנו לדירה ברחוב Monroe. הדירה ברחוב מונרו הייתה בקומה שניה או שלישית. לכניסה הייתה דלת, ולצד המדרגות, שהיו בצד שמאל בכניסה, ישב שומר. השומר שתה מאטה בכוס טיפוסית עם קש ממתכת (לקש יש מסננת בפנים, כך שעלי המאטה לא נשאפים פנימה כששותים). כשחזרתי מגינת השעשועים השומר כיבד אותי במשקה שלו. שתיתי מהקשית. זוכרת את החוויה בשפתיים כי קשית המתכת ממש חמה, וטעם מופלא של המאטה⁶⁵.

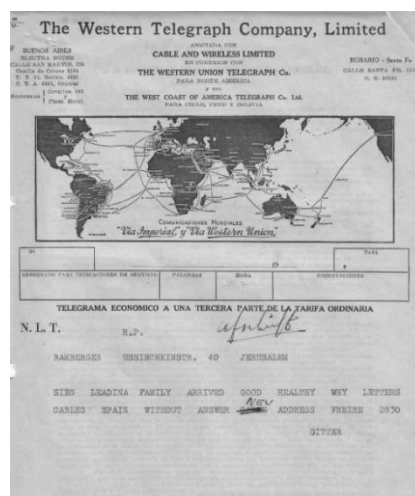
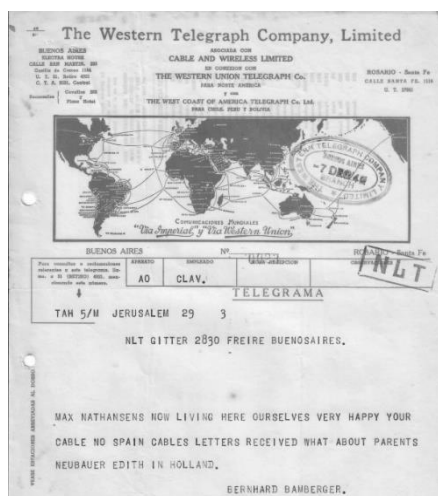
⁶⁴ בגרסה אחרת של הסיפור שזכרה עדינה, היו אלה זוג עובדים של סבא נתן גיטר שגררו אתו בביתו בבואנוס איירס וחשבו שכיון שאין סיכוי שילדיו ישרדו את המלחמה, קיוו לרשת אותו. לכן, כשמשפחה הגיעה המשפחה מהולנד, הם לא כל כך שמחו. הם ניסו לסחוט כסף מהמשפחה.

⁶⁵ מאטה (בספרדית Mate) היא חליטה עתירת קפאין של עלי צמח שמקורו באמריקה הדרומית. המשקה פופולרי מאד בארגנטינה, פרגוואי, אורוגוואי ודרום ברזיל, בהן נהוג לשתות את המאטה כפעילות חברתית הרווחת בכל שכבות האוכלוסייה, לרוב באופן שיתופי בדומה לעישון נרגילה. את המאטה ניתן לשתות במגוון דרכים, הנפוצה שבהם היא החליטה בכלי עשוי דלוע הנקרא גם הוא מאטה ובאמצעות קשית מתכת או עץ הנקראת בומביז'ה (בספרדית bombilla) בעלת מסנן בקצה.

אחר כך קנה סבא נתן בית פינתי גדול ברחוב אובליגדו (Obligado) מספר 2285⁶⁶, והם העבירו להורים את הבית ב-Freire. באותו הבית הייתה עוזרת ארגנטינית - שכחתה את שמה - אשה יפה גבוהה עם תסרוקת מרשימה. כשהתכוננה לנסוע הביתה לסוף שבוע, אמא הכינה לה ארוחה ושמה קלופס יפה (קציצת בשר שבתוכה מוחבאת ביצה קשה). העוזרת ראתה את הקציצה ומיד הודיעה על התפטרותה ואמרה: "בבית שנותנים לי בו בשר שבושל פעמיים אני לא יכולה לעבוד", והלכה. יש לציין שבאותה תקופה, 1944-5, היה בארגנטינה שפע גדול של מזון. יכולת להיכנס לחנות מכולת ולאכול כרצונך, לשלם רק על המשקאות. אוכל היה בשפע. ארגנטינים אכלו רק סטייק או - asado שזה בשר על האש. בשנת 2022 מצאנו שקית שלא ידענו על קיומה. הכתובת הייתה בכתב ידו של זיגי:

“BUENOS AIRES ↔ ירושלים From Arrival B.A (15.11.42) after ESCAPE from HOLLAND (7.7.42) to end of WW2 1945. Joint efforts on behalf of parents-children NEUBAUER under NAZIS”

מיד לאחר שהמשפחה הסתדרה בבואנוס איירס, יצרו הגיטרים קשר טלגרפי עם המשפחה בירושלים ושאלו על הידוע להם. לגבי המברקים המובאים בשפת המקור (אנגלית) לא ידענו בדיוק את כוונת המילים בשעתן.

אל במברגר אוסישקין 40 ירושלים. זיגי לאה עדינה משפחה הגיעו בבריאות טובה למה מכתבים מברקים מספרד ללא תשובה כתובת חדשה פריירה 2830 גיטר ירושלים 7.12.42 אל גיטר 2830 פריירה בואנוס-איירס מקס נתנזן כעת חי כאן אנחנו מאושרים מאד ממברקך לא הגיעו מכתבים ומברקים מספרד מה עם ההורים נויבואר ואדית בהולנד ברנהרד במברגר

⁶⁶ הבית ברחוב אובליגדו נהרס לפני כשנתיים - עקבתי במפות גוגל כשטיילתי וירטואלית. בבואנוס איירס.

זיגי גיטר (ביום הולדתו ה-70 של דני): "בארגנטינה עשינו מאמצים לעלות ארצה, אבל לא היו סרטיפיקטים, וב-1945-1946 נודע בעולם מה גדולה הייתה הקטסטרופה של יהודי אירופה. מהולנד חזרו רק 18%, כאשר מ-130,000 היהודים נרצחו 102,000. לאלה שכן חזרו התחילו לקרוא "עקורים" (displaced persons). אניות שלמות הסתובבו באוקיינוסים, מלאות בעקורים, שלא קיבלו רישיון לרדת מהאנייה – לא בארצות-הברית, לא באמריקה הלטינית, לא באוסטרליה ולא בארץ-ישראל. בין החברים שלנו כאו בארץ נמצאה מרטי, שעברה את המלחמה במחנה הריכוז ברגן-בלזן. היא הגיעה לחופי הארץ, נשלחה בחזרה עם יתר העקורים – לא רק לאדמת גרמניה, אלא נכלאה שוב בברגן-בלזן הארוכה..."

אל נתנזן ת.ד. 544 ירושלים (ללא תאריך)

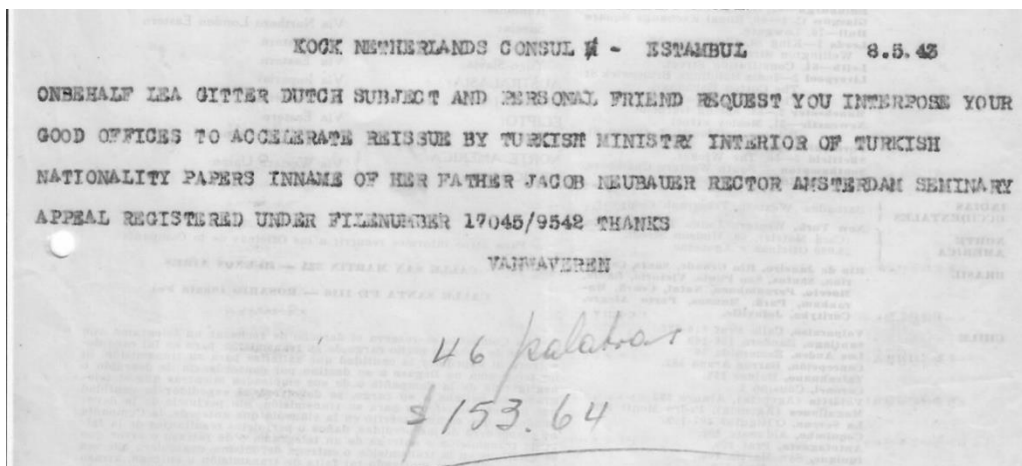
FIRST LETTER ARRIVED PLEASE DISPOSE OUR DEPOSITO ABOUT 120 POUNDS AT JIDELFLAM'S OR SONISLAW RIESEL TELAVIV FOR CURRENT EXPENSES AND ANKARATRIP STOP SHALL OPEN ACCREDITIVE ANKARA FOR OBTAINING DEFNITIVE PASSPORTS OVERTHERE AFTER RECEIVING YOUR RESULTS ACT QUICK AND CAREFULLY GITTER

בואנוס איירס 22.3.1943 אל במברגר אוסישקין 42 ירושלים

באופן לא מובן חסרה תשובה למברקנו בדבר הכספים ופעילותך נסה התערבות האוניברסיטה העברית והקונגרס היהודי העולמי אצל ממשלת אנקרה גיטר

ירושלים 22.4.43 אל סיד גיטר 2830 פריירה בואנוס-איירס

מברקים וכספים התקבלו. קבלת דרכוני אנקרה כמעט בלתי אפשרית ממשיך במאמצים הרב הראשי האוניברסיטה והסוכנות מעורבים בסרטיפיקטים הילדים רשומים לעליית הנוער מקס נתנזן דרך יפו 386

תרגום: בואנוס איירס 8.5.43 אל KOOK קונסול הולנד באיסטנבול.
בשם לאה גיטר נתינה הולנדית וידידה אישית **אני מבקש שתפעיל את שירותיך הטובים להאיץ את חידוש ניירות האזרחות ממשרד הפנים התורכי** על שם יעקב נויבואר רקטור סמינר אמסטורדם פנייתי רשומה בתיק 7045/9542
ואן-וואברן היה הבעלים ההולנדי של חברת העורות שנתן גיטר היה שותף לה. את הכסף, סך \$153.64, ביקש קונסול הולנד בחזרה מאמא.

בואנוס איירס 24.5.43 אל נתנזן דרך יפו 386 ירושלים
הרשויות ההולנדית והתורכית הבריכו התערבות לאנקרה עורך הדין שנקמן ג'לטחוריאט 1 איסטנבול מבקש שיוברקו אליו 500 דולר אתה תשלם יועבר עוד אם נחוץ
גיטר

בואנוס איירס 29.5.1943 אל נתנזן דרך יפו 386 ירושלים
מאנס שילם לשנקמן בדצמבר מקדמה 800 פרנקים שווייצריים מציע שתשלם רק אחרי קבלת המסמכים הטורקיים אחרת קח עורך דין רציני למה לא תיסע לאנקרה בעצמך
גיטר פריירה 2830

N.L.T Nathansen jaffaroad 386 Jerusalem 24 june 1943 Cable me
everything always directly Mannes only pays after my authorization
stop Cable proposition ankaradeposito asked stop Mannes cabled
neubauer allright Gitter

ירושלים 31.7.43 אל סיד גיטר 2830 פריירה בואנוס-איירס
סרטיפיקט כניסה לפלסטינה הוענק ליעקב נויבואר אשה ובן
מקס נתנזן דרך יפו 386

בואנוס איירס 10.8.43 אל נתנזן דרך יפו 386 ירושלים
הסרטיפיקט יעיל רק אם הסוכנות ממקמת את המשפחה ברשימת חילופי האסירים של הצלב האדום בז'נבה מדוע שלושה מברקים ממאי ויוני ללא תשובה
גיטר

ירושלים 10.8.43 אל סיד גיטר 2830 פריירה בואנוס-איירס
מחזיקי הסרטיפיקטים ממוקמים ברשימה הנזכרת יתר על כן מספרי הסרטיפיקטים מוברקים כעת למשרד בז'נבה
מקס נתנזן

בואנוס איירס 3.9.43 אל משרד נסיעות Booking אמסטרדם
בשרו למשפחת נויבואר, פרינסנגראכט 28, את הידיעה שהם ברשימת החילופין
של הצלב האדום
גיטר

בואנוס איירס 4.9.43, אל נתנזן דרך יפו 386 ירושלים.
ענה מיד האם שילמת לשנקמן אם לא אנא שלם מיד 400 דולר מהכספים שפלאם
קיבל הברקתי להורים הם רשומים בצלב האדום לנסות לקבל מברק מהצלב האדום
ז'נבה המאשר זאת
גיטר

ירושלים 12.9.43 אל גיטר 2830 פריירה בואנוס-איירס
לא הצלחתי למלא את בקשתך כי מסירת דואר בתורכיה אסורה בחוק. לגבי הצלב
האדום ז'נבה עשיתי כל שאפשר
מקס נתנזן דרך יפו 386

ירושלים 22.9.43 אל סיד גיטר 2830 פריירה בואנוס-איירס
הרב הראשי N16 86 Anhurstpark לונדון קיבל ויזת טרנזיט פורטוגזית
למאוריציוס עבור יעקב נויבואר אמסטרדם והמשפחה השגרירות הבריטית
במדריד עוזרת בסידור ויזת מעבר ספרדיות הרב אינו יכול לעזור בעניין ויזת
היציאה
ברנהרד במברגר

בואנוס איירס 29.7.44 אל קרן היסוד ירושלים
נא הבריקו האם ד"ר יעקב נויבואר והמשפחה שהיו כלולים ברשימת החילופין הם
בין 180 היהודים ההולנדים שהגיעו לאיסטנבול ד"ר נויבואר הוא חותנו של ד"ר
גיטר אחד הפעילים ביותר בקרן הארץ-ישראלית בארץ זו לפרטים נוספים על
משפחת נויבואר אנא התקשר לד"ר מקס נתנזן דרך יפו 386 ירושלים.
ד"ר מישל טראוב, מלון City, בואנוס איירס

ירושלים 28.8.44 אל מיכאל טראוב קרן היסוד קנגליו 2194 בואנוס איירס
ד"ר יעקב נויבואר אשה ובן במחנה ברגן-בלזן ליד הנובר. הבן סובל משחפת. מרים
וחנה נויבואר בהולנד
קרן היסוד

ירושלים 1.2.45 אל סיד גיטר 2830 פריירה בואנוס-איירס
התקבל מידע אותנטי מרים נויבואר בטוחה באיינדהובן בטיפול אברהם דה-יונג
Merellaan 15 על חנה אין מידע אין תשובה למכתב של שרה-הינדה ושלי מ- 7
בדצמבר
נתנזן

עדינה: בדצמבר 1944 נולדה דניאלה, אז עברנו לבית ב- Freire. ב- 1945 הגיעו מרים
ואומי רצי. אומי רצי עברה לגור אצלנו.

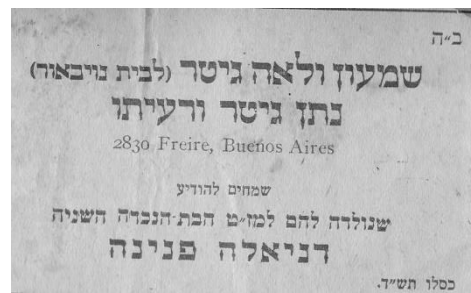
עדינה בת שנה, 1943

אמא לאה סבתא ג'ני דוד יעקב עדינה סבא נתן

דניאלה כתינוקת

מזכרונות עדינה מארגנטינה לפני גיל שבע וחצי (יוני 2022)

בבואנוס איירס ההורים קיבלו את הכסף בעיקר מההורים של אבא, והם התנהגו על פי דרישת ההורים, למרות שלא כל מה שנדרש מהם היה לרוחם. כמוכן שגם לולא קיבלו כסף היו מתנהגים יפה, אבל התלות לא הייתה נעימה להם. בעיקר, אמא הייתה אמורה, וכנראה גם עשתה, לטייל כל יום עם אומי ג'ני ברחוב Cabilido, הרחוב המפואר של האזור, ושם לעשות קניות ולשתות וקפה בחמש ב-Harrods. את בית הקפה אני זוכרת היטב: אולם חצי-חשוך, מאד הדור. הכל מצופה בקטיפה בורדרו, תזמורת אמיתית מנגנת ברקע, סנדוויצ'ים משולשים מלחם לבן בלי הקליפה הקשה של הלחם, ו-petit fours - עוגות קטנות מצופות קרם סוכר צבעוני ושוקולד. שירותים מפוארים מצופים חרסינות בוהקות. ופעם אשה אחת בשירותים אמרה לי שבטח אהיה בחורה יפה, כי העיניים שלי מקסימות והריסים שלי ארוכים וכאלו לא ראתה מימיה! שקר החן והבל היופי, אבל את המחמאה הזו לא שכחתי.

בואנוס איירס הייתה בתקופה ההיא עיר מאד מפוארת, לפחות הרובע בו גרנו: מבנים גדולים, גן חיות מלא, תיאטרון (Teatro Colon) - שם גם היו אופרות. הלבוש היה מפואר. בשבתות הלכנו לפגוש את הקהילה בבית הכנסת ולתפילה, ואכלנו בליל שבת אצל אופי ואומי ובשבת בצהריים בבית. אמא למדה וקראה המון. היא שנאה ללכת לקניות ולבית קפה. ברגע מסוים בטיוליה ב-Cabilido ראתה בית ספר לתפירה עילית - Haute couture, נרשמה והלכה ללמוד בו, ושם נהנתה מאד. תכונתה כמתמטיקאית התבטאה בכך שידעה היטב לגזור גזרות. ואח"כ תפרה לעצמה ולשתי בנותיה את כל הבגדים! וכל השמלות זכורות לי. פעם תפרה לה ולנו, מאותו בד ירוק טורקיז עם ורדים גדולים, ופעם תפרה חליפת שלשה חלקים לים. אמא גם סרגה הרבה, עוד מילדותה, וסיפרה שכילדה, אי אפשר היה להפסיק לעבוד, ובערב עם סיום עבודות היום היו כל הנשים מתכנסות בחדר וסורגות ו/או מתקנות גרביים. אמא ידעה לסרוג ולקרוא בו זמנית וכך תפקידה היה להקריא לכולם סיפורים.

מליל שבת אצל אופי ואומי, זכור לי רק המרק עם האטריות. אומי ג'ני עשתה את האטריות בעצמה. אני חושבת שבביקור בארגנטינה בגיל עשר, ראיתי אותה מכינה, היה לה שולחן גדול מאד במטבח, ועל השולחן מפה לבנה. הבצק הונח עליו, ובשתי ידיים מתחת למפה, סבתא בצד אחד והעוזרת או העוזרות בצד שני ומותחים ומותחים מלמטה עד שיש סדין בצק דק דק. מגלגלים את הבצק, ואומי חותכת כמו שף מומחה לפסים דקיקים. על אותה מפה היו מותחים את הבצק לשטרודל.

בגיל חמש הכניסו אותי לגן-בית ספר אנגלי, שם למדתי שנתיים. זוכרת שני דברים. בגן ציירנו דרקון ענק על כל הקיר וצבענו במכחולים גדולים. כנראה, היה זה סנט ג'ורג' עולה השמימה. בבוקר למדנו באנגלית – ומשם היכרותי עם כל חרוזי Mother Goose, ואחרי הצהריים למדנו בספרדית. בצהריים כל הכתה אכלה במסעדה. אבל המסעדה לא הייתה כשרה. אני קיבלתי שקית אוכל ואכלתי בחצר על הנדנדה. הייתה אמורה להיות אתי חברתי הטובה לוסי, גם היא יהודייה. אבל היא רצתה להישאר עם החברות בחדר האוכל. בזתי לה. וישבתי לי עם כל הגאווה היהודית והציונית שלי לאכול לבד בחצר. זה כלל לא הפריע לי.

זיגי (מדברים לפתיחת התערוכה: 'רופאים ואחיות הולנדים בישראל', ירושלים 2007):
"לדיפלומת הדוקטור שלי לא היה תוקף בארגנטינה, אלא אם אחזור על כל לימודי בספרדית. אחרי שישה חודשים, כשהייתי די מיואש לגבי מצבי, שמעתי על פרופסור הוסאי, ראש המחלקה לפיסיולוגיה בפקולטה לרפואה. נזכרתי שבבחינת התואר הראשון בפיסיולוגיה, ב-1936, נשאלתי על "הכלב של הוסאי" – ניסוי מפורסם שהיה החלוץ בהבנת הפתולוגיה של הסוכרת. אז ידעתי את התשובה, אבל לא היה לי מושג באיזה חלק של העולם עובד אותו הוסאי. החלטתי לדבר אתו על הסכנה שאאבד את עבודתי כדוקטור לשארית חיי. טלפנתי להוסאי בביתו, אחרי שהתפרסם שהוא והצוות שלו חתמו על מחאה בעיתונים לממשלת ארגנטינה, באמרם שזה הזמן לסיים את שיתוף הפעולה עם היטלר ומוסוליני ולבחור בצד האחר. הם פוטרו מיד!
פרופסור הוסאי קיבל אותי בבית ריק בן ארבע קומות, שהשיגו מעריציו כדי לייסד "מכון למחקר רפואי וביולוגי". אם ארצה להתחיל לעבוד שם, אחרי ריהוט המקום, השגת הציוד, הספרים וכתבי העת, הוא יציע לי עבודה. נשארתי בצוות שלו שש שנים. הפרסומים הראשון שלי בספרות הרפואית אושרו על ידו. ב-1947, הוסאי קיבל את פרס נובל ברפואה, כשהוא המדען הראשון לקבל את הפרס לא רק בארגנטינה, אלא בכל דרום-אמריקה."

בנו גיטר: "כשהגענו לארגנטינה, לא הורשה אחי לעסוק במקצועו ללא מבחני קבלה, על פי תקנה שחייבה כל רופא שהגיע לארגנטינה לאחר 1939... תקנות העסקת הרופאים המהגרים הראו לנו משב-רוח אנטישמי, שהסתגן לארצנו החדשה מהעולם הישן. איני יודע אם צדקנו או שרגישותנו השיאה אותנו לחשוב כך. חשדנו בארגנטינה, שקיבלה לחיקה אזרחים גרמנים, חלקם אוהדי המשטר הנאצי (כמו שעשו אורוגואי, ברזיל וארצות אחרות באמריקה הלטינית). אנשים אלה השתלבו בכל תחומי החיים ותפסו עמדות השפעה. האם לא הם שהקשו על קליטתם של הרופאים המהגרים, יהודים ברובם?..."

אחי זיגי לא התייאש. הוא פנה לפרופסור ברנרדו הוסאי (Houssay) – איש מדע בעל שם בינלאומי בתחום המחקר הפיסיולוגי והפרמקולוגי וביקש להתקבל כחוקר במעבדתו. התנהלה ביניהם שיחה קצרה, עניינית, שעסקה בציפיות של הפרופסור מעובדיו ובכישורים של אחי. לפני פרידתם התנצל הפרופסור על שלא יוכל לקבלו בגלל החוק המקומם. אמנם הפרופסור היה ממתנגדי המשטר, אך אינו יכול לנהוג על-פי מצפונו, מאחר שהועסק על-ידי אוניברסיטה ממלכתית. הוא התנצל וביקש מאחי להשאיר את מספר הטלפון שלו, וזיגי התקשה לשפוט אם לראות בכך פתח של תקווה – או מחווה של נימוס.

עברו כמה חודשים – והנה הפתעה. הפרופסור הזמין את זיגי להצטרף למכון למחקר רפואי וביולוגי ניסויי, לאחר שהודח מתפקידו באוניברסיטת בואנוס איירס בפקודתו של הנשיא פֶּרוֹן. מעבדת המחקר של הפרופסור נוהלה על-ידי פרופסור בראון מֶנְדֶּז, ממשפחת חקלאים ותעשיינים ממוצא יהודי. כעבור מספר שנים זכתה המעבדה בתהילה, כאשר קיבל פרופסור הוסאי את פרס נובל לרפואה⁶⁷. עם זאת, בשל התנגדותו לשלטון, הוצנעה הידיעה בעמוד השביעי של העיתון היומי הגדול של ארגנטינה, "לה נאסיון", לאחר כל החדשות המרכזיות, משחקי הכדורגל, מרוצי המכוניות, ההימורים וכיוצא בהם. קבלתו של אחי לצוות המחקר הייתה נקודת מפנה בחייו. חייו השתפרו, ועימם סיכויי ההצלחה במקצועו. אחרי המלחמה חזר לאוניברסיטת אמסטרדם להשלים את התמחותו, וכן השתלם בפיסיולוגיה ובפרמקולוגיה באוניברסיטת אוקספורד. "

מפרסום (בספרדית) של המכון לביולוגיה ורפואה ניסויית

"המכון לביולוגיה ורפואה ניסויית משלים במרץ 1946 את שנת חייו השנייה. בשנה זו התבצעו שינויים חשובים בסגל המכון הודות לשיקום האוניברסיטאות הלאומיות על יי הממשלה החוקית. הפרופסורים ברנרדו א. הוסאי, חואן ט. לואיס, ואוסקר אורֶיאס, שלא קיבלו את חידוש הקתדרות שלהם בגזירת השלטון הכוחני, חזרו להשתלב בפעילויות ההוראה שלהם כאשר האוניברסיטאות הלאומיות של בואנוס איירס, סנטה-פה קורדובה הבהירו שלא הייתה הצדקה להרחקתם ב- 28 בנובמבר 1943, ולכן לאוניברסיטאות אין כל כוונה לאבד את המחקר שלהם... סגל המכון כרגע מונה את הדוקטורים אדוארדו בראון מננדס, קרלוס מרטיז והוגו קיודי כחוקרים בהקדשת זמן מלאה, והדוקטורים סימון גיטר ומיגל ר. קוביאן בהקדשת זמן חלקית."

⁶⁷ פרס נובל הוענק לברנרדו אלברטו הוסאי (1887-1971) על גילוי תפקיד הורמון יותרת המוח במטבוליזם של הסוכר.

מתוך מאמר (בספרדית) על תולדות IBYMU (המכון לביולוגיה ורפואה ניסויית)⁶⁸

"ב-16 באוקטובר 1943, מעט לפני הצהריים, הודיע הרדיו כי הממשלה החליטה לפטר את הפרופסורים וחתומים נוספים על מניפסט שפורסם בעיתונים יום קודם לכן, ובו הכמיהה לדמוקרטיה יעילה ולסולידריות אמריקאית... בסביבות השעה שלוש אחר הצהריים של ה-18 באוקטובר, קיבל פרופסור ברנרדו א. הוסאי את ביקורם של שני אדונים שהציעו סיוע כספי כדי שהוא וצוותו יוכלו להמשיך בחופשיות בחקירות חסרות העניין שלהם, בהתחשב בכך שצוות החקירה נשלל ממנו. עבֹדָה. הם האמינו בדרך זו לשרת את המדינה. ההצעה הייתה בשמם ובשמו של ... אינג' קרלוס סאובראן, לזכרו של חואן באוטיסטה סובראן.

כמעט במקביל, הוסאי ושותפיו לעבודה קיבלו הצעות רבות לקתדרות או משרות באורוגוואי, צ'ילה, ברזיל וארצות-ברית, אך למרות שהצעות אלו היו מפתות, הם העדיפו ... להמשיך ולהילחם בתוך ארגנטינה על התקדמותם המדעית והכשרת החוקרים, עבודה לה הקדישו את חייהם למרות קשיים מתמידים. כך, לדוגמה, כתב הוסאי מושינגטון לחברו: "הם רוצים שנישאר ואפילו מציעים להביא הנה (לארצות-הברית) את כל הצוות מבואנוס איירס. המשאבים כאן נרחבים, האנשים ידידותיים, להוטים ללמוד ומלאי עניין מדעי. אבל אינני שוכח שהחיים שלי מוקדשים לדברים כמעט בלתי אפשריים, רבים מהם ודברים בלתי צפויים אחרים קרו. אני רוצה להתמסר להתפתחות המדעית של המדינה שבה נולדתי, התחנכתי, יש לי חברים, הילדים שלי נולדו, נלחמו, למדתי, לימדתי וכו'".

נאמנות ומחויבות יוצאת דופן זו לארגנטינה ראויה להערצה כשמסתכלים עליה מנקודת המבט של נסיבות הזמן, המתח, הייסורים וחוסר הוודאות לגבי העתיד, שבו עמדה השלווה האישית והמשפחתית בסכנה. באותם ימים של עימות כתב לעצמו הוסאי "אני מאמין", שבו הביע את עקרונותיו.

הרבה מדענים מקומיים וזרים ביקשו לעבוד במכון, אבל היה ניתן לקבל רק אנשים ספורים, במיוחד בגלל מגבלות המרחב... למרות זאת, דור מבריק של מדענים ארגנטיניים וזרים השתתפו בהקמת IBYME ובקידומו: א.קיוֹדִי, ס. גיטר... ואחרים...⁶⁹

⁶⁸ E. Charreau: Relato histórico del Instituto de Biología y Medicina Experimental
⁶⁹ המשך הרשימה מונה עוד כשלושים מדענים. נושא עבודתו של זיגי בבואנוס איירס היה 'אנדוקרינולוגיה ניסויית של הלב ויתרת המוח'.

ה"אני מאמין" של הוסאי

Amor a mi patria
Amor a la libertad
Dignidad personal
Cumplimiento del deber
Devoción a la Ciencia
Devoción al trabajo
Respeto a la justicia y a mis semejantes
Afecto a los míos
parientes, discípulos y amigos
Octubre de 1943. B. A. Housay.

אהבת המולדת, אהבת החופש, כבוד עצמי, מילוי החובה, הקדשת עצמי למדע,
כבוד לצדק ולדומים לי, חיבה לבני משפחתי, תלמידי וחברי.
אוקטובר 1943 ב.א. הוסאי

עם פרופסור הוסאי וקולגות ביום חופשה על נהר לה פלאטה

1946

לאה בחוף הים

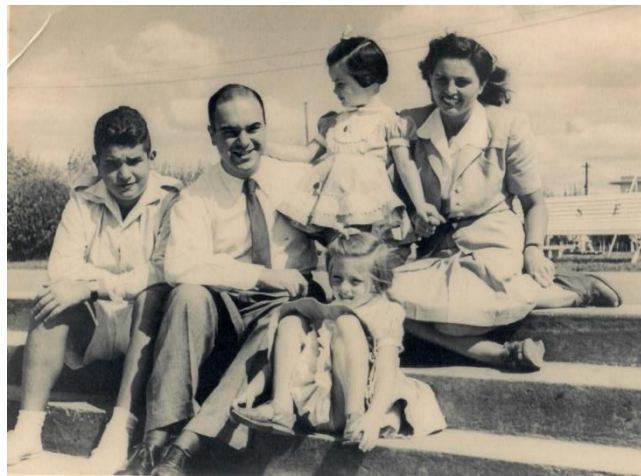
זיגי בחדר העבודה בבית 1946

ב- 1 במאי 1946 התחתן בנו עם אליס רוזנברג. טקס החתונה נערך בבית הכנסת מולדס. בבואנוס איירס נולדו להם שתי בנותיהם: ביאטריקס ("ביקסי") ויהודית ("ג'ודי").
עדינה: כשהייתי סביב גיל ארבע. בסוף השבוע נהגתי להתארח אצל דוד בנו ודודה אליס. בנו היה דוד שמח ונחמד. ביום ראשון בבוקר כשהתעוררתי אצלם בבית הלכתי למיטה שלהם ושכבתי שם בין הכריות הרכות ולבנות, ובנו היה שר
Yo te quiero much' mucho mucho mucho' tanto tanto tanto...

היינו שרים זאת בעיוות המנגינה וצוחקים ומשתוללים הרבה

רצי 1947

עם הדוד יעקב בסן-ברנרדו שלייד בואנוס איירס, 1948

בנו גיטר: "ב-1948 הגיע פרופסור ארנסט דוד ברגמן. המדען המרשים מישראל התקבל בחום רב בקהילת בואנוס איירס. מטרתו הייתה לשכנע מדענים יהודים מבטיחים להצטרף למדינה הצעירה ולתרום לה מהשכלתם וממומחיותם. בקבלת פנים שערך אבא בביתנו, נתפס אחי לרעיון, ותוך שלושה ימים החליטו הוא ואשתו לעלות לישראל. ההורים לא התנגדו; הם ידעו כי העלייה לישראל הייתה משאת נפשו מנעוריו, לפני שהאירועים הגורליים הסיטו אותנו מהמסלול."

זיגי: "פרופ' ארנסט דוד ברגמן, שהיה באותו זמן ראש מכון וייצמן, היה אחד המדענים הזרים שביקרו את פרופ' הוסאי ב-1948 בבואנוס איירס ודיבר במכון שלנו על עבודתו. זה היה זמן קצר לאחר ההכרה במדינת ישראל. דיברתי אתו על תכניות העלייה שלנו. אחרי שיחתנו ולאחר התכתבות מפורטת, הוא הציע לי עבודה במעבדות הביו-רפואיות של צבא ההגנה לישראל. עכשיו יכולנו, סוף סוף, לבצע עלייה. הגענו לתל-אביב ב-6 במרץ 1950 עם שתי בנותינו הצעירות. עבדתי שם עד סוף 1955, וגם שנה באוניברסיטת אוקספורד (1953), וסיימתי את עבודת הדוקטורט שעשיתי עם פרופ' ינסן באמסטרדם, אותה נאלצתי לעזוב ב-1941."

מכון ויצמן למדע
THE WEIZMANN INSTITUTE OF SCIENCE

רחובות-ישראל
301.259 טלפון: 26.ד.37

29th September, 1949

Dear Dr. Gitter,

Thank you very much for your New Year wishes which I sincerely reciprocate.

This is to confirm formally that when you have immigrated to Israel you will be employed in the Biological Section of the Scientific Corps of the Israeli Army. Your salary will be in the neighbourhood of LI. 90.- per month and you will have the rank of Captain. It is understood that you will find for yourself and your family living accommodation, as the Army cannot provide you with a flat. I would be most grateful if you would also formally acknowledge your acceptance of this offer.

Secondly, we would be most grateful if you could use your coming here and the connections you have to buy some equipment in the United States; the money would be refunded to you here in Israeli pounds. Please let me know as quickly as you can up to which sum we could make use of this arrangement.

Thirdly, I would like you to inquire discreetly from Dr. Middleman and from Dr. Lachmanowitch whether they would be willing to accept a similar position, and what their conditions would be.

I hope to hear from you soon, and remain with best regards to Mrs. Gitter and yourself,

Yours sincerely,

David Bergmann

Ernst D. Bergmann

מכון ויצמן למדע, 29 בספטמבר 1949. ד"ר גיטר היקר. זאת לאשר באופו רשמי שכאשר תהגר לישראל תועסק בסקטור הביולוגי של חיל המדע הישראלי. משכורתך תהיה בסביבות 90 ל"י לחודש, ותהיה לך דרגת סרן (קפטין). מובן לך שיהיה עליך למצוא מקום מגורים עבורך ועבור משפחתך, כיון שהצבא אינו יכול לספק לך דירה. אודה לך מאד אם תאשר פורמלית שאתה מקבל הצעה זו. שנית, נהיה אסירי תודה אם תשתמש בנסיעתך הנה ובקשריך כדי לקנות ציוד מסוים בארצות הברית. הכסף יוחזר לך בלירות ישראליות. אנא הודיעני בהקדם האפשרי עד איזה סכום אנחנו יכולים להשתמש בסידור זה. שלישית, הייתי רוצה שתיוודע, באופן דיסקרטי, מד"ר מיטלמן וד"ר לכמנוביץ', האם הם היו רוצים לקבל משרה דומה, ומה יהיו תנאיהם. מקווה לשמוע ממך בהקדם.

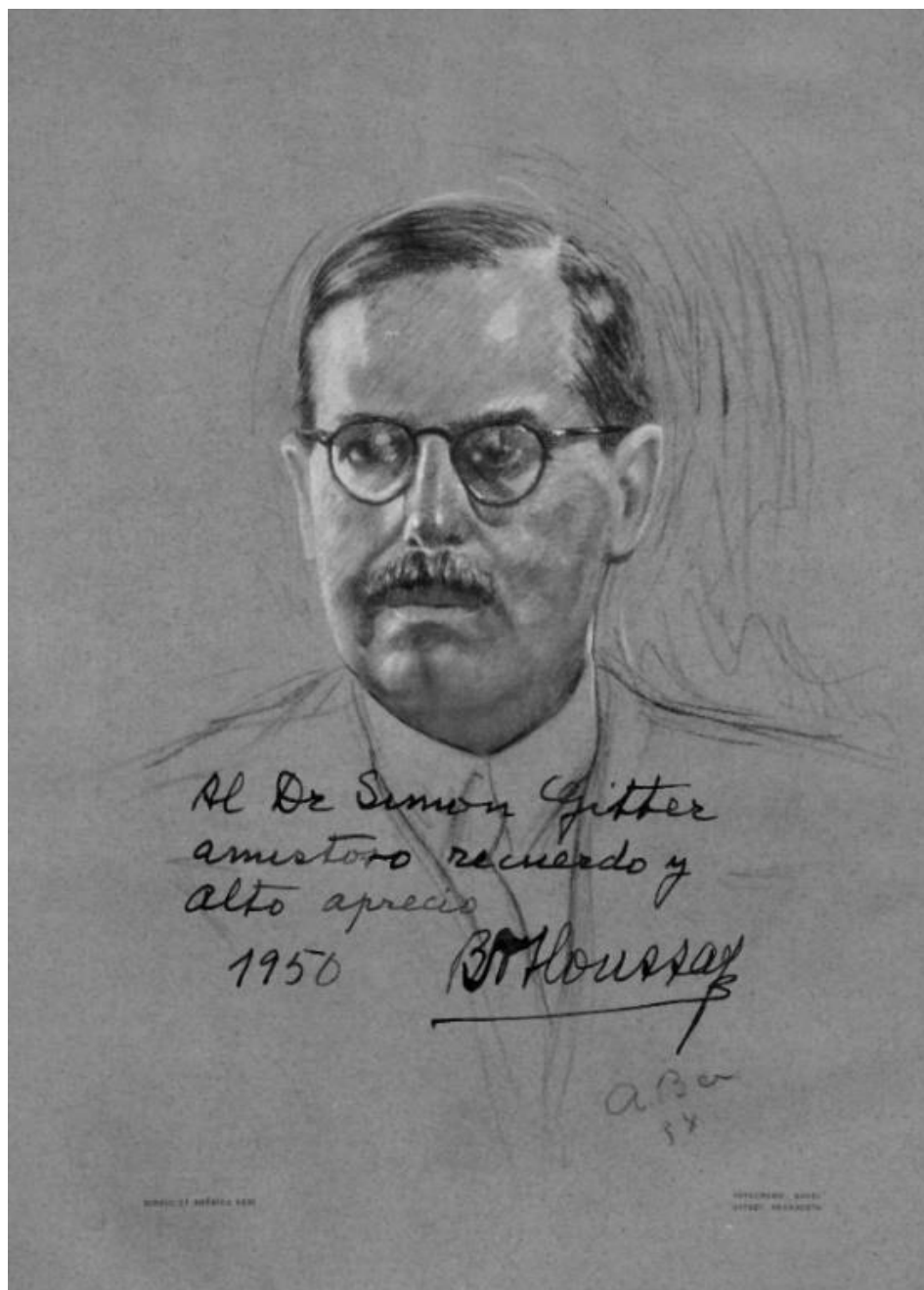
בכל הכבוד לגב' גיטר ולך. שלך בכנות. ארנסט ד. ברגמן

מברק: ירושלים 1.2.45. אל סיד גיטר 2830 פריירה בואנוס-איירס.
התקבל מידע אותנטי מרים נויבואר בטוחה באיינדהובן בטיפול אברהם דה-יונג
Merellaan 15. על חנה אין מידע. אין תשובה למכתב של שרה-הינדה ושלי מ- 7
בדצמבר. נתנזן

עדינה (בחוברת הזיכרון לרצי): "ההיכרות ביני לבין סבתא רצי התחילה כשהייתי בת
3, בשנת 1946. מהרגע הראשון היה ברור לסבתא שהתקופה בארגנטינה היא תקופת
התאוששות והכנה לקראת עלייתה לישראל כדי להשתתף בבניית הארץ. היא חיכתה
לסרטיפיקט. הדבר המרשים אותי היום במחשבותי על אותה תקופה הוא שלא
נתבקשנו כלל להלך בסביבתה על בהונות ולהיות שקטות, או להתחשב באיזשהו אופן
ברגשותיה של סבתא, שזה עתה הגיעה מאירופה הנוראה. להיפך, נוכחותה בבית
הוסיפה עליזות, והרבה שנים לאחר מכן עוד צחקנו יחד על חוויות הילדות
המשותפות. כמה צער היה לנו כשסבתא עלתה לארץ-ישראל. במשך שבועות לפני זה
אספנו נשיקות כדי להביא עבורה..."

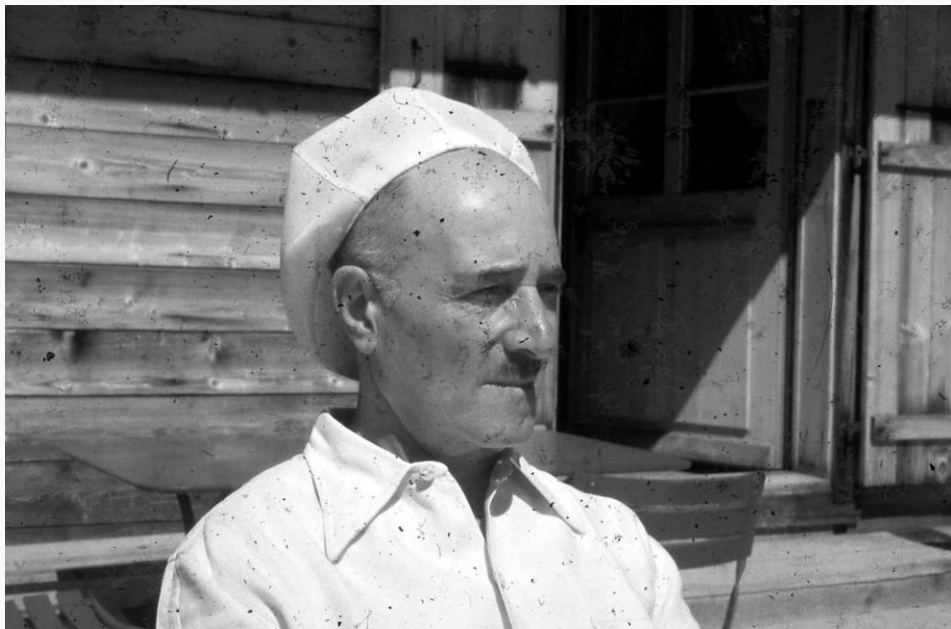
זיגי (בחוברת הזיכרון לרצי): "כאשר החלטנו על נסיעתן של רצי ומרים לארץ-ישראל,
היינו עוד בבואנוס איירס. היה לנו שם חוג של ידידים, ביניהם אביה של מרגוט
קלאוזנר. האבא היה יהודי זקן מברלין, והוא התווכח עם רצי ואמר לה: "גברת
נויבואר, איפה שוירים לא הולכים", והיא רק צחקה. כל המשרד של אבא שלי עמד
על הרגליים, שכן היה צריך למצוא אנייה אשר נוסעת מבואנוס איירס דרך כל
האוקיינוסים לארץ. מצאנו אנייה משא שוודית, שהיו לה אפשרויות אכסון למספר
נוסעים. מרים והיא עלו על האנייה הזאת. הן הגיעו לארץ בסוף 1947, באמצע
מלחמת השחרור⁷⁰. גם בואה היה מלווה בוויכוח - עם רב החובל של האנייה שהביאה
אותה, אשר בכל תוקף רצה להוריד אותה בבירות ולא להיכנס לנמל חיפה ששם,
לטענתו, מסוכן מדי. היא לא הסכימה. היא פשוט התווכחה אתו והוא היה צריך
להיכנע לה. הוא לא אהב כל כך יהודים, אבל זה לא עזר לו במאומה, והיא המשיכה
בוויכוח אתו על טיב העם היהודי עד שהן ירדו בחיפה."

⁷⁰ לפי אביבה, בתה של מרים, הן הגיעו לארץ ביום האחרון של המנדט הבריטי, 15 במאי 1948, באותה
אנייה שימשה לפינוי אחרוני הצבא הבריטי שם – אבל זה לא בדיוק מתאים לסיפורו של זיגי.

לד"ר סימון גיטר מזכרת ידידותית והוקרה רבה 1950 ב.הוסאי

עדינה: ארבעה חודשים בשנה, בחופשת הקיץ שבארצות חצי-הכדור הדרומי של כדור הארץ (מנובמבר עד פברואר), היינו נוסעים לעיירת הנופש Mar del Plata שעל שפת הים. שם היה להורים של אבא שלי בית קיץ. לבית קראו los troncos, שפרושו 'הגזעים' - בזכות גזעי העצים הגדולים שצמחו בכניסה לבית.⁷¹ היינו קמים בארבע בבוקר, נכנסים לאוטו ונוסעים שעות רבות (400 ק"מ). בדרך היינו עוצרים לארוחת בוקר, 4 ביצים רכות בכוס, זו הייתה המנה המקובלת - הביצה הרכה בכוס, ומעליה חתיכות לחמנייה טרייה. לסבא נתן הייתה מכונית, אך הוא לא נהג בה – היה לו נהג פרטי. בנו הגיע לשם במכונית שלו...

סבא נתן במאר-דל-פלאטה

כל יום, בבוקר המוקדם, נסענו לשפת הים ב-playa grande, שם בילינו עד 12 בצהריים, וחזרנו הביתה לנופש רגיל. ליד הים הייתה גם בריכה ציבורית ובבריכה הייתה מגלשה למים. לפי זכרוני, הלכתי לבד לבריכה. לפעמים ראיתי שם את נורה, אחותו של צ'יצ'ה. היא הייתה בת 14 וכלל לא הסתכלה עלי, כבר לבשה אודם ועקבים. חשבתי שזה נורא, וסממנים של דקדנציה ארגנטינית. מעניין שנתנו לי ללכת לבד לבריכה.

⁷¹ מאר דל פלאטה ("ים הכסף") היא עיר בפרובינציית בואנוס איירס. היא שוכנת לחוף האוקיינוס האטלנטי, מדרום לבירה. העיר משמשת כמרכז דיג ונחשבת לאחד מאתרי הנופש הגדולים במדינה

לפעמים נסענו יותר רחוק ל Punta Mogotes. סבא קרא לחוף זה Punta Bigotes (bigote זה שפם בספרדית) וצחקנו הרבה. משם סבא ואני הלכנו לטיול רגלי גדול לאורך החוף אל נמל הדייגים, Puerto de los pescadores, או כמו שסבא לחש לי באוזן שחלילה לא ישמעו אותו Puerto de los shtinkadores, וריאציה ספרדית על המלה שטינקר = מסריח ביידיש. ושוב צחקנו עם הסוד הזה. באמת הסריח שם מהדגים. לא זוכרת את הארוחות במאר-דל-פלאטה. בצהריים הזקנים הלכו לנוח ודניאלה ואני שיחקנו, בעיקר קנסטה. עם סבא שיחקנו דומינו. קראנו. פעם בשבוע טיילנו בפיאצה, ושם קיבלתי ספר גדול בספרדית. כרכים של 'נשים קטנות', 'הלב' מיתולוגיה יוונית ועוד, שקראתי בשמחה במשך השבוע.

באותה עירית קיט גרה גם דודה גרטה, היה לה בית גדול על ראש גבעה. היא הייתה אשה שחורת שער גבוהה, יפה ואלגנטית. היה לה צחוק מתגלגל וכולם מאד אהבו אותה. הדוד פריץ היה נמוך קומה עם שפמפם לבן, חייכן וחביב, אבל לא מרשים במיוחד. כשהוא נפטר, היא החלה ללבוש רק שחור, והמבוגרים התלחששו ביניהם שדודה גרטה שרפה את בעלה. לא הבנתי כיצד כולם עדיין מדברים עם הרוצחת הזו והייתי די מבוהלת. גם דניאלה מאד נבהלה. כמובן שליתר בטחון לא דיברנו על זה בינינו. באחת המסיבות של ויצו, היא זכתה בפרס הגדול בהגרלה - בובה גדולה ויפה, שדניאלה בת החמש כל כך רצתה - והיא נגשה לדניאלה ונתנה לה מתנה ודניאלה מאד נבהלה שהדודה הרוצחת נותנת לה מתנה (את זה שמעתי רק כאן וכעת - כי כמובן על דבר כזה לא מדברים - הסכנה גדולה שהיא תשמע שאנחנו יודעות). כמובן שכנראה דובר על זה ששרפה את גופת בעלה כמנהג הנוצרים, במקום לקבור אותו קבורה יהודית!

היו עוד דברים שהפחידו אותי מאד בארגנטינה, פחד תוקף אותי כעת שאני רושמת אותם. הדבר הראשון היה ה"קומוניון". זהו טקס קתולי, נפוץ מאד בדרום אמריקה, שבו ילדות וילדים קטנים מתאחדים בגופם, לכאורה, עם ישו. כמו שמסופר ב'ויקיפדיה': "במהלך הסעודה הופכים הלחם והיין לגופו ודם של ישו. באמצעות הקהילה אנו משתתפים בגופו ובדמו ליצירת גוף יחיד. אנו מקבלים את ישוע המשיח כמזון לנפשנו; האיחוד שלנו אתו מתחזק והאחדות של הכנסייה, הגוף המיסטי של ישו, מתחזקת". מה שראינו זה תהלוכה של ילדות בנות שמונה בשמלות כלה, הולכות בצעדה ברחוב. לי אמרו שהיום הן מתחתנות עם ישו. ידעתי שישו צלוב ומלא דם והרעיון שהן נישאות לו היה מאד מקאברי ומפחיד עבורי.

השני היה קבורת ילדים קטנים: בבואנוס איירס מסע לווייה היה עובר ברחובות, עגלה מפוארת רתומה לסוס, ודרי הרחוב היו עומדים על המדרכה בדומיה ומרכינים ראש. העגלה הייתה שחורה וסוס שחור מבריק. אבל בלווייה של ילד הייתה עגלה לבנה מכוסה בפרחי כלות לבנים. זו הייתה אחת החוויות העצובות של חיי.

זיכרון מהפסח האחרון לפני העלייה ארצה. שולחן חגיגי מאד, קוראים בהגדה. ופתאום אני מגלה מזלג חמץ, ליד השולחן. נבהלתי כהוגן, וניגשתי אל סבא לשאול מה עושים כעת. סבא נתן לא התרגש כלל, ואמר כלאחר יד: "תתקעי אותו בעציץ!". אחרי שנים מאד התרשמתי מהפתרון ההלכתי הפשוט והמטומטם הזה. חשבתי שזו בדיחה. היום, בשנת 2022, הציעה חברה דתית שאתקע את הסכין הגדול באדמה וכך יהיה כשר מספיק כדי להשתמש בו לחיתוך אבטיח כשהיא באה להתארח אצלי!

בבואנוס איירס ידענו שאנחנו נמצאים באופן זמני עד שנעלה לארץ ישראל. אמא הדגישה שאין אף רהיט מחובר לקיר - הכל מכוון לעלות אתנו. כשהגענו לבואנוס איירס היה סבא נתן אבא של אבא זיגי, איש עשיר. הוא התבסס יפה בעסקי העורות, וכשההורים הגיעו הוא נתן להם דירה ואחר-כך בית, והזמין אותם להזמין רהיטים. היה נגר שהיה מומחה לסגנון Art Nouveau, והוא עשה את ארונות הספרים הכהים שהיום נמצאים בחדר הגדול בבית של דניאליה. בהתאמה נבנה השולחן הריבועי שניתן להגדלה לשולחן אובאלי גדול, עם כסאות בעלי משענת קש. השולחן היום עומד בסלון של אמנון ואסנת. הכיסאות חולקו בין דניאלה לבינינו. נבנה שולחן חדר אוכל בסגנון כפרי עם ארבעה כסאות וספה משולשת וזה עומד בחדר האוכל של דני ושלי.

הרצליה 2022

ארגנטינה 1942 שולחן האוכל והכיסאות

פאר היצירה היה שולחן הכתיבה, המיועד לשני אנשים היושבים זה מול זה. הילדים, ואחר-כך הנכדים, אהבו לשבת במעבר שמתחת לשולחן, מה גם שבארון עם המפתח היה אוצר השוקולדים של סבא זיגי! בשולחן היה מוחבא באופן גאוני בר מעץ יפה, ובו מקום לכוסות ולבקבוקי משקאות!

גם למגרות שולחן הכתיבה היה מפתח, ושם אבא החזיק ניירות חשובים וסודיים. יום אחד ברמת-גן, המפתח הלך לאיבוד. אמא שאלה את העוזרת חנה אולי ראתה את המפתח. חנה שהייתה שחקנית מלידה, נשבעה לאמא שבחייה לא ראתה ולא לקחה את המפתח, ואמא הייתה קצת נואשת. כשראתה כך, אמרה חנה: "גברת גיטר, אבל המפתח של הארון בחדר השינה מתאים בדיוק למגרות של שולחן הכתיבה, לא ידעת?" עוד יצירת פאר של אותו נגר היה ה- *secrtaire* של אבא - ארון הנפתח לשולחן קטן, ובו מגרות לכלי כתיבה, מדפים למעטפות, מדפים לכל דבר שמי שכותב הרבה מכתבים צריך.

את הדברים מארגנטינה לארץ שלחנו לארץ באנייה בתוך "ליפט"⁷². מצבנו הכלכלי בארגנטינה היה טוב, ולפני שעמדנו לנסוע אמא שלחה מכתב לשרה-הינדה עם כמאה שאלות, לגבי מה כדאי להביא ארצה - האם כדאי להביא: 1. מגבות; 2. סדינים; 3 כלים... וכך על כמאה דברים. זה היה בתקופת ה"צנע" בארץ, והרבה דברים ניתנו בקיצוב או לא היו ניתנים כלל להשגה בארץ. שרה-הינדה ענתה על הכל, ובין השאר וכתבה: "מספר 59 חסר, תביאי, והרבה". מספר 59 היה סבון כביסה. אמא שלחה ארגז מלא בקוביות סבון כביסה בגודל 10x10x10 ס"מ. קוביות אלה שימשו אותנו עד שנות ה-80!

הזיכרונות שלי מגיל 7-1 מתבלבלים עם אלו מגיל 10, כי שנתיים לאחר שעלינו לישראל, כשאבא היה צריך להיות תקופת זמן באוקספורד כדי לסיים את עבודת הדוקטורט שלו, ההורים הפקידו אותנו לשבעה-שמונה חודשים אצל סבא וסבתא בארגנטינה ושוב הושמנו אצל סבא וסבתא בארגנטינה לשמונה חודשים.

⁷² ה"ליפט" היה ארגז ענק שמידותיו 1.5x2x4 מטרים. נמכר לאחר שרוקן לאדם אשר השתמש בו כחנות ירקות מול הבית בציטלין 15 לפני שנבנו הבתים המפוארים של רחוב דובנוב

כילדה בארגנטינה, לפני עלותי ארצה הייתה לי חברה מאד טובה בשם נורה, שלמדה אתי בכיתה ב'. ראיתי אותה כידידת נפש. היא הייתה שכנה שלנו. אנחנו גרנו ברחוב פריירה בבואנוס אירס, באמצע הבלוק (בבואנוס אירס הרחובות מקבילים, והרחובות החוצים מקבילים גם הם ונוצרים על ידם ריבועים). ללכת סביב הבלוק בלי לעבור כביש היה נקרא dar una vuelta manzana ("לתת סיבוב-תפוח"). כשיצאנו מהבית והלכנו שמאלה, מיד לאחר מעבר הכביש היה בית פינתי שהכניסה אליו מרחוב פריירה. אינני זוכרת הרבה ממה שהיא אמרה, אבל אני זוכרת טוב מה אני אמרתי לה. כשכבר ידענו שבקרוב נעלה לארץ, דבר זה היווה את הנושא העיקרי של השיחות שלי ושלה. ישבנו יחד על מפתן הבית ונפרדתי ממנה. הסברתי לה את הצורך של היהודים במדינה שלהם שלא חיים שם בחסד של עם אחר אלא זה שלהם בזכות עצמם. ושלא חשוב לי אם יהיה קשה, זה התפקיד שלי וחובתי לעמי. בכינו על הפרידה והחלטנו שנשאר חברות למרות שהיא נוצרייה ואני יהודייה. ושהדת לא משנה - שתינו בני אדם. הבטחתי שכשאגיע שוב לבואנוס איירס אבקר אותה. כשהגענו שוב לארגנטינה, מיד עם הגעתנו לבואנוס-איירס אמרתי להורים שאני רוצה לבקר את נורה. אמא אמרה שאי אפשר. בכיתי והתעקשתי, ואמא הסבירה לי שהוריה של נורמה הם נאצים ולכן אינני יכולה לבקר אצלם. התעקשתי לשאול את אמא איך היא יודעת, והיא סיפרה שפעם כשהיא לקחה אותי משם היא ראתה תמונה של היטלר בסוף אותו מסדרון בביתם, שבקצהו היינו יושבות על המדרגה. זה היה הלם נורא עבורי. והמחשבה מה נורמה אשמה, בבחינת "פוקד עוון אבות על בנים", לא עזבה אותי. שנים רבות, עוד כסטודנטית, היה לי סיוט שאני ברחובות בואנוס איירס וחוצה את הכביש לכיוון הבית של נורה ודברים מטורפים קורים (אינני זוכרת מה)...

הסלטיין: זה זיכרון מגיל עשר. באותו קיץ ארוך מאד, כי בית הספר בבואנוס איירס נסגר חודש לפני הזמן בגלל מגפת הפוליו בבואנוס איירס, בילינו דניאלה ואני בבית במאר-דל-פלאטה, עם אופי ואומי. עלי הוטל התפקיד המכובד ללמד את בן דודי צ'יצ'ה. הוא צ'יץ'ה יאראק, עברית לקראת בר המצווה שלו. לא זוכרת שלימדתי, זוכרת ששיחקנו הרבה יחד. ובכן בבוקר, כשקמתי, כבר ישב אופי ליד השולחן הגדול ושר לעצמו וחתך סלט (דומה למה שקרוי כאן סלט ישראלי). הסלט היה חתוך קטן-קטן, ואני זוכרת את הצנונית והפלפל הירוק, את הטעם, ואיך סבא הדגיש את הצנונית, radeishjes - שם חיבה הולנדי, ונערמה ערימה ענקית כמו הר על הצלחת. בראש גבעת הסלט שפכו שמנת, ואת זה אכלנו עם לחם חי טרי וטעים. ושרנו "סלטיין, סלטיין" בכל מיני מנגינות מצחיקות. היה שמח.

סבא נתן היה איש הדור. הוא התלבש באלגנטיות, היה לו ארון מלא חליפות שלשה חלקים, ואוסף עניבות מרשים ביותר. הממחטות היו מבד רך, והמכפלת סביב הממחטות הייתה תמיד עבודת יד. הוא הבין באיכות של חומרים, וגם הקפיד על כך. הסוכה שלו בבואנוס איירס זכתה כל שנה בפרס ראשון כסוכה היפה בעיר. שתי אנקדוטות בקשר לבגדיו. פעם כשהתארחנו אצלו, הייתי כנראה בת עשר ובדיוק הגענו וגם אנחנו וגם ההורים היו שם. סבא עלה להתלבש, ופתאום יצא מחדרו בשאגה- זיגי בנו יעקב! מי לקח את העניבה שלי?! היו לו מיליון עניבות והופתעתי שהרגיש שאחת מהן חסרה! בשבת אחרי הצהריים במאר-דל-פלאטה כשטיילנו - סבא וסבתא ודניאלה ואני, סבא עוד היה צעיר, אבל מקל הליכה מהודר השלים את התלבושת. לא הייתה כיפה על ראשו אבל קסקט בהיר תואם חליפה.

כל בוקר בילינו שעות רבות על שפת-הים.-לפני שהלכנו הביתה בצהריים, סבא התיישב על כיסא וניקה את רגליו מהחול, ברור שלא נשאר גרגיר חול אחד. גרביים + נעליים ורק כך יוצאים הביתה - הנהג של אופי ואומי הסיע אותנו.

גם אבא זיגי היה איש הדור, וגם הוא אהב לבלות, לאכול טוב, לרקוד, ולהתלבש יפה. כשאבא ירד מחדר השנה שלו ברמת-גן, לפני יציאתם לבית-ההורים 'בית יוליאנה', הוא שרך את נעליו ואמר: "אני חושב שאף פעם לא יצאתי מחדר השינה שלי בלי נעליים וגרביים!". כבר היה אז שנים רבות בארץ. את הסנדלים הכניס למשפחה דני.

סבא נתן

סבתא ג'ני

אפילוג: סוף-סוף בישראל

עדינה: הייתי בת שבע וחצי. ידעתי שכאשר נגיע לארץ, נרד מהמטוס ואנשק את האדמה. נחתנו בלוד במאי 1950 לאחר נסיעה ארוכה. היה אז מטוס אחד בשדה, ירדנו במדרגות ובא לקראתנו זוג יפה - גבר גבוה ונאה ואשה מתולתלת בלונדית עם חיוך מקסים. אלה היו אלכס ומלכה קינן. אני רוצה לנשק את האדמה והנה אין אדמה, הכל אספלט שחור. הייתי מאד נבוכה, מה יחשבו עלי כשאני מנשקת אספלט? חמקתי מהחבורה ורצתי אל מאחורי המטוס, כך שחשבתי שלא רואים אותי, מהר נישקתי את האספלט וחזרתי. נסענו לבית של קינן, זכור לי עץ פיקוס גדול המאפיל על כל הבית. לימים, בנסיעה בהרצליה, פתאום ראיתי את הפיקוס, והתברר שזה אמנם בית קינן! היום זה בנין ציבורי היסטורי.

במאי 1950 נשמעה דפיקה בדלת, ונכנס בראם פייס, כפי שקבעו אתו ההורים במאי 1940. טיילנו יחד. אמא שאלה את בראם אם הוא חושב שהיא מסוגלת ללמוד מתימטיקה, הם ישבו כל הערב ובראם עבר עם אמא על פיתוח הבינום של ניוטון. בסיום הלימוד בראם אמר: את מסוגלת.

1950 זיגי, לאה, בראם פייס ועדינה

הבית בתל אביב והבית ברמת גן

גרנו בתל אביב. היו לנו שתי דירות מחוברות בקומה שניה ברחוב צייטלין 15. החיבור היה בסלון, וכך נוצר חדר גדול שבקצהו חובר עוד חצי חדר ושימש פינת עבודה - שם עמד שולחן הכתיבה של אבא זיגי. ליד הכניסה לבית היה חדר השינה של דניאלה ושלי, וממנו יציאה למרפסת. הרבינו לשחק שם. בקצה הרחוק היה חדר השינה של ההורים, ולידו חצי חדר ששמש כחדר-אורחים. דודה מרים, אחותה של אמא, גרה שם תקופות ארוכות בעת מחלתה. בקיץ גרו שם אלישבע ויונתן מטירת-צבי, לימים גרה שם חנה לוקסנר (חנה ארטן), בת דודתה של אמא. תמיד היו אורחים. אמא בישלה הרבה וטוב. במטבח בתל אביב עמדו צנצנות זכוכית גדולות עם דג מלוח והרבה בצל, מיץ שזיפים, ריבות. אמא התגאתה בבישול הטוב. טווח המשחקים שלנו היה עד רחוב אבן-גבירול שם גרה רודה - חברה של דניאלה, עד שדרות דוד המלך - שם גרה חברה שלי. החברים לשכונה גרו רובם בבית המשותף. למטה היו המכולת והמכבסה - הכל באותו בנין. אמא שלחה אותנו לקניות בחנות מתחת לעמודים מעבר לאבן גבירול, חלק מהדרך בחולות. החנות פנתה אל רחוב פרישמן, קנינו ב"נקודות" - אלו פנקסים שהוקצבו בזמן הצנע והכילו בולים שהמוכר לקח והדביק אצלו. השכנה מלמעלה הייתה המגהצת. היא טיפלה בתינוק, ואמא אמרה שהיא לועסת את האוכל שהיא אחר כך שמה בפה של התינוק, וזה הגעיל אותה. יהודל"ה, השכן מלמטה, היה פגוע שיתוק ילדים.

בשכונת מאיר גרה אלינור, בחורה גדולה ממני, ומאד החמיא לי שהסכימה לשתף אותי בשיחות נפש, שאין לי שום מושג היום על מה הן היו. ישבנו על מעקה הבטון (עם פרורי אבנים כמו המדרגות - "מוזאיקה") מתחת לעץ התות, ואכלנו תותים. נבהלנו כששמענו על הרצח שהיה בגן מאיר⁷³. גרנו שם מספטמבר 1950 עד ספטמבר 1954,

⁷³ בגן מאיר, הגובל ברחוב המלך ג'ורג' בתל-אביב, שניטע ב-1944 לזכר ראש העיר מאיר דיזנגוף, נרצחו לפנות-בוקר ה-21.8.1949 דניאל פקטורי ונעמי שטיין שטיילו בגן.

, הגענו! שרהינדה יאפ ארנון לאה 1950 זיגי לזסי ארנון מקס

בנו גיטר, אשתו ושתי בנותיו, עלו לישראל בספטמבר 1954. בספרו הוא מספר:

לאחר סיום משטרו של פרוץ גמלה בנו ההחלטה לעזוב. טוב שהיינו צעירים מכדי להיבהל מעצם ההחלטה להיפרד מכל מה שעשינו וצברנו, מידידים ומבני משפחה, ולהתחיל הכל מחדש. כמו רבים אחרים, לא מצאו הורי בנפשם את הרצון ואת העוז לזה [...] באמצע 1954 נשלמה בנייתו של מלון 'אכדיה' בהרצליה, שנמנית עם המשקיעים בו, והוא נפתח רשמית. טסתי כדי להשתתף בפתיחה החגיגית. בשבוע הפתיחה החלטתי, שלמען הצלחת המלון עלי לחיות בארץ. אליס והבנות כבר עזבו את הולנד, אך בינתיים שהו בהולנד. [...] עם תחילת שנת הלימודים הגענו ארצה. [...] בראשית 1955 שכרנו בית קטן ונוח ברחוב מהר"ל 17. הרחוב היה מוזנח, לא סלול, והחול הגיע ממש עד הכניסה לבית. כתבתי מכתב חריף לנוגעים בדבר, ושאלתי אם עלי לקנות גמל שיעזור לנו לחצות את השממה המדברית – או שהעירייה החליטה לשמר את הרחוב במצבו ההיסטורי. המכתב הועיל, והעניין טופל. עם השתקעותנו בתל-אביב, החלו הבנות ללמוד בבית-הספר 'לדוגמא'.

[...] באמצע חודש נובמבר 1961 הגיעו חייו של אבי לקיצם. שאיפת חייו – לעלות לארץ ולחיות בה את שנות חייו האחרונות – לא התממשה. מותו הפתאומי המם את כולנו, אך התנחמנו מעט בעובדה שנפטר בישראל, בחיק המשפחה, וללא סבל רב. הגם שאבי נמנע מלעלות ארצה, לא מנעה ממנו ישיבתו בארגנטינה לראות את עצמו ציוני נאמן. הוא ואמי תרמו למוסדות ישראלים והקפידו על ביקורים סדירים בארץ לפחות פעם בשנה. [...] רק בן 72 היה במותו, אך כוחו הלך והתמעט. מבלי שנמצאה לכך סיבה ברורה, התחילה בריאותו להתערער. משקל גופו ירד, הוא התלונן על עייפות וסבל מקשיים בהליכה. בהדרגה חיסל את עסקיו, והמחשבה על עלייה ארצה קנתה אחיזה בלבו. לא היינו צריכים להתאמץ הרכה, אחי זיגי ואני, כדי לשכנע אותו לפרוש לגמרי מעבודתו, לעזוב את ארגנטינה האהובה עליו ולתכנן חיי מנוחה נעימים בארץ, קרוב לשני בניו ולחמש נכדותיו.

[...] ב"שבעה" התגלתה אמא בכל עוצמתה : למרות אבלה הכבד סייעה בארגון בימי אבל אלו. [...] שנים מספר חייה אצל זיגי ולסירוגין אצל אחי יעקב בארגנטינה. אחרי מלחמת ששת הימים החליטה להישאר בארץ בדירה יפה שרכשה לעצמה קרוב מאד לביתי. אלה היו שנים טובות. אמא נהנתה מהקירבה לבניה ולנכדיה. היא אהבה לבשל, ואנחנו אהבנו את תבשיליה היהודיים, שלא היה דומה להם בטעמם. זיגי ואני הקפדנו לבקרה. זיגי, כמובן, עמד על משמר בריאותה. את יום הולדתה השמונים חגגנו בהקמת בניין פנימייה על שמה. המחווה גרמה לה אושר רב. אמנם לא חדלה למחות שהוספנו לה שנה אחת: תמיד טענה שהוריה הוסיפו לה שנה בתעודת הלידה, כד שתלמד עם אחותה באותה כיתה.[...] כל עוד הייתה בריאותה טובה, נהנתה מחייה. בסוף ימיה חלתה וסבלה סבל רב. היא נפטרה ב- 30 ביוני 1977, יותר מחמש-עשרה שנה אחרי מות אבי.⁷⁴

אחרי מות האב, עזב גם האח הצעיר יעקב את ארגנטינה וחזר, עם אשתו ליליאנה לבית קאופמן, לארץ מולדתו הולנד. שם נולדו שני ילדיהם – נתן וז'קלין. נתן יליד-1963, הזכר היחיד בדור הנכדים ולכן ממשיך שושלת הגיטרים, עסק גם הוא – כסבו וכאביו, בסחר העורות. כשהציג את עצמו באחד ממסעיו לקניית עורות בברית המועצות שאל אותו אחד הסוחרים הזקנים: "היה פעם נתן גיטר אחד שהיה בא לסחור כאן בעורות. הוא היה הסוחר הכי ישר שהכרנו, האם אתה מכיר אותו?"

1950 דודה ודוד זלמן שדה יעקב, דניאלה רוחלה עדינה. קיץ ראשון בארץ

⁷⁴ ב- 1957 נולדה לבנו ואליס גיטר בתם השלישית אריאלה. היא סבלה ממחלת הקצרת (אסטמה) ונפטרה בגיל 14. לזכרה הוקם 'בית אריאלה' בתל-אביב.

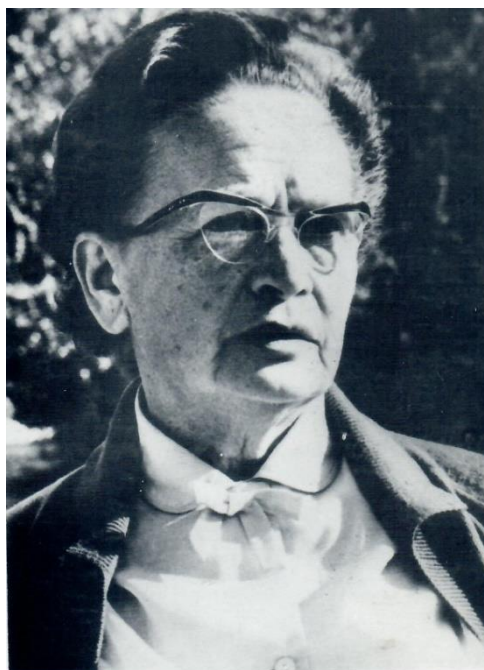

ביום הולדתה השישים של רצי, 1955
חנה, מרים, רצי, יוסף, שרה-הינדה ולאה

עומדים: רצי נויבואר, חיים דים, פנחס אנגלרד, אדית לוקסנר
כורעת: צילה אנגלרד

1957, חמשת האחיות לבית דים, לפי הגיל משמאל לימין:
דורה, רצי, אדית, צילה ואסתר

רצי גויבאור ז"ל

נולדה בפשוורסק כ"ב אדר תרנ"ה 18.3.1895
נפטרה בעפולה ה' באב תשמ"ה 23.7.1985

לכבוד הגבורה והמחשבה החופשית של סבתא רצי, סבא יקותיאל וכל גיבורי ספר זה,
נחתום אותו בשיר העוסק בחופש התודעה והמחשבה של האדם – **השיר שהיה אהוב ביותר**
על לאה. התרגום מגרמנית המובא כאן הוא שלי (דן עמיר):

המחשבות הן חופשיות

Die Gedanken sind frei

www.abcnotation.com/tunes

חֲפֵשִׁית הַיָּא מְחַשְׁבֹּתַי – אִישׁ לֹא יִגְלָנָה,
חֹלְפֹת הַיָּא כְּצֵל בְּלִיל וְאֵינָנָה.
צִיד לֹא יוּכַל אַף כְּדוֹר בָּה לִירוֹת,
לֹא יִדְעָנָה אִישׁ – מְחַשְׁבוֹת הֵן חֲפֵשִׁיוֹת!
אֶחָשֵׁב כְּרָצוֹנִי עַל גִּיל וְעַל אִשְׁרִי,
בַּסֶּתֶר וּבְדָמִי וּבְכֹל שְׁעַת פִּשְׁרִי.
חֲשָׁקִי וְרָצוֹנִי לֹא יוּכַל אִישׁ לִקְנוֹת,
תָּמִיד הֵם רַק שְׁלִי : מְחַשְׁבוֹת הֵן חֲפֵשִׁיוֹת!
וְאִם גַּם אֶאֱסֹר בְּאֶפֶל הַכֶּלֶא,
לְשׂוֹא, הֵן אֶף לְשׂוֹא, מַעֲשִׂים שְׁכָאֵלָה,
כִּי הֵן תְּשַׁבְּרָנָה בְּרִיחִים וּדְלָתוֹת,
חֹמוֹת הֵן יִפְרְצוּ – מְחַשְׁבוֹת הֵן חֲפֵשִׁיוֹת!
אֵת כָּל דְּאָגוֹתַי אֲנִי כֶּף שׁוֹכֵחַ,
עֲמוֹק בְּתוֹךְ לְבִי אֶצְחַק, אֶתְבַּדַּח,
כִּי גַם בְּעֵתִיד לֹא אַחַת מְגִזְרוֹת –
אֵת זֹאת הֵן יִדְעָתִי – מְחַשְׁבוֹת הֵן חֲפֵשִׁיוֹת!

שיר זה, שהופיע לראשונה לפני כמאה שנה בספר שנדפס בשווייץ, היה המנום הבלתי-רשמי של חברי המחתרת האנטי-נאצית "הוורד הלבן" - התאגדות של חמישה סטודנטים באוניברסיטת מינכן שבמחצית השנייה של שנת 1942 הפיצה עלונים שונים בהם קראו לסיום שלטון הרודנות הנאצי באמצעות התנגדות פעילה של העם הגרמני. השיר נאסר להשמעה בגרמניה הנאצית. באמצע שנת 1943 הופצו בגרמניה מיליוני עותקים של עלון זה באמצעות מטוסי בעלות הברית, בכותרת "מניפסט הסטודנטים של מינכן".

במשך השנים עבר השיר כמה שינויים, וזהו, כנראה הנוסח המושר בימינו:

*Die Gedanken sind frei, wer kann sie erraten,
sie fliehen vorbei wie nächtliche Schatten.
Kein Mensch kann sie wissen, kein Jäger erschießen,
es bleibt dabei: die Gedanken sind frei.*

*Ich denke, was ich will, und was mich beglückt,
doch alles in der Still, und wie es sich schicket.
Mein Wunsch und Begehren kann niemand verwehren,
es bleibt dabei: die Gedanken sind frei.*

*Ich liebe den Wein, mein Mädchen vor allen,
sie tut mir allein am besten gefallen.
Ich bin nicht alleine bei meinem Glas Weine,
mein Mädchen dabei: die Gedanken sind frei.*

*Und sperrt man mich ein im finsternen Kerker,
das alles sind rein vergebliche Werke;
denn meine Gedanken zerreißen die Schranken
und Mauern entzwei: die Gedanken sind frei.*

*Drum will ich auf immer den Sorgen entsagen
und will mich auch nimmer mit Grillen mehr plagen.
Man kann ja im Herzen stets lachen und scherzen
und denken dabei: die Gedanken sind frei.*